

AZAD
MƏTBUATIN
ÇƏRÇİVƏSİNDE

The New York Times
Azərbaycandan
Nə? Nə zaman? Necə?

Aynur Ə. Bəşirli

L1 612

B 60

289101

Elmi redaktor:

Yaqub Mahmudov
t.e.d., professor

Məsləhətçi:

Hicran Hüseynova
s.e.d., professor

Rəyçilər:

Aslan Aslanov
AzərTAc-in baş direktoru
Elmira Axundova
Əməkdar jurnalist

Redaktor:

Dilarə Vəkilova

Dizayn və sahifələmə:

 Isra Design Group

Aynur Ələvsət qızı Bəşirli

Azad mətbuatın çərçivəsində. "The New York Times" Azərbaycandan.
Nə? Nə zaman? Necə? Monoqrafiya - Bakı, 224 s.

ISBN 978-9952-8092-7-5

1. Azərbaycan-Xarici siyaset-ABŞ. 2. Kütləvi İnformasiya Vasitələri-
Xarici siyaset. 3. Nyu York Tayms.
070.4`493274754-dc22

Monoqrafiyada "Nyu York Tayms" qəzetinin materialları əsasında müs-təqilliyyin ilk onilliyində Azərbaycan-ABŞ münasibətləri media rakursundan tədqiq edilir, xarici siyasetin formallaşmasında və beynəlxalq münasibətlərin inkişafında medianın rolu araştırılır.

Bakı Dövlət Universiteti
ELMİ KİTABXANA

Mündəricat

Ön söz 8

Doqquz saat 11

I FƏSİL

Media: siyaset arabasının dördüncü, ya beşinci təkəri? 13

I fəslə ön söz 14

İnternetin vətəni: texnologiya ideologiya ilə müqayisədə 15

Qəzet milləti 18

Media roller 21

Media və xarici siyaset: təcrübə və nəzəriyyə 29

Konsensus əvəzi 36

II FƏSİL

Azərbaycan - ABŞ münasibətləri: 1991-2001 39

Geosiyasət - xarici siyasetin konstantası 40

AR - ABŞ münasibətləri tarixi - media tədqiqatın
siyasi istinad çərçivəsi 51

III FƏSİL

Azərbaycan “Nyu York Tayms”ın səhifələrində 69

Müstəqillik ərefəsində “Nyu York Tayms”da
Azərbaycan mövzusu 70

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi “Nyu York Tayms”da necə başladı	72
Təbliğat siyasi texnologiyalara necə yol açır	80
Milli azadlıq hərəkatı	94
2. Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə ABŞ xarici siyasətində Azərbaycan	102
Müstəqilliyin ilk ilinin çərçivələnməsi	102
ABŞ-da və Azərbaycanda hakimiyət dəyişikliyi dövründə “Nyu York Tayms”ın xəbər və rəy siyasəti	114
3. Xarici siyasətin formalaşma mərhələsi	129
“Nyu York Tayms”da maraqlar münaqişəsi: milli təhlükəsizlik məsələləri Dağlıq Qarabağ konflikti ilə müqayisədə	130
Neft: Azərbaycan və Qafqaz üçün Marşal planına çevriləcəkmi?	137
4. Azərbaycan - ABŞ əlaqələri strateji əməkdaşlıq mərhələsində	144
Azərbaycan - ABŞ münasibətləri “Nyu York Tayms”ın rəy səhifələrində: 1997-ci il	145
“Nyu York Tayms”ın xəbər siyasəti: 1997-ci il	149
Neft amili 1998-2001-ci illər çərçivələməsinin davamlı elementi kimi	154
Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Ermənistanla münasibətlər: 1998-2001	160

907-ci düzəliş “Nyu York Tayms”ın siyasi gündəliyində: 1998-2001-ci illər	164
“Nyu York Tayms” və administrasiya münasibətləri: neft və demokratiya dilemması	166
Son söz əvəzi	168
Ədəbiyyat siyahısı	169
Ad göstəricisi	211

MƏRHƏMƏTLİ VƏ RƏHMLİ ALLAHIN ADI İLƏ

ƏTAMƏ VƏ ANAMƏ...

Dəfələrlə yadınıza salmağa çalışmışam. Deyirsiniz ki, xatırlamırsınız. Onda mənim üç yaşım ancaq olardı. Bir bahar səhəri əlim-dən tutub özünüzlə redaksiyaya apardınız. Atanın otağında oturmuşduq. Üçümüz də öz işimizdə idik. Siz də yazurdunuz, mən də. Siz növbəti nömrənin materiallarını, mənsə rəngli, gözəl bir jurnalı.

Yaz günləsi içəriyə sel kimi axirdı. O gündən jurnalistika mənim üçün işiqla bir oldu...

Bu kitabı Sizə həsr edirəm - jurnalistikani işığa çevirə bilən insanlara. Bir də Sizin simanızda övladları üçün alqış qazanan bütün ana-atalara...

başyaranı təməzələyib”...
 didlərini bildirərək onlara arzad yaradımları təzkiklə gəndərməvəsə qəşqaran
 Gürcüstanın kimi illərdən gəxdir ki, bələdviyən üçün keçiliməz bir sədd yaradı-
 Çandır yenli Avropanın dövlətləri Estonia, Latviya, Lituva, Azərbaycan və
 var sayını oxumaya gərəkdi. Həmin 85-ci dezenə xəber verirdi ki, “cənab
 dan öyrənə bilərsiniz: buna nütin „New York Times“ in 1920-ci il 20 yan-
 müldəvətəsi: nə kimin necələr vərdiyini yəntəcə aliñizə addigimiz bù kihab-
 aradırlıb. Amma Q.Təpəqubəsəvən nəyə yorktu hündüruşunas V.Çandır ile
 Cümhuriyyəti dövriyindən bù mərəqətənəfər tarixçilərinin təsviri

yin outturnu.

Azərbaycan nümayəndə heyəti tədbiqat məsələləri üzərə məsələhətisi tə-
 qubədənəs V.Çandır ilə Parisdə bağışlılığı mübahvalayı eəsəvan, sonuncu
 dənəməzəsət qüclənərək adətənədən istəyirdi. Q.Təpəqubəsəvən nüyə yorktu bù-
 nın gəğərtəşən cavab olaraq gənc dövlətinə vəyəqədələməsi üçün mədəmiətini
 dənəməzətən bəti kimi Qlimardan bəy ep bù həqiqətlərinə gəzəl duryar, zənənə-
 yərlərinə vəzifə təstəmənişdi. Demokratik rəsəspublikanın bəsidiyi bəsidi
 kampaniyasından təşəflənməs France saşılılı Azərbaycan nümayəndəsi
 Q.Təpəqubəsəvən və Qəmşicə bəy Ağayevə dərhal tədbiqat mənasız tədbiqat
 təqədiməsi dənəməzətən Azərbaycan parlamentaristlərinə, xüsusi tə-
 xılın epi əyəyin langımsışının sebəbi ep dəzətələr dəyişdirdi? France tə-
 risi Sülh Konfransına yolda düşən Azərbaycan nümayəndə heyəti Turi-
 lır. Son vələrini hədəfisələri bətu Qlimardan bəyə bù dənəməzətən
 vələrənədən yad ollaklarla təmən edərək ecañəfi xalqların imicini yaradı bə-
 arasımda körpü olaraq xərçit siyasetinə üzəyə heqəsərərini yaxşınlığıdır, adı
 inforəməsiyadən məhərrətə istifadə etmek id. Axi məhz mədəti dövlətər
 mədəti-diplomatıyadən, həc bər sərhəd tənüməyən bər silahdan -
 ... Hələ olsun avallarında Paris Sülh Konfransında Azərbay-
 can həqiqətərəm təmənəyən qədirdimən, olləkəm müsbət imicini formalaşdır-

sa, ləsəgərə və Almaniyanın bər sərhəd tənüməyən bər qəşqərlər, həc-

veşində” kitabi ilə Azərbaycan tarixçiləşmişində yenli istiqamətinə asası o-

Ayur Başlılım oxunu mühakiməsindən vərlənən „Azad mərtubatın garğı-

On soz

1991-ci ildə Azərbaycan ikinci dəfə dövlət müstəqilliyini qazananda ölkə siyaseti iki mühüm problem məngənəsində boğulurdu. Bu problemlərin bənzər cəhəti onların hər ikisinin elan olunmamış müharibə olması idi. Birinci müharibə Qarabağ torpağında, ikinci müharibə informasiya cəbhəsində gedirdi. Informasiya müharibəsinin Azərbaycana vurduğu zərbələr barədə tarixçilərimiz az yazmasalar da, bir çox məsələlər hələ də açıq qalıb: informasiya müharibəsinin xarakteri, onun gedisi açıqlanmayıb. Bu suallara cavabı da yenicə əlinizə aldispatchınız bu kitabdan tapa bilərsiniz. Bu monoqrafiyada dünyyanın məşhur və qoçaman mətbü orqanlarından birində - "Nyu York Tayms"da informasiya müharibəsinin gedisi, media-siyaset münasibətləri, onların bir-birini necə təsirləndirməsi Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlanan ilk gündən - 1988-ci ilin fevralından etibarən günbəz-gün izlenilir və təhlil olunur. Oxucu onu sırávi azərbaycanlı olaraq düşünürən, tez-tez dilə gətirdiyi suallara cavab tapır: xaricdə bizim haqqımızda nə düşüñürələr? Xaricilər Azərbaycanı necə görürələr? Niyə Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq bu qədər çətindir?

Bu manada Azərbaycan oxucusu ilk dəfədir ki, bənzərsiz bir kitabla tanış olur. Bu kitabın bənzərsizliyi onun tarixin media salnaməsi olması ilə bitmir. Müəllif tarixin bələdçi kimi böyük səbir və tədqiqatçı məhəbbətilə yüzlərlə materialı araşdırır, sırávi oxucunun duymadığı məqamları sezir, faktlar zəncirini bərpa edir. Nəticədə ayri-ayri hadisələr bütöv tamın hissələri kimi düzülür. Tədqiqatçının üzə çıxardığı üç siyasi texnologiya: dini çərçivələməyə ikili standart tətbiq edərək dini qarşıdurmani təşviq etmək; bas verəcək hadisələrin zəminini əvvəlcədən hazırlayaraq onun gerçəkləşməsinə təkan vermək; xəbərin hadisəyə çevriləməsi və əksinə, xəbərin fakt olaraq tarixin arxivinə verilməsinə nail olaraq tarixi saxtalaşdırılmaq bir çox suallara cavabdır.

Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də kitabın adıdır. Niyə məhz azad mətbuatın çərçivəsində? Azadlıq və Çərçivə. Azadlığın çərçivələri var mı? Onlar bir-birini inkar edir, yoxsa tamamlayırlar? Azad sayılan "Nyu York Tayms" nədən azad deyil? "Çərçivələmə nədir?" sualının cavabında bütün bunlara aydınlıq gətirilir. Tədqiqatçı çərçivələmə fenomenini təkcə mütəxəssislər üçün deyil, adı oxucu üçün sadə bir dildə açıqlayaraq, onu tutarlı misallarla anladır. Azərbaycan və azərbaycanlıların imicilərinin formallaşmasının öyrənilməsi məhz çərçivələmənin düzgün anlanılması ilə başlayır. Beləliklə, Azərbaycanın müstəqillik dövrünün tarixi maraqlı bir rakursdan öyrənilir: media çərçivələməsi rakursundan. Oxucu 5 mərhələ ilə tanış olur:

I mərhələ. 1988-ci il: Dini çərçivələmə mərhələsi.

II mərhələ. 1989-1991-ci illər: İkili çərçivələmə mərhələsi.

III mərhələ. 1992-1993-cü illər: Antiazərbaycan çərçivələmə mərhələsi.

IV mərhələ. 1994-1996-ci illər: Neft çərçivələməsi mərhələsi.

V mərhələ. 1997-2001-ci illər: Müstəqil çərçivələmə mərhələsi.

Bu mərhələlərlə, onları şərtləndirən amillərlə tanış olduqca belə bir qənaətə gəlmək mümkündür: Azərbaycanın "Nyu York Tayms"da necə çərçivələnməsi yalnız bu mətbu orqanın işi deyil. Çərçivələnmənin müşbət və ya mənfi yük daşımazı bizim səylərimizdən birbaşa asılıdır. 1994-cü ildən etibarən başlanan mərhələdə danılmaz bir məqam var: Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin media-diplomatiyadan məharətlə istifadə etməsi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev mühüm siyasi mesajların ötürülməsində məhz mediadan istifadə edir, onun xarici səfər proqramlarında KİV nümayəndləri ilə görüşlər daimi yer alır. Bir faktı xatırlamaq kifayətdir: H.Əliyev 1997-ci ildə ABŞ-a dövlət səfəri zamanı "Uoll Strit Cournal", "Hyuston Xronikal", "Oyl ənd Qaz", "Filadeliya İnkuyurer", "Cournel of Kommers" və "Çikaqo Tribun" qəzetlərinə müsahibə vermiş, "Nyu York Tayms" və "Vaşington Post" qəzetlərində olmuş, redaksiya kollektivi ilə görüşmüştür. H.Əliyev 2000-ci ildə ABŞ-a işgütər səfər zamanı yenidən "Nyu York Tayms"in redaksiyasının qonağı olmuş, jurnalistlərlə səhbət etmişdir.

Jurnalistika, tarix və politologianın qovşağında qərarlaşan bu tədqiqatın özəlliklərindən biri də məhz məlum faktların təhlilinə interdisiplinar yanaşmanın tətbiqidir. Belə bir yanaşma monografiyanın növbəti özəlliyidir. Kitab haqqında çox yazımaq olar. Amma mənca, yüz eșitməkdənəsə bir dəfə oxumaq yaxşıdır.

Əminəm ki, "Azad mətbuatın çərçivəsində" adlanan bu əsər azad düşüncələrə yeni üfüqlər açacaq. Aynur Bəşirliyə yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıram.

**Yaqub Mahmudov
Əməkdar elm xadimi,
tarix elmləri doktoru, professor**

Doqquz saat

Hər dəfə Amerikaya gedəndə içimdə qəribə bir hiss doğur. Bilirəm, "qəribə" demək hələ heç nəyi açıqlamır. Elə buna görə də bu hissi anlaşılmaz və şirin adlandıracağam. Bu anlaşılmaz və şirin duyğu öz ömrünə bir neçə saat əlavə etmiş insanın yaşıntısıdır. Və nə qədər ki, geri dönməmişən o duyğu hər səhər sənə piçildiyir: Bakıda artıq gecə düşür, burada - Blumingtondakı hələ səhərdir, gün təzə açılır. Sən düz doqquz saat irəlidəsən...

Niyə məhz doqquz saat? Bu kitabın yazılılığı iki sevimli səhər - Blumingtonla Bakı arasındaki zaman fərqi düz doqquz saatdır. Doqquz saat mənim öz ömründən oğurladığım saatlardır.

Bu, heç nə ilə müqayisəyə gəlməyəcək bir dövlətdir. Zamanda, vaxtda irəli düşmək, "cavanlaşmaq".

İnsanlığın tarixi Şərqdən Qərbə doğru yüksə bənzəmirmi? Bu yürüşün kökündə vaxt udmaq istəyi durmurdu? İlahi, budurmu bizi Qərbə çəkən? Üzü müdrik Şərqə gedirsən "qocalırsan", Qərbə dönürsən, "gəncləşirsən". Bəlkə, elə buna görə Qərb yeniliyi sevir, sınaqları sevir. Bəlkə, elə buna görə də biz Qərbdə daha asudə, daha çevik, yeniliklərə daha açıq oluruq. Biliyik ki, hələ vaxt var, hələ şans var. Hələ öyrənmək olar. Macalsızlıq yoxdur. Hələ səhərdir. Hələ doqquz saat var.

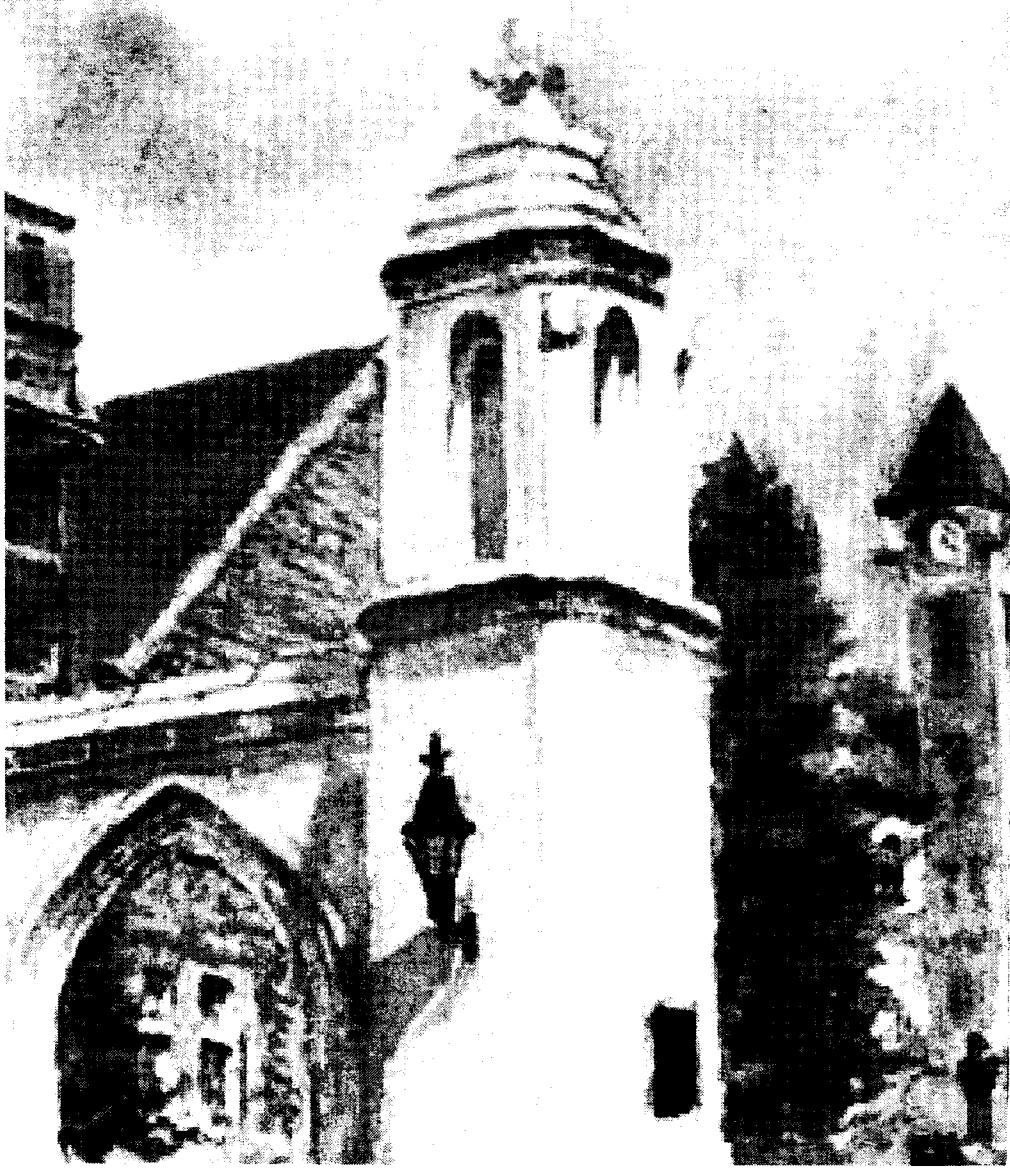
Doqquz saatın üstünlüyü Bakıya qayıdan günsə qədər davam etdi. Sonra bütün borclar kimi onu da qaytarası oldum. Şərqə dönüş məndən müdriklik istədi. Yenidən Zaman barədə fikirləşdim. Gördüm ki, bu dünyada Zaman-dan çox Zəmansızlıq varmış. Şərq mənə zamansızlığı, Zamanın Allaha məxsus olduğunu öyrətdi. Zamanın Allahın səbir vahidi olduğunu öyrətdi. Elə buna görə də Şərq mənə Zamanı nə öy, nə söy dedi. Zamanı öyrən dedi.

Mən Zamanı öyrənməyin ən gözəl yollarından birini seçdim: köhnə qəzetləri oxudum. Amerikada "Nyu York Tayms"ı oxudum, Bakıda "Əkinçi"ni. Oxuduqca başa düşdüm ki, Yer üzündə köhnə qəzetdən təzə heç nə yoxmuş.

Zərdabi qəzeti aynaya bənzəirdi. "Hər bir vilayətin qəzeti gərək ol vilayətin aynası olsun", - deyirdi. Mən köhnə qəzetləri maşının arxanı göstərən güzgülərinə bənzədirəm. Irəli getmək istəyirsənə, gərək arxanı görəsən. Keçmiş yox, məhz arxanı. Çünkü bu yolda - Zəmansızlıq yolunda keçmiş yoxdur. Bizdən arxada, bizdən irəlidə olanlar var və biz variq.

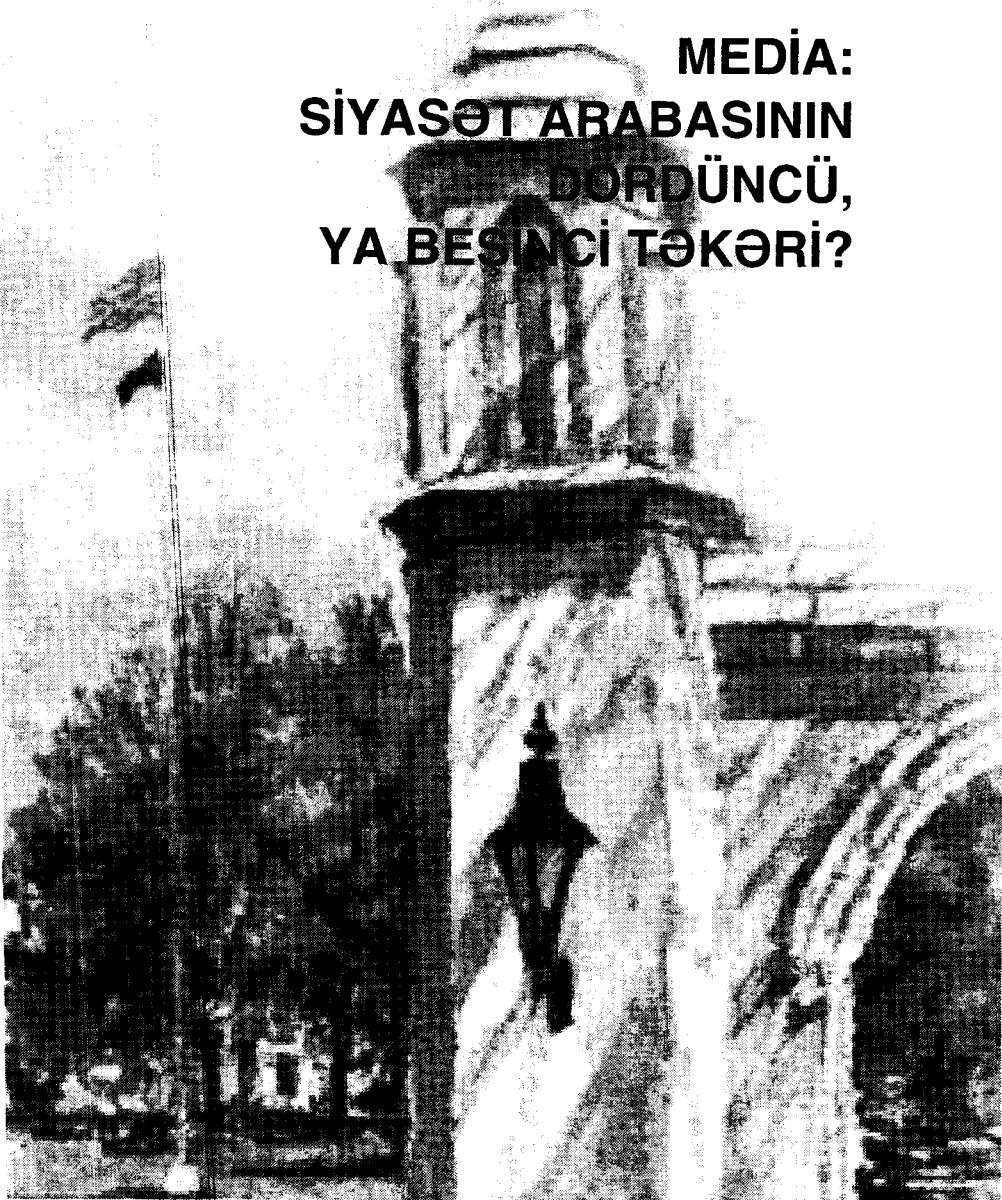
Özümdən oğurladığım "doqquz saat"a yazılmış bu kitab Yol, Zaman, Zəmansızlıq, azad və çərçivəsiz bildiyimiz "Nyu York Tayms"ın uzaq "ayna"ında görünən canım qədər yaxın Azərbaycan barədədir.

Hörmətlə: müəllif

I FƏSİL

MEDİA: SİYASƏT ARABASININ DÖRDÜNCÜ, YA BEŞİNÇİ TƏKƏRİ?

I FƏSLƏ ÖN SÖZ

Bu gün professor Owen Consonun “Avropa jurnalistikası tarixi” dərsində diqqəti çəkən bir məqam oldu. Həmişəki kimi tələbələr yenə də mübahisə edirdilər. Bizdən fərqli olaraq, burada tələbələr növbəti dərsin materiallarını əvvəlcədən oxuyurlar, ona görə də fikir dərtışmasına kifayət qədər qida olur. Mübahisənin sonunda onlardan hansısa deyilənləri ümumiləşdirmək istədi və bu zaman yekun mülahizəni “konsensus” kimi ifadə etdi. Professor onun sözünü kəsərək: “Bu otaqda konsensus yoxdur, konsensus qapı arxasındadır”, - dedi.

Bu sözləri eşidəndə axtardığını tapan adam kimi diksindim: media - siyaset münasibətlərinin tədqiqinə başladığım gündən rahatlığıma haram qatan başlıca şübhəyə, deyəsən, son qoyulur. Axi məni narahat edən konsensus axtarışıdır. Professorun dediyindən belə çıxır ki, elmdə, xüsusilə səhbət jurnalistika tarixindən gedəndə, konsensus qaranlıq otaqda qara pişik axtarmağa bənzəyir. İllah da ki pişik otaqda olmayı...

İndi amerikalıların nə üçün çox tez-tez qarşılaşdırma və müqayisə aparmalarını, bu zaman Azərbaycan dilinə tərcüməsində həmişə çətinlik çəkdiyim “versus” sözünü işlətdiklərini anlayıram. Lügətdə bu söz “qarşı” və ya “müqayisədə” kimi tərcümə olunsa da, mənə elə gelir ki, lügəti tərcümə “versus”un mənə tutumunu sonadək çatdırı bilmir. Heç olmasa, ona görə ki axtarılan mənə bizim gerçəklidən deyil, Qərb gerçəkliyindən, onun məsələyə yanaşma tərzindən doğur.

İndi azərbaycanlı Lütfizadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin niyə məhz Amerikada doğulduğunu anlamaq da çətin deyil. Bu nəzəriyyə də “versus” üzərində qurulub: ağ və qaranın. Həqiqət nə ağdır, nə də qara. Həqiqət ağla qaranın arasındadır.

Mənim araşdırmanın fəlsəfəsi Lütfizadənin Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin fəlsəfəsidir.

Elə buna görə də bu araştırma sırf nə jurnalistikadır, nə tarix, nə də politologiya. Bu, jurnalistikən, tarixin və politologiyanın görüşdükələri və bölgüsündükələri yerdir.

Blumington, 25 yanvar, 2005-ci il

Internetin vətəni: texnologiya ideologiya ilə müqayisədə

Amerikada yazı yazmaqdan ötrü bir maşın ixtira olunub ki, fortepiyano oxşayır. Onun hər dilini basanda bir hərf yazılır. Deyirlər bu maşın əl ilə yazmaqdan birə-bir tez və yaxşı yazar.

“Əkinçi” qəzeti, *Elm xəbərləri. Çəvvalülmükərrəm, sənə 1293 (8 oktyabr, 1876-ci il), 19-cu nömrə, cümlə günü*

...İndi firəng qəzetləri yazar ki, Amerikada bir teleqraf ki-mi əsbab ixtira olunub ki, onilə danişmaq olur. Bu teleqrafi belə imtahan ediblər: Boston şəhərində bir şəxs vəz de-yəndə o şəhərin 250 verstliyində olan Salim şəhərinin əhli zikr olunan vəzə qulaq asıb, sonra ona mərhəba deməyinin və əl çalmaqlarının sədasi o vaizə gəlib və bir də Nyu-York şəhərində çalınan muzikaya bu şəhərdən 500 verst arası olan Filadelfi şəhərinin əhli qulaq asıb əl çalacaqlar. Bu əs-babın adına telefon deyirlər.

“Əkinçi” qəzeti, *Elm xəbərləri. 26 rəbuissani, sənə 1294 (28 aprel, 1877-ci il), 9-cu nömrə.*

II Dünya müharibəsinin bitməsi ilə bəşəriyyət yeni tarixi reallıqlarla üz-üzə qaldı. Müharibənin sonucu olaraq təkcə sərhədlər bölünmədi. Yeni dünya reallığına artıq fiziki sərhədlərin mane ola bilməyəcəyi, öz-özlüyündə sər-həd tanımayan bir qüvvə ciddi sürətdə müdaxilə etməyə başlayırdı. Bu, “IV hakimiyət” adlandırılan media idi. Ona verilən müxtəlif teyinatlarda tədqiqatçılar medianı “rəy yaradan”, “nüfuz sahibi”, “kölgə hökuməti”, “üçüncü qüvvə” [1. p.13] və nəhayət, “demokratiya orqanı” [2. p. 229] kimi qiymətləndirərək bir fikirdə yekdildirlər ki, “media vətəndaşları rəsmilərlə birləşdirən siyasi kommunikasiya kanalı olaraq” [3. p.210] “xarici siyasetdə həlle-dici amıldır” [4. p.5].

Məhz bu qüvvənin müdaxiləsi ilə II Dünya müharibəsindən sonra siyaset bağlı qapılar arxasından çıxməq zorunda qaldı, bir sıra pərdearxası məqamlar ictimaiyyətin malına çevrildi [5. c. 5]. Əsrlər boyu səssiz-küysüz məsləhət-ləşmələrdən, şəxsi danişqlardan asılı olan diplomatiya beynəlxalq münasi-bətlərin xarakterini kəskin surətdə dəyişən informasiya inqilabı nəticəsində alternativ diplomatiya - media ilə rastlaşdı.

U. Lippmanın təbirincə, desək: “Mətbuat projektorun işığı kimi yorulmaq bilmədən hərəkət edərək qaranlıq səhnələrə bir-birinin ardınca aydınlaşdırır” [6. p.305]. Tədqiqatçının bu fikirləri söylədiyi zaman - XX əsrin əvvəllərində media və xarici siyaset münasibətləri demək olar ki, araşdırılmamış bir sahə idi. Lakin həmin dövrdən keçən yarımdən texnologiyaların görünməmiş inkişaftı bəşəriyyəti kommunikasiya inqilabı ilə üz-üzə qoydu. Dünyanı “kiçildərək” qlobal bir kəndə çevirən bu inqilabın hərəkətverici qüvvəsi birmənalı olaraq informasiyadır.

Amerika politoloqları siyasetin aksiomunu qeyd-şərtsiz belə müəyyən edirlər: “İnformasiya qüvvədir” [7. p.172]. Alman politoloqlarının fikrincə, “Mühüm informasiyaya sahib olmaq hakimiyyətə sahib olmaq, onu qeyri-mühüm informasiyadan ayırmak daha çox hakimiyət deməkdir. Mühüm informasiyanı şəxsi rejissurada yaymaq və ya onun barəsində susa bilmək isə ikiqat hakimiyyətdir” [8. p.353].

A. Toffler müasir cəmiyyətdə hakimiyyət üçün bilgi və informasiyanın əvəzolunmaz rolunu qeyd edərək yazar ki, məhz bilgi və informasiya “hakimiyətə əzəl məqsədlərinə çatmaq üçün resurslardan minimum istifadə edərək insanları şəxsən maraqlandırmalıq, düşmənləri müttəfiqlərə çevirmək qüdrətinə malikdir” [9. c. 348]. Postindustrial cəmiyyətdə informasiyanın hakimiyəti cəmiyyətin inkişafında həlledici rol oynayır.

Ötən əsrin 60-cı illərində alımlar dünyada baş verən dəyişiklikləri tədqiq edərək qlobal miqyasda yeni bir cəmiyyətin yaranmaqdə olduğu fikrinə gedilər. Bu cəmiyyətə “texnotron cəmiyyət”, “bilik cəmiyyəti”, “postindustrial cəmiyyət” adları verilsə də, A. Toffllerin “Üç dalğa” konsepsiyası “infor-masiyalı cəmiyyət” haqqında anlayışlara bir müəyyənlik götərsə də, sonuncu termini ilk dəfə 1966-cı ildə Yaponiya alımları elmi, texniki və iqtisadi tədqiqatlara həsr olunmuş məruzələrində işlədərək “infor-masiyalı cəmiyyət” anlayışına töyinat verdilər: “İnformasiyalı cəmiyyət yüksək keyfiyyətli infor-masiyanın bol olduğu və onun bölünməsi üçün bütün zəruri vasitələrin möv-cud olduğu cəmiyyətdir” [10. c.14].

Əger qədim Sparta ilk hərbi dövlət, XIX əsrin ortalarının İngiltərəsi Avropanın ilk sənaye ölkəsi idisə, yuxarıda verilən töyinata istinadən deyə bilərik ki, müasir Birləşmiş Ştatlar dünyanın ilk kütləvi informasiya dövləti sayılır.

XX əsrin son onilliyi dünyada və ABŞ-da kommunikasiya inqilabı və bunun məntiqi davamı olaraq infor-masiyalı cəmiyyətin təşəkkülü ilə yadda qaldı. Nəticədə qlobal kənd daha da kiçildi: MTV, CNN kimi televiziya kanallarına bütün yer kürəsində baxılır, çanaq antenalar dünyani evlərə götərirdi. 1994-cü ilin mayında Prezident B. Klinton CNN-də qonaq olarkən Bosniya, Cənubi Koreya, Polşa və onlarla digər ölkə jurnalistlərinin suallarına cavab verməklə yanaşı, həm də eyni vaxtda dünyanın 200 dövlətinin vətəndaşları tərəfindən izlənilə bilirdi [11. p.11].

ABŞ tarixinə müraciət etsək, bu ölkənin kommunikasiya inqilabının bəşiyinə çevrilməsinin təsadüfi olmadığını, onun inkişafının məntiqi bir mərhəlesi olduğunu görərik. Çünkü kommunikasiya inqilabına səbəb olan qüvvələrdən biri əgər elmin və texnikanın inkişafıdırsa, digəri ölkənin daxili resurslarıdır. Tədqiqatçıların fikrincə, ABŞ dünyanın ilk kütłəvi informasiya dövləti olmaqla yanaşı, həm də ilk “kamil informasiyalı cəmiyyətin” yaranlığı ölkədir. Çünkü “adi vətəndaşların informasiyaya ehtiyacı yalnız ideologiya ilə texnologianın qarşılıqlı təsiri zamanı baş verir” [12. c.16]. ABŞ-da “vətəndaş əqidəsi” kimi təşviq olunan fərdiyətçilik texniki inkişaf üçün zəmin yaradırsa (fərdiyətçiliyin kökündə özünütəsdinq durur: telefondan televizora, surətçixaran maşından fərdi kompyuterə, CNN-dən İnternətə doğru), söz azzadlığına verilən imkan inkişafın ideoloji zəmininə çevrilərək onu dönməz edir [13. c.15].

Bələ olmasa idi, Pentaqonun hərbi məqsədlər üçün nəzərdə tutduğu İnternet geniş ictimaiyyətin istifadəsinə buraxılmazdı. Əgər 1990-cı illərin əvvəllərində “Internet” sözü amerikalıların qulağına yad gəlirdisə, 1994-cü ilin rəy sorğusu bu ölkə vətəndaşlarının üçdə ikisinin belə bir adı eşitmədiyini təsdiq edirdi, artıq əsrin sonlarında amerikalı yeniyetmələrin 61 faizi İnternətdən bəhrələnirdi [22. p.18]). Qeyd edək ki, hələ 1993-cü ildə Ağ ev İnternet bumunu gözləmədən özü bu vasitəni populyarlaşdırmağa çalışaraq sıravi amerikalıların prezidentə məktub göndərmələri üçün veb-səhifə açdı [23. p.13]. Tezliklə Konqres üzvləri, federal agentliklər və maraq qrupları elektron ünvan açaraq bu vasitədən ictimai rəyi öyrənmək üçün istifadə etməyə başladılar. Kommunikasiya inqilabı siyasi kommunikasiyanın tərkib hissələrindən biri olan medianın bu prosesdəki şəksiz roluna yeni bir təkan verərək IV hakimiyyəti daha geniş üfüqlərə çıxardı.

XX əsrin sonları üçün inkaredilməz olan bu ictimai-siyasi hadisə - ABŞ-da informasiyalı cəmiyyətin yaranması onun reallaşması üçün vacib hesab edilən tarixi məqamlarsız mümkün ola bilməzdi. Söhbət ölkənin tarixindən, onun kütłəvi kommunikasiyanın ən vacib tərkib hissələrindən biri sayılan medianın inkişafına yaratdığı şəraitdən və ona zaman-zaman verdiyi önemdən gedir. Azad mətbuatın yorulmaz müdafiəçilərindən biri olan T. Cefferson hələ XIX əsrə yazırı: “Əgər mən mətbuatsız hökumət, yaxud hökmətsiz mətbuat dilemməsi ilə üz-üzə qalsa idim, tərəddüd etmədən ikincini seçərdim” [14. p.102]. Təsadüfi deyil ki, amerikalılar “qəzet milləti” hesab olunur.

Bakı Dövlət Universiteti
ELMI KİTABXANA

Qəzet milləti

Amerikadan yazırlar ki, Çəməhiri-Müttəfiqə dövlətin sakinlərinin qədəri qırx milyondur. Amma orada 7643 qəzet çap olunur, lakin tamam Avropa, Asiya və Afrika qitələrində ki, bir neçə yüz milyon sakin var, ol qədər qəzet çap olunmur. Buna səbəb olur ki, zikr olunan dövlətin xalqı tamam oxuyubdurlar və hər gündə qəzet alıb oxuyur.

“Əkinçi” qəzeti, Təzə xəbərlər, 15 zilhicca, sənə 1292
(1 yanvar, 1876-ci il), 12-ci nömrə, pəncənəbə günü

1800-cü illər Amerikasında “yeni millət”in qəzetlərinin sayı durmadan artırdı. 1830-cu illərdə Filadelfiyada 12, Nyu Yorkda 6 gündəlik qəzet çıxırdı. Bütövlükdə Birləşmiş Ştatlarda XVIII əsrin sonlarında qəzetlərin sayı 200 idisə, 1830-cu illərdə onların sayı 1200-ə çatmışdı. Gündəlik qəzetlərin sayı XIX əsrin başlangıcında 24 idisə, 30 il sonra 65 oldu. Amerikalıların “qəzet milləti” olduğunu əcnəbılər daha çox qeyd edirlər. Fransız Aleksis de Toskvil “Amerikada demokratiya” kitabında yazırı: “Amerikada yalnız kəndlərin qəzetləri yoxdur”. Qəzetlərin təkcə sayı deyil, həm də tirajı böyük bir sürətlə artırdı. 1800-cü ildə Nyu Yorkun hər 30 sakininə bir qəzet düşürdüə, 30 il sonra bu göstərici on beşin birə nisbətində idi [15.p.94]. Ç. Dikkensə görə, Amerikada “mətbuatın şeytan gözü hər bir evə nəzarət edir, onun qara əli prezidentdən tutmuş poçtalyona qədər hamının təyin etdiyi görüşə uzana bilir” [16. p.36]. Vaxtilə dövlət katibi olmuş E. Everet isə mətbuatı belə xarakterizə edirdi: “Yaxşı və pis, fərqi yoxdur, mətbuat istənilən iş üçün ictimai şüura ən güclü təsir göstərən vasitədir” [17. p. 6].

XIX əsrin əvvəllərində mətbuatın sürətli inkişafına yol açan mühüm hadisələrdən biri 1833-cü ildə Nyu York küçələrində cəmi 1 penniyə satılan “Nyu York San” qəzetiinin nəşri oldu. Nüsxəsi 6 sent olan və illik abunə yolu ilə yayılan digər qəzetlərdən fərqli olaraq, “Nyu York San”ın populyarlığının kökündə təkcə qiyməti deyil, həm də məzmunu dururdu. Onun uğuru sıravi insanların da qəzet almasına, beləliklə, mətbuatın daha da kütləvişməsinə, son nəticədə isə siyasetçilər və mətbuat arasında münasibətlərin yeni bir mərhələyə çıxmasına şərait yaranan qəzet və jurnalist ordusunun meydana gəlməsinə səbəb oldu [18. p.39].

Amerika jurnalistikasının inkişaf dinamikasını izleyərkən məsələyə kəmiyyət baxımından yanaşmaq nə qədər maraqlıdırsa, bu hadisənin tam

mənzəresini görmək üçün onu keyfiyyətcə dəyişən məqamları qeyd etmək bir o qədər vacibdir.

XVIII əsrin sonları Amerika, eləcə də bütün dünya üçün ilk Konstitusiyanın yaranması ilə əlamətdar olmaqla yanaşı, həm də bundan heç də az əhəmiyyət daşımayan digər mühüm bir hüquqi sənədin qəbulu ilə yadda qaldı [19. p.158]. Bu, özündə Konstitusiyaya ilk on düzəlişi əks etdirən Hüquqlar haqqında bill idi. Təsadüfi deyil ki, bu düzəlişlərdən birincisi vətəndaşlara “vicdan, sərbəst toplaşmaq, söz və mətbuat azadlığı, eləcə də müraaciət (petisiya) hüququ” verərək tarixə məhz Birinci düzəliş adı ilə də düşmüşdür [20. p.163]. Bu günün özündə belə Birləşmiş Ştatların universitetlərinin hüquq fakültələrində Birinci düzəliş fənninin tədris olunması söz və mətbuat azadlığının Amerika cəmiyyətində tutduğu yerden söhbət açır.

Mediaya xüsusi önəm verilməsi, onun rolunun cəmiyyət həyatında birmənalı olaraq gücləndirilməsi prezident T. Ruzveltin (1858-1919) adı ilə bağlıdır. Məhz o, prezident-mətbuat münasibətlərini institutlaşdıraraq onun sonralar bütün dünya üçün örnək ola biləcək modelini qurdı. Ağ evdə mətbuat otağının yaradılması, müntəzəm mətbuat konfranslarının keçirilməsi və müsahibələr verilməsi, mətbuat üzrə yardımçı vəzifəsinin təyin edilməsi onun xidmətləridir. T. Ruzveltin xələfi V. Vilson (1856-1924) isə bu islahatlara bir sıra əlavələr etdi. O, qəzetlər çap edə bilsin deyə respublikanın beşiyi başında duran T. Cefferson, C. Adams, A. Ceksondan fərqli olaraq, nitqlərini mətbuatın xahişinə görə ixtisar edirdi. F. Ruzvelt (1882-1945) T. Ruzveltin açdığı cığırı geniş yola çevirməklə yanaşı, həm də bu yolda yeni iz qoydu. Bəzən siyasetçidən çox jurnalist təsiri bağışlayan F. Ruzvelt jurnalistlərlə işgülzər münasibətlər quraraq onları Ağ evdə baş verən hadisələri daha çox işıqlandırmağa ruhlandırdı [21. p. 57-58].

Respublika yaranan ilk günlərdən hakimiyyətin bölünməsi məsələsində yer alan coxsayılı debatlar əgər bir-birindən asılı olan Prezident - Konqres - Ali məhkəmə (və federal məhkəmələr) üçlüyünün əsasını qoydusa [24. p.43], sonradan bu üçlüyə qeyri-formal olaraq hakimiyyətin IV qolu kimi medianın qoşulması siyasi gündəliyə bu qüvvələr nisbətindəki tarazlığı qoruyub saxlamaq məsələsini gəttirdi. İlkə boyu ABŞ prezidentləri ilə media-nın münasibətləri nə qədər kəşməkəşli olsa da, onlar siyaseti mediasız, medianı isə siyasətsiz təsəvvür edə bilmirdilər [25. p.102] Prezident H. Truman etiraf edirdi: “II Dünya müharibəsindən sonra bizim xarici siyasetdəki mühüm qərarlarımız məlumatlandırılmış ictimai rəyə və hərtərəfli dəstəyə əsaslanaraq qəbul edilmişdir” [26. p.95].

1922-cü ildə ilk dəfə U. Lippman medianın ictimai rəyə təsirindən yaranda media ilə xarici siyaset arasında münasibətlər demək olar ki, tədqiq olunmamışdı. Tədqiqatçı xarici siyaset məsələlərinin mətbuatda işıqlandı-

rılmasının ictimai qarayışa təsirindən danışaraq qeyd edirdi ki, medianın ictimai şürda yaratdığı obrazlar ictimai rəyi formalasdırıran əsas qaynaqdır [27. p.4]. Elə bir qaynaq ki, “beyinlərdə dünyanın siyasi xəritəsini çəkir”, “əcnəbi xalqların və liderlərin imiclərini yaradır, həkk edir və modifikasiya edir” [28. p. 66].

Elmi ədəbiyyatda ictimai rəyə verilən çoxsaylı təyinatlar içərisində ən sadəsi 30 il əvvəl məşhur politoloq V. O. Key tərəfindən söylənilmişdir: “İctimai rəy hökumətin özəl şəxslərdən topladığı və diqqət verməyi məqsədəyən sayıldığı rəylərdir” [29. p.319]. Müxtəlif hökumətlər sahib olduqları müxtəlif demokratiyaların təbiətindən çıxış edərək ictimai rəydə nəyə diqqət yetirməyi müəyyənləşdirirlər. ABŞ-in Əsas Qanununda əks olunmuş başlıca konstitusion təminatlar bu ölkənin vətəndaşlarına öz baxışlarını azad şəkildə ifadə etmək imkanı yaradır, hökumət üzvlərini ictimai rəylə hesablaşmağa vadar edir. 1787-ci ildə T. Cefferson xəyalən “ya hökumət, ya mətbuat” dilemməsi qarşısında durarkən nə üçün tərəddüd etmədən ikinciనi seçdiyini belə əsaslandırmışdı: “Bizim hökumətimizin əsasında xalqın rəyi durmalıdır” [30. pp.172-173]. Elə buna görə də Amerika cəmiyyəti bərqərar olan gündən indiyə qədər bu cəmiyyətdə demokratianın mövcudluğunu üçün jurnalistikən vacib olduğunu inananlar az deyildir. Hərçənd ki, bu inanc bəzən medianın demokratianın varlığı üçün nə dərəcədə vacib olub-olmaması kimi sualla da müşayiət olunmuşdur. İctimai rəy sahəsinin pioneri sayılan U. Lippman ötən əsrin əvvəllerində bu məsələni araşdıraraq yazırkı ki, hökumətin bütün işlərinə təsir etmək üçün hər dəfə mediadan və ictimaiyyətdən yaranmaq faydalı deyildir. “İctimai fikrin bütün məsələlərə nüfuz edə və qərar verə bilməsi fikri ilk baxışda çox demokratik səslənir. Praktikada isə bu, demokratik hökumətin əsaslarını laxladır və məhv edir. Hər hansı bir məsələ barəsində hamı hər şeyi bilirmiş kimi fikir ireli sürəndə, əslində, heç kim həmin məsələ haqqında çox şey bilmir... Hamını bütün ictimai məsələlərə rəy bildirməyə dəvət etməyin sonucu hamını hər şey barəsində çəsdirməqdır” [31. p.19]. U. Lippman bunu yazarkən mühafizəkar nöqtəyi-nəzərdən çıxış edir, xarici siyaset məsələlərində hökumət və vətəndaşların fərqli rollarını qabardır, “ictimaiyyətin küt, qeyri-sabit” olduğunu, onun “milli maraqları daha yaxşı bilən hakim elita” tərəfində “qaranlıqda saxlanıldığını” bildirirdi.

Elmi ictimaiyyətdə bu və ya digər bəzən bir-birini inkar edən mülahizələrin mövcudluğuna baxmayaraq, ictimai rəyin Amerika cəmiyyətində oynadığı danılmaz rol XX əsr boyu tədqiqatçıların xarici siyaset məsələlərində medianın ictimai rəyə təsiri mövzusunu daim diqqət mərkəzində saxlamaqlarının başlıca səbəblərindən biri olmuşdur. Məhz ictimai rəy media və siyasetin birgə nüfuz sahəsi olduğundan iddia etmək olar ki, həm media,

həm da siyasi establisment onun üzərində hakimiyyətə can atır və onlar arasında mürekkeb qarşılıqlı münasibətlərin kökündə də elə bu maraq durur.

Ötən əsr boyu verən siyasi hadisələr elmi müzakirələrin axarını ictimai rəy - media - siyaset üçlüyü problemi ətrafında istiqamətləndirmiş, bu üçlüyün balanslı fəaliyyəti üçün media və siyasetin qarşılıqlı münasibətlərinin həllədici olduğu fikrinə gətirib çıxarmışdır.

Media və siyaset qarşılıqlı münasibətlərini tədqiq edən ilk alimlər medianın siyasi proseslərə təsirinin şəksiz olduğuna əmin idilər. Daqlas və Bamer 1932-ci ildə mediaya “beynəlxalq münasibətlərin mühüm amili kim” baxır, Sto “medianın istənilen beynəlxalq münaqişədə mühüm rol” oynamadığını yazar, Kaqsel isə medianın “diplomatik gücə malik olduğunu” vurğulayırdı [32, p.5].

Media rollar

“Qolos” qəzeti Amerikadan yazılırlar ki, oranın karxanalarında Osmanlı dövləti üçün bir neçə milyon tez atılan tufəng və onlar üçün gülə qayırırlar.

“Əkinçi” qəzeti, Təzə xəbərlər 15 şərvətlülmükərrəm, 1293 (22 oktyabr, sənət 1876), 20-ci nömrə, cümə günü

Bu il Amerikadan neft cövhəri gətirilmədiyinə Badkubənin neft cövhərinin putu altı manat yarıma çıxb.

“Əkinçi” qəzeti, Məktubat. Səfərəlmüzzəffər, sənət 1293 (fevral, 1877-ci il), 3-cü nömrə, pəncəşənbə günü

1963-cü ildə Kouenin “Mətbuat və xarici siyaset” əsəri tədqiqatçılar üçün yeni bir səhifə açdı. Məhz bu araşdırımada reportyorların eyni zamanda ikili funksiya həyata keçirdikləri yazılırdı: 1) ictimaiyyəti məlumatlaşdırmaq, xarici siyaseti izah etmək; 2) hökumət üzvlərini sorğu-sual tutaraq və tənqid edərək xarici siyaset prosesinin iştirakçısına çevrilmək. Medianın xarici siyasetdə qərar qəbuletmə prosesinə güclü təsir etdiyinə inanan Kouen və onun həmfikirləri bu prosesdə medianın aşağıdakı rolları oynadığını qeyd edirlər: 1) Gözətçi it, yaxud müstəqil müşahidəçi; 2) Aktiv iştirakçı; 3) Katalizator [33, p.5.].

Kouen medianın xarici siyasetdə üç mühüm rol həyata keçirdiyini qeyd edirdi: kommunikasiya, interpretasiya və müvəkkilik. Onun fikrincə, media bu rollardan əlavə, bəzi hallarda bir sıra məsələlərdə hökumətin və cəmiyyət

yətin reaksiyasına səbəb də ola bilir. Tədqiqatçı sadalanlarla yanaşı, media-nın daha vacib bir işin öhdəsindən gəldiyini qeyd edir: “media ümumi küt-lənin, təşkil olunmuş qrupların, eləcə də dövlət rəsmilərinin beyinlərində xarici siyaset məsələlərinin cizgilərinin yaranmasına və formalasmasına yardım edir” [34. pp. 199-200].

Bu günlər alımlar media və xarici siyaset məsələlərini müzakirə edər-kən daha müxtəlif fikirlərdən çıxış edirlər. Səbəb onilliklər boyu təkcə medianın xarici siyasetdəki rolunun deyil, həm də xarici siyaset establismentinin özünün dəyişməsidir. Cudis yazır ki, bir vaxtlar “siyaset Allahlarının məskəni olan Amerika xarici siyaseti indi xırda ticarətçilərin bazarına çev-rilib” [35. p. 55]. Hömen və Çamski iddia edirlər ki, Birləşmiş Ştatların eli-tası son zamanlar xarici siyasetlə bağlı münaqışılarda ictimaiyyətlə üz-üzə gəlməkdən qaçırlar, elə buna görə də bu rolu medianın öhdəsinə buraxır [36. p.5]. Yeni öhdəliklər isə media üçün yeniollar deməkdir.

Jurnalistikyanın statusunun cəmiyyətdə dəyişməsi, onun daha prestijli pe-şələrdən birinə çevrilməsi 1960-cı illərdə gənc nəslin jurnalistikaya daha çox siyasetə və hadisələrə təsir edən bir vasitə kimi baxması, bununla da karyera seçimlərində ona böyük önəm vermələri ilə başlandı [37. p.76]. Bu proseslərin məntiqi neticəsi olaraq jurnalistikyanın cəmiyyətdə hansı rolu oynaması elmi mübahisələrin mövzusuna çevrildi və nəticədə müxtəlif jurnalist qruplarının maraqlarını eks etdirən “yeni jurnalistika”, “müvəkkil jurnalistika” və “müxalif jurnalistika” anlayışları meydana gəldi [38. p.77]. Yeni jurnalistikyanın tərəfdarları ənənəvi jurnalistikadan imtina edərək belə bir iddiada bulunurdular ki, jurnalistlər söz azadlığını ona görə həyata keçi-rə bilməzler ki, onlar öz-özlüyündə “rəsmi informasiya kanalı rolunu oyna-mağşa məhkumdurular”. Bu isə o deməkdir ki, hadisələrə neytral nöqtəyi-nə-zerdən baxmağa çalışan, buna görə də oxucunu jurnalisticin şəxsi müşahidə və təhlili ilə tanış edə bilməyən jurnalistikadan fərqli olaraq, yeni jurnalistik cəmiyyətin mənəvi bələlərindən söhbət gedəndə obyektiv ola bilmir və danışılan hadisənin bir hissəsinə çevirilir. Çünkü “jurnalistikyanın məqsədi mümkün qədər həqiqətə yaxın olmaqdır. Həqiqət isə heç də həmişə tən or-tada durmur ki, istədiyin zaman onu tapa biləsən, yaxud iki üstəgəl iki kimi sadə əməliyyat deyil” [39. p.77].

Yeni jurnalistikyanın hadisələrə yanaşma tərzini bölüşən müvəkkil jurnalistikda iştirakçı funksiyasını dəstəkləyərək, obyektivliyin əlçatmaz oldu-ğunu iddia edərək qələm sahiblərini obyektivliyə hətta cəhd göstərməkdən belə çəkindirir. CNN reportoru K. Amanpur müvəkkil jurnalistikyanı belə izah edir: “Obyektivliyin klassik təyinati neytrallıq deməkdir. Bir sıra hal-larda neytrallıq göstərmək isə şərə müttefiqlik etməyə bərabər tutula bilər” [40]. Müvəkkil jurnalistik cəmiyyətdəki maraqlar münaqışesini məqsədə

çatmaq üçün vasitə kimi qiymətləndirir. Adətən münaqişə edən tərəflər eyni gücə malik olmadıqlarından (məs. yoxsullar, azlıqlar və s.) müvəkkil jurnalistikanın işi söz demək imkanları məhdud olanlara kömək etmək, onlar üçün şərait yaratmaq, bir sözlə, münaqişəyə girən tərəflərə bərabər imkanları təmin etməkdir.

Yeni jurnalistikanın digər bir qolu olaraq müxalif jurnalistikə siyasi lider və institutlar, xüsusilə də prezidentliklə daim müxalif mövqedə durur. 1960-ci illerdə ABŞ hökumətinin dəfələrlə yalan deyərək adı vətəndaşları aldatmasının şahidi olduqdan sonra bir sıra intellektual müxalif jurnalistikənin yaranmasına rəvac verdi. Vietnam müharibəsi, Voterqeyt davası, U-2 incidenti dövlət rəsmilərinin özlərini və administrasiyani qorumaq üçün yalan söyleməyə meylli olduqlarını və bu məqsədlə mətbuatdan istifadə etməyə çalışdıqlarını üzə çıxartdı. Bu səbəbdən mətbuatın administrasiya ilə əməkdaşlığı geniş kütləleri aldatmaq üçün hiyłəgər siyasetçilərlə tərəfdəşlik kimi qiymətləndirilməyə başlandı. Müxalif jurnalistikə mətbuatın muxtarlığı məsələsini gündəmə çıxardığı üçün Amerika jurnalistikasında özünə xeyli ardıcıl tapsa da, müəyyən müddətdən sonra elə jurnalistlərin də tənqidinə məruz qaldı. Amerika Qəzet Redaktorları Cəmiyyətinin prezidenti M. O'Nil 1982-ci ildə bu cərəyanə münasibətini bildirərək yazdı: "Biz hökumətlə sülh bağlaşmalıyıq. Biz düşmən olmamalıyıq... Biz iştirakçı və əbədi müxalifət deyil, müşahidəçi olmalıyıq" [41.p.79].

Tədqiqatçılar keçdiyi tarixi inkişaf yoluna, informasiyanı verərkən daşıdığı funksiyalara, eləcə də daxili və xarici siyasetə təsirinə görə, ABŞ xəbər mediasının 4 rol oynadığını yazırlar:

1. Dünyada baş verən hadisələrin müşahidəçisi kimi;
2. İformasiya mübadiləsinin və interpretasiyasının iştirakçısı kimi;
3. IV hakimiyyət olaraq qeyri-hökumət və maraq qruplarının, eləcə də ümumi kütlənin katalizatoru kimi;
4. Tekcə ideyalar bazarından deyil, həm də dollar bazarından mənfəət götürən kimi [42.p.34].

Dünyada baş verən hadisələrin müşahidəçisi rolunda çıxış edən xəbər mediası özünün əbədi və əzəli funksiyasını yerinə yetirir, ən vacib və zəruri xəbərləri bize çatdırır. Hazırda dünyada baş verən xarici xəbərlərin yayılmasında 4 nəhəng informasiya agentliyi: ABŞ-in Assoşiated Press (AP), Böyük Britaniyanın Reuters, Fransanın Frans Press (FP) və 1992-ci ildən SİTA-nı əvəz edən RİTA-SÖTA iştirak edir. Onların arasında 70 ölkədə 74 xəbər bürosu olan AP daha geniş şəbəkəyə malikdir [43.p.342].

Dünyada baş verən hadisələrin müşahidəçisi funksiyasını yerinə yetirən jurnalist istər-istəməz informasiya mübadiləsinin və interpretasiyasının işt-

rakçısına çevrilir. Bu zaman jurnalistlər informasiyanı toplamaq üçün dövlət rəsmiləri və qərarverənlərlə kontakta girmək zorundadır, çünki onlar əksər hallarda informasiyanın yeganə qaynağı olurlar. Alimlərin fikrincə, rəsmi hökumətin xəbər mənbələrindən asılılıq çox zaman məqalənin necə yazılmasını müəyyənləşdirir. Bekerə görə, media “dünya xəbərlərini almaqda hökumət mənbələrindən asılıdır” [44. p. 364]. Digər tədqiqatçılar da rəsmi mənbələrdən asılılıq məsələsində yekdildirlər. Rukun qənaətincə, yalnız hökumət “medianın ictimai məsələlərdə aclığını” doydurmaq iqtidarındadır [45. pp. 197-198]. Takmen araşdırmlarında bir qədər də irəli gedərək belə bir qənaətə gəlir ki, medianın topladığı xəbərlər çox zaman rəsmi xəbərlərlə ona görə üst-üstə düşür ki, xəbərlərin böyük əksəriyyəti hökumət tərəfindən əvvəlcədən planlaşdırılmış hadisələrlə bağlı olur [46. p.9]. Velç bu prosesin qaçılmaz olduğunu qeyd edir, çünki xarici siyaset “külli miqdarda xəbər istehsal edir” ki, jurnalistikada bunsuz yaşaya bilməz [47. p. 9]. Demək, media manipulyasiya edilib-edilməyəcəyindən asılı olmayaraq, xarici siyaset məsələlərində qiymətli informasiya almaq üçün mənbə axtarışında seçimsizdir.

Bələdə təbii bir sual meydana çıxır: media IV hakimiyyət olaraq öz müstəqilliyini saxlaya bilirmi? Yoxsa o, birmənalı olaraq “hakimiyyətin bayrağını izleyir” [48. p.321]? Medianın rəsmi informasiya qaynaqlarından asılı olmasını yanan tədqiqatçılar bu fikirdə yekdildirlər ki, Ağ evin “qələm ustaları” rolunda çıxış edən rəsmiləri mediadan “siyasi təbliğat” üçün istifadə edərək xarici siyasetin həyatı əhəmiyyət daşıyan məsələlərinin mətbuata çıxıb-çıxmamasını nəzarətdə saxlayır. Hökumətin “yaziya nəzarət” metodları informasiya axının idarə etməyə imkan verir. Bir sıra alım mediya nəzarət deyəndə press-relizlərin nə vaxt getməsini, görüşlərə və briñflərə nəzarəti düşünür. Hökumətin manipulyasiya metodları sırasında suallar atmaqla informasiya və ya dezinformasiya yaymaq, əvvəlcədən düşünülmüş informasiyanı “sızdırmaqla” ictimaiyyətin reaksiyasını öyrənmək və s. yer alır [49. p.9.].

Bir qisim tədqiqatçı hökumətin birbaşa və ya dolayısı ilə xarici işlərlə bağlı informasiyaları mediaya verməsini birtərəfli yola bənzədərək: “Media xəbər verə bilər, amma xəbəri yaranan prezidentdir”, - deyir [50. p.186]. Xarici siyaset məsələlərinin işıqlandırılmasında media-prezident münasibətləri daim tədqiqatçıların maraq dairəsində olub. Palif və Entsam iddia edirlər ki, prezident “özü istədiyi xəbəri yarada bilər. Çünki o, bilir ki, media bu zaman onu və xəbəri işıqlandıracaqdır. Xüsusilə də xarici siyaset məsələlərində. Burada gündəlikdə duran məsələlər media prioritetlərində irəlidə gəlir”. “Siyasi gündəliyi tutmaqdə prezident fərqli bir qüvvəyə malikdir” [51. p.10]. Buna səbəb prezidentlə istədiyi zaman görüşə bilməyən

mediadan fərqli olaraq, prezidentin mediaya çıxışının daim təmin edilməsi ilə yanaşı, həm də bu zaman hansı xəbəri ictimaiyyətə çatdırmasının onun öz ixtiyarında olmasıdır.

Xarici siyaset məsələlərinin mediada işıqlandırılmasından danışarkən bir məsələni unutmaq olmaz ki, bu da daxili siyasetlə müqayisədə xarici siyasetin daha mürəkkəb olmasınadır. Məhz bu səbəbdən jurnalistlər müəyyən hazırlıqları olmayanda xarici siyasetdən yazımaqdə çətinlik çəkirlər. Dormen və Farniq 1970-ci illərin İran inqilabı hərəkatının ABŞ mediasında işıqlandırılmasından danışarkən medianın İranın siyasi mədəniyyətindən tam bixəber olduğunu, məhz bu səbəbdən onun Amerika hökumətini dəstəkləməkdən savayı, başqa bir seçiminin olmadığı qənaətinə gəlmİŞİDƏR [52. p. 204]. Velç 1950-56-ci illərdə Hind-Çinin ABŞ mətbuatında işıqlandırılmasını tədqiq edərkən belə bir nəticəyə gəlmİŞİDİ ki, “mətbuat administrasiyanın mübarizədən bəkəntilərini güzgü kimi eks etdirirdi”. Tədqiqatçı bunun səbəblərini araşdıraraq yazırkı ki, Amerika mediasının administrasiyadan fərqli müstəqil istinad çərçivəsinin olmaması üzündən o, Hind-Çin hadisəsini başqa cür qiyamətləndirmək iqtidarında deyildi. Buna görə də ictimaiyyətə verilən informasiya yalnız bir mövqeni eks etdirirdi [53. p.11]. Belədə hökumətin medianı manipulyasiya etmək istəyindən daha çox media mənsublarının peşəkarlıq səviyyələrindən, dünyada baş verən dəyişikliklərə nə dərəcədə hazır olub-olmadıqlarından danışmaq daha düzgün olardı.

Araşdırımlar göstərir ki, jurnalistlərin böyük bir qismi Soyuq müharibədən sonrakı şəraitdə işləməyə hazır deyilmişlər. II Dünya müharibəsinin bitmesi dönyanın iki güc mərkəzi - iki fövqəldövlət ətrafında qütbleşməsinə, Soyuq müharibənin başlanmasına gətirib çıxardı. Yarım əsre yaxın bir zaman ərzində həm Qərb, həm kommunist mediası dəqiq ideoloji çərçivələrdən, bəzən sadələşdirilərək “bizimkilər” və “onlar” anlayışlarından çıxış edirdi ki [54. p.9], bu da jurnalistləri gözlənilməz situasiyalardan sığortalayırdı. SSRİ-nin süqutu ilə dönyanın birqütbüllüyə doğru getdiyi bir vaxtda xəritədə “qaynar nöqtələr” yaranmağa başlayanda isə media “parasüt jurnalistikası” kimi hərəkət etmək, yeni hadisəyə ani olaraq reaksiya verərək bir neçə saat ərzində material hazırlamaq zorunda qaldı [55. p.18]. Jurnalistenin ölkənin tarixi və mədəniyyəti ilə tanış olmaması hadisənin tekce ABŞ rəsmi mənbələrinə deyil, həm də yerli qaynaqlara istinadən birtərəfli işıqlanırmına gətirib çıxarırdı.

Greyböyə görə, xarici informasiya xəbərlərində bol informasiya axınının təmin olunması bir sıra səbəblər üzündən çətinliklərlə qarşılaşır. Xarici müxbir məntəqələrini saxlamaq çox xərc tələb etdiyi üçün çox cüzi mətbu orqan bu imkandan yararlana bilir [56. p.12]. ABC Xəbərlər Xidmətinə hətta ən kiçik bir xarici büronu saxlamaq ildə bir milyon dollara başa gəlir.

CBS-in axşam xəbərlərinin aparıcısı D. Ratherin fikrincə: “Amerika jurnalistikasında istər mətbuatda olsun, istərsə də yayımında əsas təmayül xarici xəbərlərin azalmasıdır” [57. p.320]. Büdcə çatışmazlıqlarının yaratdığı problemi aradan qaldırmaq üçün vəziyyətdən çıxış yolu kimi bir çox media orqanı xaricə xüsusi müxbir göndərməkdənə inkişaf etmiş kommunikasiya texnologiyaları şəbəkəsi vasitəsilə hazır materiallar alır. Lakin belədə onlar xəberin yekcinsləşməsi kimi bir hadisə ilə rastlaşır. Bu gün amerikalılar “çox tez-tez hər üç kanalda Sarayevodan, yaxud Stepanakertdən çəkilmiş tamamilə eyni kadrları bir-birindən müəyyən qədər fərqli məzmunlarla gör-məyə adət ediblər. Paradoksal bir hal yaranır: texnologiyalar inkişaf etdik-cə son məhsul daha məhdud məzmunlu alınır” [58. p.18].

Bu tendensiyanın səbəbini təkcə büdcə məhdudiyyətlərində axtarmaq düzgün olmazdı. Xaricdə işleyən jurnalistlərə xarici dövlətin yaratdığı şərait heç də az əhəmiyyətli amil deyil. Adətən qeyri-demokratik dövlətlərdə siyasi rejim mediadan öz məqsədləri üçün istifadə edir. Məsələn, 1970-ci illərin ortalarında Kambocada hökumət milyonlarla vətəndaşını məhv edəndə ölkənin qapıları Qərb jurnalistikasının üzünə bağlanmışdı. Bu, Amerika xəbər jurnalistikasının hadisəyə göz yummmasına səbəb oldu. Daha yaxın keçmişdə - NATO Yuqoslaviyanı bombalamaya başlayanda Serbiya lideri S. Milošević Qərb jurnalistlərinin gelişinə qadağ qoymuşdu [59. p.320].

H. Hans ABŞ televiziya kanalları və jurnallarında dərc olunan xarici xəbərləri təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, ABŞ mediasında tez-tez işıqlandırılan xarici xəbərlər 7 kateqoriyaya bölünür. Birinci yerdə xarici ölkələrdə Amerika ilə bağlı baş vermiş hadisələr (məs. prezident ya dövlət kabinetinin rəsmi səfəri), ikinci yerdə Amerikaya birbaşa təsir edən hadisələr (neft embarqolari, beynəlxalq iqtisadi hadisələr), daha sonra kommunist və post-kommunist dövlətlərlə münasibətlər, dördüncü yerdə dünyanın hər hansı bir ölkəsində siyasi hakimiyətin dəyişməsinə gətirib çıxaraçaq seçkilər, beşinci dən dramatik siyasi münaqişələr (mühərribə, qiyam, çevrilish), altıncıda çoxsaylı insan tələfatına səbəb olan təbii fəlakətlər, nəhayət, sonda əcnəbi diktatorların özbaşınalıqları işıqlandırılır. Tədqiqatçı bunu xüsusiət vurğulayır ki, təbii fəlakətlərin xəbərlənməsində region amili mühüm rol oynayır. Məsələn, “Nepalda 100 000 insanın ölümü Uelsdə 100, Qərbi Virciniyada 10, qonşuluqdakı bir insanın ölümünə bərabərdir” [60. p.353-354].

V. J. Adams təbii fəlakətlərin mətbuatda işıqlandırılmasını tədqiq edərkən fəlakətlərin harada baş verəməsi ilə onların işıqlandırılması arasında inkarenilməz əlaqə mövcud olduğunu yazaraq belə bir nəticəyə gəlir ki, bir qərbi avropalının ölümü 3 şərqi avropalının, 9 latin amerikalının, 11 orta şərqlinin və 12 asiyalının ölümünə bərabərdir. Tədqiqatçı 1993-cü ilin ortalarında Missisipi çayının daşmasını, sentyabrda isə Hindistanda baş verən

güclü zəlzələnin ABŞ mətbuatında işıqlandırılmasını buna misal çəkir. İki həftə ərzində mətbuat birinci hadisəyə 376 material həsr etmişdir, ikinci hadisə barədə bundan 5 dəfə az yazmışdır [61.pp.319-320].

Amerika mətbuatında xarici xəbərin yerini və ona marağın araşdırılan tədqiqatçıları media agentliklərinin dünya hadisələrinə münasibətdə bəzən iki-li standartlardan çıxış etdiklərini, Amerika mediasının bu səbəbdən Üçüncü dünya ölkələrinin tehrif olunmuş imiclərini yaratdığını vurğulayırlar [1.p.319]. Beynəlxalq xəbərlərdə ikili standartların mövcudluğundan söz açan xarici reportyorum fikrincə, əgər hər hansı bir münaqişə zamanı qərb-lilər - ağ insanlar tələf olurlarsa, bu hadisənin xəbər olaraq əhəmiyyəti Üçüncü dünya ölkələrindən olan insanların ölümündən qat-qat çoxdur. Xəbərlərin seçimində coğrafi yaxınlıq amili də az rol oynamır. Xəbər "ev" yaxın olduqca onun işıqlandırılma ehtimalı artır [62. p.145]. Məsələyə yaxışmalarda siyasi amillər də gözdən qaçırlıkmamalıdır. Amerikalıların Qərbi Avropaya maraqlarının kökündə bu ölkələrlə ABŞ-in sıx siyasi və iqtisadi əlaqələri, ortaş sosial ənənələri və siyasi institutları durur. Amerikalıların bir çoxlarının etnik tarixi köklərinin Qərbi Avropadan olmaları da az əhəmiyyətli amil deyil. Mediaçılar özləri isə coğrafi və siyasi-mədəni amillərlə yanaşı, həm də sıratlı amerikalıların xarici xəbərlərə münasibətlərini araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlirlər ki, amerikalıları daha çox öz ölkələrində baş verən hadisələr maraqlandırır. Məsələn, 1987-ci ildə M. Qorbaçov mühərribə təhlükəsinin qarşısını almaq üçün keçiriləcək SSRİ və ABŞ dövlət başçılarının görüşündən əvvəl NBC xəbərlərinə praymtaymada birsəatlıq müsahibə verəndə amerikalıların yalnız 15% -i bu söhbəti izləyirdi. Adətən həmin saatda NBC-də əyləncə verilişlərinə baxan televiziya auditoriyasının yarısı müsahibəyə qulaq asmaqdansa digər kanallarda zövqlərinə uyğun verilişlər axtarmağa üstünlük vermişdilər. Sorğular göstərir ki, Amerika ictimaiyyətinin üçdə ikisi, bəzən daha çox hissəsi ən mühüm xarici xəbərlərdən bixəberdir. Britaniya, Almaniya, İtaliya, Kanada və Meksika vətəndaşları ilə müqayisədə onlar dünya hadisələrindən ən az məlumatlıdırlar [63. p.340]. "Bütün dövrlərdə bu ölkədə həqiqətən də xarici xəbərlərlə maraqlanan insanların sayı 2 milyondan çox olmamışdır. Biz dün-yaya çox dar bir gözlükdən baxırıq. Lakin bu dar gözlükdən baxan amerikalıların özlerinin spektri bundan da dardır" (64. p.20).

ABŞ mətbuatında region etibarilə uzaq sayılan Orta Şərqi hadisələrinin, xüsusilə İsrailin və İsrail-Fələstin münaqişəsinin mütemadi olaraq işıqlandırılmasına göldikdə isə amerikalılar, eləcə də jurnalistlərin özü bunun səbəbinə İsrailə əlaqələrin tarixən sıx olmasına görürler. Digər bir tərəfdən-sə xəber jurnalistikasının xarici xəbərlərin işıqlandırılmasında daha çox "davam edən saqalara" [65.p.321], məsələn, İsrail-Fələstin münaqişəsi, Si-

mallı İrlandiyada dini gərginlik kimi məsələlərə üstünlük verməsi də faktdır. Lakin bu, hadisənin - İsrail-Fələstin münaqişəsinin niyə tez-tez gündəmə çıxarılmasının yeganə izahı deyil. Daha ətraflı təhlil üçün medianın 3-cü rolunu xatırlatmaq vacibdir. Bu rolda media IV hakimiyyyət olaraq qeyri-hökumət və maraq qruplarını, eləcə də ümumi kütlənin katalizatoru kimi çıxış edir. Belə ki, medianın xarici siyasetə təsir qaynaqlarından biri məhz lobbiləmək prosesidir. Bu proses zamanı ölkələrin, hökumətlərin, hətta ayrı-ayrı fərdlərin adından çıxış edən maraq və təzyiq qrupları onların məqsədlərini yaymağa və təşviq etməyə çalışırlar. Lobbiləmək prosesi xarici siyaset və mətbuat münasibətlərinin aşkar izlənilə bilən cəhətlərindəndir. Bu prosesin kökündə lobbilərin hər hansı bir beynəlxalq hadisənin imicini adətən Konqres, hökumət, media və akademik dairələr vasitəsilə ictimai şüurda formalasdırmağa çalışması durur. "Amerika yəhudilərinin ölkənin mühüm maraq qruplarından biri olması İsrailpərəst lobbinin yaradılmasına, onun eşidilməsinə şərait yaradır. Yəhudilərin ölkə əhalisinin 3%-ni, elektoratın 4%-ni təşkil etmələrinə baxmayaraq, onların təhsil, bankçılıq və siyaset kimi sahələrdə güclü mövqelərə malik olmaları bu səslərin siyasetçilər üçün həllədici əhəmiyyət daşımاسına, son nəticədə İsrailpərəst qanunverciliyin yaradılmasına gətirib çıxarıır. Keçmiş səfir D. Nyusoma görə: "Siyasetə təsirə gəldikdə heç bir qrup Amerika yəhudi icması kimi uğur qazana bilməyib". Çin, yunan, Tayvan icmaları isə Konqresi məktublara qərq etməklə yanaşı, həm də media, xüsusilə televiziya və rəy jurnallarından istifadə etməyə çalışırlar [66. p.33].

Yaxın Şərqiñ ən qaynar nöqtəsi sayılan İsrail-Fələstin münaqişəsinin ABŞ mediasında ən çox işıqlandırılan mövzulardan biri olmasını təkcə lobbiləmək prosesi, Amerika yəhudi icmasının siyasetə və mediaya uğurlu təsiri ilə bağlamaq düzgün olmazdı. Məsələyə daha geniş açıdan - media və xarici siyaset münasibətləri açısından baxdıqda onun istinad çərçivəsinin Soyuq müharibə olduğunu görərik. Media gündəliyində Yaxın Şərqiñ vacib yerlərdən birini tutması onun öz-özlüyündə nə kimi əhəmiyyət daşımıasi ilə deyil, bu regionun dünyanın iki güc mərkəzinin: Moskva ilə Vaşinqtonun maraq dairəsində olması və beləliklə, siyasi oyunun mühüm fiqurlarından birinə əvvrilməsindədir [67. s.9].

Yuxarıda çəkilən misali ümumiləşdirsek, xarici siyaset və media münasibətlərinde araşdırmanın yeni bir aspekti, bir qədər əvvəl bəhs etdiyimiz tarixi aspekt üzə çıxar. Məhz bu və ya digər tarixi hadisə dünya siyasetində yeni bir dövrün başlanğıcını qoymaqla yanaşı, eyni zamanda mediaya yeni istinad çərçivələri təklif edir ki, sonuncu da bu çərçivələrdən çıxış edərək fəaliyyət göstərir.

Media və xarici siyaset: təcrübə və nəzəriyyə

Amerikanın Nyu-York şəhərindən oktyabrın 26-dan. Amerika Cümhuriyyətində Əldin adlı şəxs 4 ilə prezident, yəni padşah intixab olunub. Deyirlər zikr olunan şəxs dərzi imiş.

“Əkinçi” qəzeti, *Təzə xəbərlər I ziqədətülhəram, sənə 1293 (6 noyabr, 1876-ci il), 21-ci nömrə, şənbə günü*

Təbriz. Avqust 5. - İyulun 29-da son qiyamlarda İran kürdlərinə rəhbərlik edən Hamgəh ağa, onun qardaşlarından biri, qardaşı oğulları və nökərləri Soucubaqda güllələniblər. Onların başları Azərbaycan hakiminə gəndərilib.

Nyu York Tayms, Xarici xəbərlər, 6 Avqust, 1881-ci il.

Xəbər mediasının gücünə inananlardan və onu qızgın müdafiə edənlərdən tam fərqli olaraq, digər bir qisim alim mediaya yalnız və yalnız “siyasi oyunun piyadası” kimi yanaşaraq onun xarici siyaseti həyata keçirmək üçün vasitə olduğunu yazar və bir qədər əvvəl araşdırılan “müxalif jurnalistika” anlayışını “siyasi mif” kimi qiymətləndirirler. Onlar belə fikrin tərəfdaridırlar ki, xəbər mediası hakimiyyətlə hesablaşaraq yalnız və yalnız onun qərarlarının təsdiqi ilə məşğuldur. Hömen və Çamski bu fikri bir qədər də inkişaf etdirərək medianın “təbliğat modeli”nin bir hissəsi olduğunu yazarlar [68. p.6]. Bu modeldə xəbər pul və hakimiyyətin süzgəcindən keçərək ictimaiyyətin yox, elitanın maraqlarını təmin edir. Tədqiqatçılar medianın daim elitanı dəstəklədiyini belə bir faktla da əsaslandırırlar ki, elitanın reputasiyasına xələl gətirən yazılar bir qayda olaraq qəzetlərin son səhifələrində ört-basdır edilir.

Hömen belə bir qənaətə gəlir ki, “media dövlətin və dominant elitanın dəstək verən qoludur. Elə bir qol ki daim onlara yarınmağa çalışır, yalnız caiz sayılarsa, müzakirələrə qoşulur”. Hömen dominant medianın hətta elitanın üzvü olduğunu belə bəyan edir. Buna səbəb media sahibkarlarının özlərinin elitanın bir hissəsi olmaları, demək, onunla bərabər eyni oygun iştirakçılara çevriləməlidir. Media lisensiya və kontraktlar almaqdə, reklam biznesində hökumətdən asılıdır [69. p.7].

Dormen və Farniq mətbuatın rəsmi Vaşinqtondan fərqli fikir irəli sür-

mək istəməməsini xarici xəbərlərin verilməsində təhrifə səbəb ola biləcək iqtisadi, kommersiya və s. kimi amillərin varlığı ilə əlaqələndirir. Medianın rəsmi Vaşinqtonun siyasetini təsdiqləməsinin digər bir səbəbi vahid ideoloziyanın mövcudluğu, bu zəmində bir çox hallarda medianın rəsmi siyasetə alternativ siyaset irəli sürə bilməməsidir. Viker belə bir fikrə gəlir ki, Amerikanın media sistemi “Amerika cəmiyyətinin xarakterinin aynasıdır”. Belə ki, hökumətin simasında təcəssüm olunan patriotizmə və dövlətə inam digər inamlardan üstündür [70. p. 19]. Mehəz bu səbəbdəndir ki, mediada tendensiyalılıq daha çox daxili deyil, xarici xəbərlərin işıqlandırılması zamanı baş verir. Çünkü xəbər mediası xarici ölkələrdə baş verən hadisələri Qərbin ideoloji maraqlarına uyğun olaraq təqdim edir. Nəticədə isə dünyanın yerde qalan hissəsinin təhrif olunmuş mənzərəsi alınır [71.p.138].

Xəbər mediasındaki tendensiyalılığı tədqiqatçılar iki səbəble: ideoloji və siyasi-iqtisadi maraqlarla açıqlayırlar. Bu tendensiyaların tədqiqi medianın xarici siyasetlə qarşılıqlı əlaqələri və təsiri istiqamətində Razılıq yaratma nəzəriyyəsinin və onun çərçivəsində iki modelin – Siyaset-media qarşılıqlı təsir modeli və Siyasi mübahisə modeli – yaranmasına götərib çıxarmışdır.

Artıq 25 ildən çoxdur elmi ədəbiyyatda belə bir fikir hökm sürməkdədir ki, bir sıra media institutlarının siyasi və iqtisadi mövqeləri xəbərlərdə dominant baxış bucaqlarını dəstəkləməsinə götərib çıxarrı [72. s. 525]. Belə ki, bir çox hallarda hökumətin təsiri nəticəsində jurnalistlərin özü yazılarını siyasi və sosial elitanın mədəni-siyasi prizmasından keçirirlər. Xəbər mediasının siyasi elitanın təqdim etdiyi istinad çərçivələrinə əsaslanaraq hərəkət etdiyini əhəmiyyətli empirik misallarla sübutlayan bir səra alim bu tezisi inkişaf etdirərək nəzəri çərçivədə tədqiq edir. Razılıq yaratma - “Manufacturing consent” adlanan bu nəzəriyyə çərçivəsində medianın iki dominant təbəqə: iqtidar və elita ilə münasibətləri, bu münasibətlərin son nəticədə yazınlara təsiri araşdırılır. İqtidar (buraya hökumət rəsmiləri aid edilir) və elita (hakimiyətin hər hansı bir güclü qoluna məxsusluğundan asılı olmayıaraq, hakim mövqə tutan siyasi elita nəzərdə tutulur) versiyaları üzrə inkişaf etdirilən nəzəriyyəyə görə, mediada istənilən bir xəbəri auditoriyaya çatdırılmazdan əvvəl onun “çərçivələnmə”si prosesi gedir ki, bu zaman xəbər ya iqtidarin, ya da elitanın istəklərinə uyğun olaraq təqdim edilir. Çərçivələnmə deyərkən jurnalistin hadisənin nəqli zamanı seçdiyi baxış bucağı nəzərdə tutulur. Şəklin kənarındaki çərçivə kimi xəbərin çərçivəsi də oxucunun hadisəni görməsini məhdudlaşdıraraq hadisəni necə görməli olduğunu müəyyənləşdirir [73. p. 15]. 1980-ci illərdə xeyli mülki şəxsin ölümünə səbəb olan Koreya və İran hava yollarına məxsus sərnişin təyyarələrinin səhvən SSRİ və ABŞ hərbi hava qüvvələri tərefindən vurulması “çərçivələnmə”nin iqtidar versiyasının ən bariz

nümunələrindən biri hesab olunur. Bu hadisələr kifayət qədər oxşar olsa da, ABŞ mətbuatı siyasi maraqlardan çıxış edərək onları iki fərqli rakursda təqdim edirdi. Əgər birinci halda, Koreya hava yollarının təyyarəsinin SSRİ tərəfindən vurulması mənəviyyatsızlıq və vəhşilik kimi təqdim olunurdusa, ikinci halda media ABŞ administrasiyasının maraqlarından çıxış edərək hadisəni texniki xəta kimi qiymətləndirirdi [74. s.526]. İqtidar versiyasına görə, xəbər mediası rəsmi siyasi kursu tənqid etmir, onu çətin vəziyyətdə qoymur, onlar arasındakı “səssiz razılaşma” medianın iqtidarin siyasetinə təsirinin qarşısını alır.

Razılıq yaratma nəzəriyyəsinin digər bir versiyası olan elita versiyasına əsasən, xəbər mediası, siyasi elitanın maraqlarına cavab verir. Bu versiyanın təsdiqi kimi Vyetnam müharibəsi zamanı xəbər mediasının rəsmi ABŞ-in siyasetinə qarşı çıxmazı misal çəkilir. Müharibənin başlanğıcında əgər media mənşubları rəsmi siyaseti dəstəkləyirdilərsə, yəni iqtidar versiyasına əməl edirdilərsə, hadisələr cərəyan etdikcə, ABŞ cəbhədə uğursuzluqlarla üzləşdikcə bu, ölkə daxilində siyasi elitanın rəsmi siyasetə münasibətdə tənqidini mövqə tutmasına, etirazların dilə getirilməsinə səbəb oldu. Müəlliflərin fikrincə, məhz sonuncu - siyasi elita müharibəyə qarşı çıxdıqdan sonra mediada tənqidlər görünməyə başladı. Tədqiqatçılar elita versiyasının incəliklərinə gedərək onun daxilində bir-birindən fərqli üç səviyyəni müəyyən edirlər: 1) konsensus; 2) icazəli polemika; 3) yayılma, yaxud sapma. Üç səviyyə konsepsiyasına görə, xəbər mediası siqnalı siyasi elitadan alar-kən çox zaman onunla konsensusda olur, yalnız elita caiz bildikdə icazəli diskussiyaya girir. Siyasi xətdən yayınmalara və sapmalara isə yalnız nadir hallarda yol verilir [75. p.526].

Deyilənləri ümmümləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, xəbər mediası yalnız elita mövcud siyasetlə münaqışdə olarkən, yəni yalnız icazə verildiyi təqdirdə iqtidara münasibətdə tənqidini mövqə tutur. Beləliklə, xəbər mediasının iqtidarin siyasetinə təsiri yalnız elita bu və ya digər hadisə ilə razılaşmadığı zaman baş verir. Razılıq yaratma nəzəriyyəsinin iqtidar və elita versiyalarını müqayisə edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, media ilkin olaraq iqtidarin siyasetini dəstəkləyib, xəbərləri onun təqdim etdiyi istinad çərçivələri daxilində çərçivələsə də, siyasi elita xarici siyasetlə razılaşmayanda, bunu dilə gətirərək narazılığı yuxarıda qeyd olunan üç səviyyədən birində mediaya ötürdükdə sonuncu siyasetə təsir mexanizminə çevrilir [76. p. 527].

Razılıq yaratma nəzəriyyəsi çərçivəsində CNN effektini təhlil edən Mörmin ABŞ-in Somaliyə humanitar müdaxiləsinin kökündə medianın yox, hökumətin durduğunu yazar. Somali barədə ilk yazıların 1992-ci ilin yay və payızında ABŞ-in bu regiona müdaxiləsinin vacib olması haqqında Vaşinq-

tonun verdiyi bəyanatlardan sonra mediada görünməyə başladığını yazan Mörmin bunu vurgulayır ki, “Somali barədə yazmağın son qərarını jurnalistlər versələr də, hadisənin platforması Vaşinqtonda hazırlanmışdı. ABŞ-ın Somaliyə müdaxiləsi misalını ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hökuməti hərəkətə getirən televiziyanın gücü deyil, əksinə, televiziyanı hərəkətə getirən hökumətin gücüdür” [77. p.137].

Razılıq yaratma nəzəriyyəsi birmənalı olaraq medianın siyasətin arxasında getdiyini iddia edirəsə, digər tədqiqatlar medianın “hökumətləri hərəkətə gətirdiyini və silkələdiyini” [78. pp.8-11] irəli sürür. Siyasətçilər, Mörminin gəldiyi nəticənin əksinə olaraq, xəbərlərin hadisələrin cərəyan etməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyini, hətta acliq çəkən uşaqları ekranda gördükdən sonra prezidentdən təkidlə məsələyə qarışmağı xahiş etdiklərini söyləyirlər [79. p. 529]. Eks-prezident C. Buş özü də 1992-ci ildə ABŞ qoşunlarının Somaliyə girməsi əmrini yalnız CNN-in nümayiş etdirdiyi kadrlara baxdıqdan sonra verdiyini, müdafiə naziri D. Çeynini Ağ evə çağıraraq “Biz buna artıq dözə bilmərik. Biz nəsə etməliyik”, dediyini xatırlayı [80. p. 530].

Maraqlıdır ki, Razılıq yaratma nəzəriyyəsi çərçivəsində CNN effekti araşdırıla bilindiyi halda, bu nəzəri çərçivə 1994-cü ildə Ruandada baş vermiş soyqırımı zamanı media-dövlət münasibətlərinin izahı üçün kifayət etmir. Belə ki miqyasına görə Ruanda faciəsi Somali faciosından geri qalmasa da, birinci halda media ABŞ-ın hadisələrə müdaxilə etməsinə səbəb ola bilmişdisə, ikinci halda o, siyasətə təsir mexanizminə çevrilə bilməmişdi [81. p.529].

Bələliklə, deyilenlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Razılıq yaratma nəzəriyyəsi xarici siyaset və media qarşılıqlı münasibətlərinin araşdırılmasına əhəmiyyətli töhfə versə də, siyasətin formallaşması prosesinə medianın təsirini, bu iki institut arasındakı asılılığı tapmaqdə uğursuzluğa uğrayır.

Bu uğursuzluq tədqiqatçıları Razılıq yaratma nəzəriyyəsi çərçivəsində media və xarici siyaset münasibətlərinin digər qarşılıqlı təsir mexanizmlərini öyrənməyə və modelləşdirməyə təhrik etmişdir. Məhz bu məqamda tədqiqatçılar yenidən medianın hadisələri “çərçivələmə” və bunun məntiqi davamı olan tərəfkeşlik funksiyasına nəzər salırlar. Belə ki xəbər mediası elita debatlarında hansısa bir baxış bucağını dəstəkləməklə, yaxud tərəfkeşlik etməklə siyasi polemikanın aktiv iştirakçısına çevrilmək və siyaseti formalasdırmaq potensialına malikdir.

Entsama görə, “çərçivələmə hər hansı bir hadisənin elə bir nəqlidir ki, bu zaman nəql özü hadisənin inkişafı, onun gələcəkdə müəyyən edilmiş çərçivədə anlanılması üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş düşüncə və qavrayışlara təkan verir” [82. pp. 6-27], başqa sözlə desək, çərçivələr ha-

disələrin izahını, anlanılmasını və mahiyyətini təklif edir. Bu konsepsiyanı elita debatlarına tətbiq etdikdə aydın olur ki, media mətnləri sadəcə olaraq reallığı eks etdirmir, onlar eyni zamanda problemin müəyyən edilmiş şəkildə anlanılmasına və qarvanılmasına xidmət edəcək tərzdə qurulur. 1992-95-ci illər Bosniya müharibəsinin mediada işqlanılmaması çərçivələməyə ən parlaq misallardan biri sayılır. Müharibənin başlangıcında ABŞ hökuməti hadisələrə qarışmamaq siyaseti tutur və buna nail olmaq üçün münaqişənin müəyyən çərçivəsini cızaraq onu “qədim etnik” nifrat kimi təqdim edirdi. Qeyd olunan çərçivə münaqişənin köklərinin üzə çıxarılmasına mane olurdu, çünkü hər iki tərəf eyni dərəcədə günahkar sayılırdı. Lakin hadisələr cərəyan etdikcə media bu çərçiveni dəyişməyə başladı [83. s.532]. Konqres üzvləri, rəsmilər və ictimaiyyət Bosniyadakı vəhşiliklərə qəzəblənməyə və ABŞ-in müdaxiləsini tələb etməyə başladılar. Müharibənin sonlarında mediada Serbiya millətçilərinin Bosniya hökumətinə qarşı vəhşilikləri çərçivəsi üstünlük təşkil etməyə başladı ki, bu da son nəticədə hökuməti Serbiya millətçiləri ilə mübarizədə addım atmağa təhrik etdi. Başqa sözle desək, media çərçivəni dəyişərək tərəf saxlamaqla hadisələrin və siyasetin ən fəal iştirakçılarından birinə çevrildi. ABŞ-in Bosniya siyasetinin formallaşmasında medianın oynadığı roldan danışarkən hadisələrin iştirakçısı olan siyasetçilərdən R. Holbrouk “Media olmasa idi, müharibə də olmazdı” məqaləsindəki fikirləri xatırlamaq yerinə düşərdi: “Qərbin sonda müharibəyə gecikmiş müdaxiləsi media ilə bağlıdır” [84. p. 532].

Bələdə ortalığa maraqlı bir sual çıxır: əgər hadisələrin gedisi medianı əvvəlcədən müəyyən olunmuş çərçivələrdən imtina etməyə, tərəf saxlayaraq yeni çərçivələr təqdim etməyə sövq edirsə, onda xarici siyaseti bu çərçivələrlə razılışmağa nə məcbur edir? Yaxud xarici siyaset hansı məqamlarda media imperativlərini qəbul edir? Bu sualın cavabını BMT-nin baş katibi K. Annandan sitat gətirməklə vermək olar: “Hökumətin aydın siyaseti olanda ... televiziya çox zəif təsirə malik olur. Amma problem yarananda və siyaset sonadək aydın və düşünülmüş olmayanda onlar ya nə isə etməli, ya da ictimaiyyətlə münasibətlərdəki problemlərlə üz-üzə qalmalıdırular” [85. p.533]. Politoloqlar da bu fikirle razılışaraq “siyasi qeyri-müəyyənliyin” Soyuq müharibə bitdikdən sonra “media üçün yeni pəncərə” açı bildiyini deyirler [86. p. 219]. Siyasi qeyri-müəyyənlik, siyaseti yaradan hakim elitanın sıralarında konsensusun olmaması siyasi proseslərə digər çoxsaylı xarici iştirakçıların qoşulmasına gətirib çıxarıb ki, sonuncular aydın siyaset qəbul olunana kimi prosesə cəlb olunmaqla yanaşı, həm də ona təsir göstərirlər.

Tədqiqatçılar siyasi qeyri-müəyyənlik dedikdə siyasi prosesdə iştirak edən, onu yaradan və hər biri fərqli gücə malik qurumların bir-biri ilə dil

tapı bilməməsini nəzərdə tuturlar. Siyasi sabitlik, müəyyənlik zamanı müxtəlif güc mərkəzləri bir-biri ilə uğurla sövdələşdikləri halda, siyasi qərarsızlıq zamanı bu sövdələşmə baş tutmur. Nəticədə hökumətdaxili çəkişmələr “səhv” siyasetə gətirib çıxarırlar ki, bu da üç formada təzahür edə bilər:

- 1) Tamamilə siyasetin olmaması;
- 2) Güzəştli siyaset (dəqiq məqsədlərə belə çatmaq üçün siyasetin aydın olmaması);
- 3) Qeyri-sabit, yaxud kor siyaset (daxili çəkişmələr davam edəndə) [87. p.534].

Qısa desək, əger siyasi qərar qəbuletmə prosesini icra sisteminin altsistemləri arasında razılıq və koordinasiya kimi qəbul etsək, onda belə bir mülahizə irəli sürmək mümkündür ki, razılıq və koordinasiyanın olması siyasi sabitliyə, olmaması isə siyasi qeyri-müəyyənliyə gətirib çıxarır. Məhz sonuncu variantda - siyasi qeyri-müəyyənlik zamanında elitanın hər hansı bir məsələdə fərqli fikir irəli sürməsi medianın tərəfkeşlik etməsinə, istinad çərçivəsini dəyişərək təşviqatçıya [88. p.535] çevriləsinə, son nəticədə isə siyasetə təsir etməsinə səbəb olur. Media neqativ xəbərləmə apardığı təqdirdə hökumət 3 halla rastlaşır bilər: 1) ictimai fikrin belə bir xəbərləmədən təsirlənə bilməsi; 2) hökumətin imicinə xələl gətirilməsi və ona inamın azalması; 3) siyasetçilərin özlərinin mövcud siyasetə şübhə ilə yanaşmaları. Siyasi qeyri-müəyyənlik artıqça neqativ xəbərləmənin siyasi prosesə təsiri də artır, başqa sözə ifadə etsək, onlar arasında münasibətlər düz mütənasibdir. Siyasetçilər medianın ittihamlarına qeyd-şərtsiz cavab vere bilməyəndə onlar vəziyyətin girovuna çevirilirlər. Aşağıdakı cədvəldə Siyaset-media qarşılıqlı təsir modeli təsvir olunmuşdur.

Cədvəl 1. Siyaset-media qarşılıqlı təsir modeli və media-dövlət münasibətləri (89. p. 536)

Elita konsensusun səviyyəsi	Media-dövlət münasibətləri	Mediamın rolü
Elita konsensusu	Media “konsensus sıfəsi” cariwasında hərəkat edir (Hallin)	Media rəsmi siyaset üçün razılıq yaratır
Elita dissensusu	Media “legitim qarşılıurma” cariwasında hərəkat edir (Hallin)	Media Hallin və Bennettin dediyi kimi, elita dissensusu eks edirir
Elita dissensusu üstəqəl hökumətdəki siyasi qeyri-müəyyənlik və mediada tənqidli cariwasına	Media siyasi debatda tərəfkeşlik edərək fəal iştirakçıya çevirilir	Media hökumət siyasetinin istiqamətinə təsir etmək üçün fəaliyyət göstərir

Hallin yuxarıdakı modeli ABŞ-in Vyetnam siyasetinə tətbiq etdiğdə bir sıra maraqlı nəticələrə gelir. Onun fikrincə, elita konsensusun hakim olduğu dövrə, yəni 1968-ci ilə kimi media rəsmi siyaseti ardıcıl olaraq dəstekləmiş, çox nadir hallarda tənqidli materiallar dərc olunmuşdu. 1967-68-ci illər ərzində artıq xarici siyaset elitasında, elecə də ABŞ administrasiyasında

ölkənin Vyetnama müdaxiləsinin vacibliyi və bu addımın gözlənilən nəticələri barədə ilk suallar səslənməyə başladı. Siyasətçidən, əsgərlərdən tutmuş sırvı vətəndaşa qədər hamı Amerikanın Vyetnam siyasetinin uzaqgö-rənliyinə şübhə ilə yanaşındı [90. p.434]. 1968-ci ilin yanvar ayında cəbhədə baş verən uğursuzluqlar CBS şərhçisi tərəfindən bir ay sonra belə açıqlanırdı: "... Baş verən hadisələrin fonunda bizim qələbəyə yaxın olduğumu-zu demek keçmişdə bunu söyləyən optimistlərə inanmağımız olardı. Bizim məglubiyyətin kandarında durduğumuzu demək səbəbsiz pessimizm doğurardı. "Biz dalandayıq", - demek vəziyyəti daha düzgün qiymətləndirmək olardı". Məhz Tet uğursuzluğundan sonra elita dissensus mediada eks olunmağa başladı. 1968-ci ilə kimi elita konsensusu dəstəkləyən media elita dissensusu mətbuatça çıxarmaqla hadisələrin aktiv iştirakçısına çevrilərək tərəfkeşlik etməyə başladı ki, bu da son nəticədə medianın siyasetə təsirini gerçəkləşirdi [91. p.432].

Razılıq yaratma nəzəriyyəsi çərçivəsində xəbər mediasının hansı şəraitdə siyaseti formalasdırığıni üzə çıxarmağa çalışan digər bir model Volsfeldin Siyasi mübahisə modelidir [91. p.538]. Volsfeld tədqiqatın obyekti ola-raq xəbər mediası ilə cəmiyyətdə siyasi dəyişikliklərə nail olmaq istəyən qruplar arasındakı əlaqələri seçilir. Onun fikrincə, xəbər mediası normal halda cəmiyyətdə dominant təşkil edən baxışları eks etdirə də, bəzi hallarda o, xüsusi qrupların maraqlarının ifadəçisi kimi da çıxış edir. Bu zaman mətbuatın siyasi münaqişədə iştirakinin dərəcəsini müəyyənləşdirən mühüm amillərdən biri hökumətin siyasi mühit üzərində nəzarət dərəcəsidir. Tədqiqatçı modelin izahı üçün 1987-ci ildə Fələstin intifadası hadisəsini misal göstərir. Bu misalda fələstinilər siyasi vəziyyəti dəyişmək istəyən qrup ki-mi götürülür və işgal olunmuş ərazilərdə iğtişaşlar zamanı İsrail hökuməti-nin mediaya nəzarəti itirməsi aşağıdakı amillərlə əlaqələndirilir: 1) hökumətin siyasi mühitə nəzarət edə bilməməsi; 2) fələstinilərin mübarizəsinin beynəmiləlləşdirilməsi nəticəsində fələstinilərlə (qrupla) İsrail hökuməti arasında qüvvələr nisbətinin tarazlaşdırılması; 3) jurnalistlərin iğtişaşlar baş verən zonalara buraxılması. Sonuncu amil silahsız fələstinilərlə İsrail əsgərlərinin vuruş səhnəsinin ekranlara gətirilməsinə və bununla da İsrailin neqativ işıqlandırılmasına səbəb oldu. Nəticədə İntifadanın xəberlənməsində fələstinilərə haqq qazandıran "ədalətsizlik və itaətsizlik" çərçivəsi üs-tünlük təşkil etdi [93. p.539].

Volsfeldin Siyasi mübahisə modelini izah edən P. Robinson belə bir qə-naetə gəlir ki, tədqiqatçı xəbərləmənin siyasi dəyişikliklərə təsirindən da-ha çox, qrupların onları təmin edən xəbərləməyə necə və nə üçün nail ol-duqlarını araşdırmaqla məşğuldur. Bu isə son nəticədə çox mühüm bir su-aşın cavabsız qalmasına gətirib çıxarırlar: xəbərləmə siyasi qərarların qəbuluna

təsir edirmi? Bu məqamda Siyasət-media qarşılıqlı modeli Volsfeldin Siyasi mübahisə modelinin izah edə bilmədiyi məqamları açıqlamaq üçün əhemmiliyətli bir komponentə çevirilir. Volsfeldin Siyasi mübahisə modelinin Siyasət-media qarşılıqlı modelindən fərqli və vacib cəhəti isə onun qeyri-elita qruplarının onları təmin edən xəbərləməyə necə nail olmalarını araşdırmasıdır. Məhz bu cəhəti ilə Siyasi mübahisə modeli media-dövlət münasibətlərinin digər bir qaranlıq tərəfinə işq salaraq elmi əhemmiyət daşıyır.

Razılıq yaratma nəzəriyyəsi çərçivəsində nəzər saldığımız hər iki model hökumətin siyasetinin formallaşmasında medianın nə vaxt mühüm rol oynadığını müəyyən etmək üçün gərəkli nəzəri zəmin olmaqla yanaşı, həm də belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, media-dövlət münasibətləri ikitərəfli yola bənzədiyindən onun təhlili zamanı bu aspekt - ikitərəflilik hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Konsensus əvəzi...

Sonda yenidən bu fəslin adına qayıtmak istəyirəm. Media siyasət arabasının dördüncü, yoxsa beşinci təkəridir?

Təkər bəşəriyyətin ən böyük ixtiralarından sayılır. Onun ixtirası ilə insanlıq məsafələri kiçiltməyə, xəberi daha tez ötürməyə, daha geniş götürsək, əslində, qloballaşmaya doğru ilk addımlarından birini atdı. Kommunikativistlər e. ə. 3500-ci ildə çinlilərin atı əhliləşdirmələrini xəber tarixində hadisə kimi vurguladıqları halda, nədənsə, təkərin ixtirasını unudurlar. Bəlkə də, ona görə ki təkər öz-özlüyündə hələ hər şey deyil. Önəmli olan təkərdən yaradılındır. Ondan birtəkərli yükdaşıyan da düzəltmək olar, ikitəkərli velosiped də, üçtəkərli motosiklet də, dördtəkərli araba, hətta maşın da. Hər dəfə təkərlərin sayı artıraqca insanın zəhməti azalır, qurğu daha da təkmilləşir: torpaq üzərində nə qədər möhkəm dayanırsa ondan üzülüb sürtələ irəliləməsi bir o qədər asanlaşır.

Birtəkərli arabanı uşaqlar da düzəldə bilər - oyuncaq kimi. Velosipedi, ya motosikleti sürmək də çətin deyil. Arabanın yükünü at çəkir. Tarix göstərir ki, hakimiyətin də bir, iki və üçtəkərli vaxtları olub: mütləq monarxiyalar, dualist monarxiyalar və nəhayət, respublikalar dövrü. Müasir tarixsə dördtəkərli demokratiyalar dövrüdür...

O ki qaldı dördtəkərli demokratiyada medianın roluna, fikrimcə, jurnalistlər indi gözətçi itdən, yaxud katalizatordan çox ağacdələnə bənzəməlidirlər. Məhz ağacdələn "meşə həkimi" kimi şərəfli bir iş görür, böyük-kicikliyindən, növündən asılı olmayaraq, bütün ağaclarla təmənnasız qulluq edir: onları parazitlərdən səbirlə təmizləyir. Demokratik dövlətlərin sağlam demokratiyaya sahib olmaları üçün ağacdələnlərə ehtiyacı böyükdür, çünki

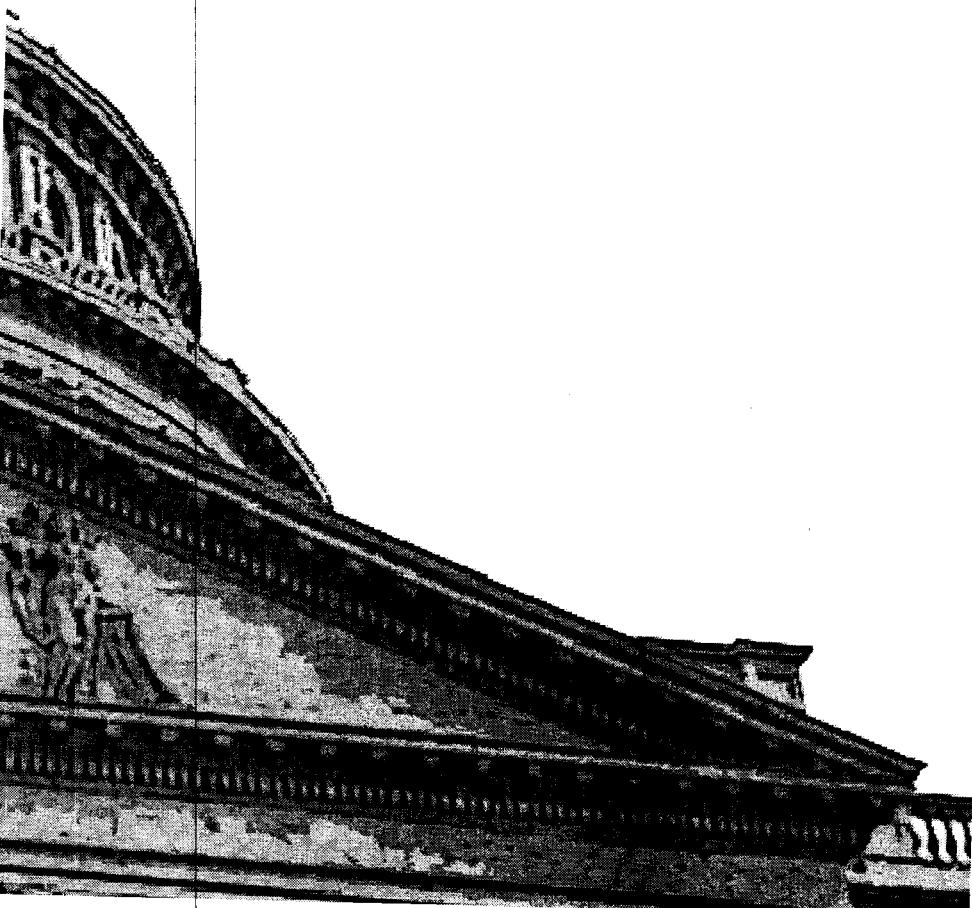
I fesil. Media: siyaset arabasının dördüncü, ya beşinci tekeli?

üzdən sağlam görünən möhtəşəm, qollu-budaqlı, dağ gövdəli ağac belə içindən çürüyə bilər. Sağlam demokratiya üçün yetər ki, tekərlərin sayı dörd olsun, ağacdələnlərə isə təkcə uçmağa deyil, həm də ağaclarla qonub onları dəlməyə icazə verilsin.

II FƏSİL

Azərbaycan - ABŞ münasibətləri:
1991-2001

Xarici siyasətin konstantası - geosiyasət

Azərbaycan Qafqazın heç bir zaman gerçek olaraq fəth edilməmiş əyalətidir...

Nyu York Tayms, 22 aprel, 1909-cu il.

II Dünya müharibəsindən sonra formalaşmış ikiqütbüdü dönyanın güc mərkəzlərindən biri, Varşava paktinin və kommunizm ideologiyasının özüyi saylan SSRİ-nin 1991-ci ildə süqutu yarım əsre yaxın davam edən Soyuq müharibənin başa çatması olmaqla yanaşı, həm də dünya siyaseti üçün 3-cü minilliyyin astanasında presidentsiz bir gerçəkliliklə üz-üzə qalmaq demək idi. Qlobal siyaset bir tərəfdən artıq “yeganə və birinci əsl fövqəldövlət” [1.c.11] sayılan ABŞ-in ixtiyarına verilirdi, digər tərəfdən siyasi səhnəyə bir gecənin içərisində sələfindən fərqli olaraq, məram və məqsədləri bəlli olmayan, dəqiqi siyasi oriyentirləri müəyyənləşməyən 15 yeni aktor çıxırdı. Beləliklə, köhnə dünya nizamını yeni dünya nizamı ilə əvəz etmək iddiası həqiqətdə yeni dünya nizamsızlığı, “keçmişin acı tarixinin yenidən təkrarlanması təhlükəsi” ilə qarşılaşırı [2.c.251]. Bu təhlükəni reallaşdıransa çözülməsi vacib bir sıra məsələlərin qlobal siyasi gündəmdə yer alması idi. Onların içərisində dönyanın gələcəyinin təkqütbü, ya çoxqütbü olması, post-sovet dövlətlərinin siyasi oriyentirləri və Avrasiya Balkanlarının gələcəyi, Rusiyanın imperiya iddialarından əl çəkmədiyi təqdirdə “Heartland” - dönyanın ürəyi saylan Avrasiya məkanı uğrunda ABŞ-la ehtimal olunan mübarizə xüsusi yer tuturdu. Qeyd edilən məsələlərin həlli üçün Amerika politoloqları aşağıdakı suallara cavab tapmağın vacibliyini vurğulayırdılar:

1. Amerika hansı Avropaya üstünlük verir? O, hansı Avropanın yanmasına kömək etməlidir?
2. Amerikanın maraqlarına cavab verən Rusiya nə cür olmalıdır və bunun üçün Amerika nə etməlidir?
3. ABŞ-in maraqlarına təhlükə yarada biləcək mümkün Avrasiya koalisiyaları hansılar ola bilər və onların yaranmasının qarşısını almaq üçün nə etmək lazımdır? [3.c.64].

Bu sualların mövcudluğu, əslində, Soyuq müharibə bitsə də, mübarizənin bitmədiyindən, əksinə, ABŞ-in bir dövlət kimi statusunun yüksəlməsi ilə prosesin keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoymasından xəber verirdi.

ABŞ-in yeni statusunu “dünya dövləti” kimi müəyyənləşdirən məşhur politoloq Z. Bjezinski bunu onun 4 sahədə: hərbi, iqtisadi, texnoloji və mədəni sahələrdə dünyaya hökmranlıq edə biləcək mövqə tutması ilə şərtləndi-

rir [4.c.36]. Bu hadisə bəşəriyyət tarixində analoqu olmayan digər iki hadisə: qeyri-Avrasiya dövlətinin bütün dövlətlərdən güclü olması və dünyyanın mərkəzi meydani Avrasiyanın qeyri-Avrasiya dövlətinin üstün təsiri altına keçməsi ilə müşayiət olunur [5.c.234]. Politoloğun fikrincə, sadalanan üç hadisə birlikdə dünyadakı proseslərin yeni geosiyasi vəziyyətini müəyyənləşdirərək ABŞ-in Soyuq müharibədən sonra qarşısında duran başlıca vəzifə kimi aşağıdakını irəli sürür: həyati əhəmiyyətli geosiyası məkan sayılan Avrasiya üzərində əldə olunmuş nəzarəti gücləndirərək burada Amerikanın "dunya hakimi kimi həllədici roluna" xələl getirə biləcək hər hansı bir dövlət və ya dövlətlər qrupunun meydana çıxmasının qarşısını almaq [6.c.235]. Hələ 1970-ci illərdə SSRİ-nin dağılacağı təxminini irəli süren keçmiş sovetoloqun fikirləri opponentlərinin eks-argumentləri ilə nə qədər qarşılaşa da [7.c.65], [8.c.16], unutmaq olmaz ki, ABŞ-in xarici siyaset kursunun müəyyənləşməsində bu qəbildən olan doktrinalar daim əhəmiyyətli rol oynayıb. Elə bu səbəbdən də ABŞ-in Soyuq müharibədə qələbəsini bu dövlətin yalnız xarici siyasetinin deyil, həm də Amerika tətbiqi geosiyası fikrinin təntənəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır.

II Dünya müharibəsindən sonrakı dövr siyasi elmlər tarixində daha çox Amerika geosiyası fikrinin inkişafı ilə xarakterizə olunur [9.A.57]. SSRİ başda olmaqla sosialist düşərgəsi geosiyasəti "imperialist ölkələrin ərazi ekspansiyasına haqq qazandıran burjua psevdodelmi" [10.c.11] kimi qiymətləndirdikləri bir zaman ABŞ dünya elmi fikrindən bəhrələnməklə yanaşı, onu özünün küləsdirməyə çalışırdı. Müasir Amerika geosiyasətini onun Köhnə dünyadan qaynaqlanan ideya mənbələrdən ayrı tədqiq etmək böyük bir şahmat taxtasında baş verən mübarizənin məntiqini anlamaq əvəzinə, fiqurların zahiri görkəmi haqqında mühakimə yürütməklə kifayətlənməyə bənzəyir.

"Geosiyasət" anlayışının müəllifi olan İsvəç alimi R. Çellen (1864-1922) geosiyasət elmini "dövləti hər hansı bir coğrafi orqanizm və ya məkan fenomeni olaraq" tədqiq edən təlim kimi təsnifləşdirərək, onu "dövlətin coğrafi dərrakəsi" kimi qiymətləndirir [11.c.11], dövlətin gücünü beş xüsusiyyəti: ərazisi, təsərrüfatı, xalqı, cəmiyyəti və iqtidarı ilə müəyyənləşdirirdi [12.c.41]. Həm R. Çellen, həm də onun sələfi sayılan alman nəzəriyyəcisi F. Ratsel (1844-1904) geosiyasətin "dövləti statik, dəyişməz bir qurum kimi deyil, dinamikada olan canlı orqanizm kimi" öyrəndiyini irəli süründürər [13.c.11]. F.Ratsel dünyyanın quru və dəniz mərkəzlərinin qarşışdırması ideyasının müəllifi olaraq bu mübarizənin Sakit okean əraziində aparılacağını və 5 dövlətin: Böyük Britaniya, ABŞ, Rusiya, Çin, və Yaponianın talyinin burada müəyyən olunacağını, bununla da bəşəriyyət tarixinin təkamülünün katastrofik bir sonluqla başa çatacağını fərz edirdisə [14.c.40], R. Çellen I Dünya müharibəsindən sonra yer kürəsində "ABŞ-in hegemonluğunun - panamerikanizmin" bərqərar olacağını, belə

bir şəraitdə Avropada və Asiyada ABŞ-la qarşıdurmadı olan dövlətlər blokunu nəzarətdə saxlamağı bu ölkənin qarşısında duran başlıca vəzifə kimi irəli sürdü [15.c.45].

Amerika geosiyasi fikrinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan dəniz do-nanması admiralı A.T. Mexen (1840-1914) F. Ratselin müəllifi olduğu dəniz və quru dövlətlərinin qarşıdurması ideyasını dərindən aşdıraraq dəniz dö-vlətinin quru dövlət üzərində üstünlüyü qənaətinə gəlmışdı [16.c.49]. Tədqiqatçıların fikrincə, məhz A.T. Mexenin ideyaları geosiyasət tarixinin digər nəhəng siması, Britaniya coğrafiyaşunası H. Makkinderin (1861-1947) yarım əsrən sonra ABŞ və Şimali Atlantika İttifaqının geosiyasətini müəyyənləşdirəcək "Heartland" nəzəriyyəsinin yaranmasına təkan vermişdir [17.c.59]. H. Makkinder dünya tarixini kontinental və okean dövlətlərinin qarşıdurma-sı kimi qiymətləndirərək, A.T. Mexendən fərqli olaraq, dünyanın potensial gücünü "torpaqların ürəyi" adlandırdığı- "Heartland"da (Heart - ürək, Land - torpaq), yəni Avrasiyada görürdü. H. Makkinderə görə, məhz bura - gəmilər üçün əlçatmaz, fəqət köçərilərin at oynadığı, indi isə kommunikasiyalarla əhatə olunan geniş Avrasiya regionu tarix boyu dünya siyasetinin mehvərinə, onun qüdrətinin mərkəzinə çevrilmişdir. "Heartland" modelinə əsasən, dün-ya iki geosiyasi yarımkürəyə bölünür: quru və okean. Nəqliyyat texnologiya-larının inkişafı nəticəsində bu yarımkürələrin güc mərkəzləri yerlərini za-man-zaman dəyişsə də, onlar arasında qarşıdurma dəyişməz olaraq qalır.

H. Makkinder "Heartland"ın daim münaqişələrlə dolu bir region olması üzündən onun dəqiq sərhədlərini verməsə də, onun yazdıqlarına əsasən, be-lə bir qənaətə gəlmək olur ki, buraya Ağ və Baltik dənizlərindən Xəzər də-nizinə, Baykala, Şimal-Şərqi Sibirə kimi Rusiya ərazisinin böyük bir hissəsi daxildir. Avrasiyanı qlobal siyasi proseslərin mərkəzi kimi qiymətləndirən H. Makkinder dünyanın geosiyasi xəritəsinin üç əsas hissədən ibarət olduğunu yazırıdı: Şimal Buzlu okean hövzəsi çaylarının, Xəzər və Aral dənizlərinin daxil olduğu Ox zonası; ABŞ, İngiltərə və Yaponiyanın daxil olduğu Xarici qövs; Çin, Cənub-Şərqi Asiya və Hindistanın aid olduğu Daxili qövs [18.c.64]. H. Makkinder adətən Yaxın Şərqi kimi tanınan, Xəzər dənizi, Qa-ra dəniz, Aralıq dənizi, Qırızı dəniz və İran körfəzinin beşbucağı arasında yerləşən böyük materik arealına da xüsusi önəm verərək onu "Beş dəniz tor-pağı" adlandırırdı [19.c.69]. H. Makkinder modelinin digər vacib struktur ele-menti Dünya okeanı ilə əhatə olunan, Avropa, Asiya və Afrikadan ibarət "Dünya adası" adlandırılın kontinental massivdir. H. Makkinder belə bir fər-ziyə irəli sürdü ki, bu ərazi coğrafi mövqeyinə görə planet əhalisinin en six məskunlaşdığı bir əraziidir. Buradansa belə bir nəticə çıxırdı ki, "Dünya adası"nda hökmran mövqe tutan dövlət bütün dünyaya aqalıq edəcəkdir. Dünyaya aqalıq isə "Heartland"ı ələ keçirməklə başlanacaq. [20.c.59].

Görkəmlı Amerika geosiyasətçisi N. Spaykmen (1893-1943) ötən əsrin

30-cu illərində A.T. Mexenin “Dəniz dövlətinin gücü” və H. Makkinderin “Heartland” nəzəriyyələrini ABŞ-in təhlükəsizlik maraqları baxımından birləşdirərək onu ABŞ xarici siyasetinin ixtiyarına buraxdı. Məhz o, geosiyasəti ölkənin təhlükəsizliyinin əsaslarını müəyyənləşdirən bir elm kimi təsnif edərək, geosiyasətin coğrafi faktorlardan çıxış edərək ölkənin təhlükəsizliyinin və praktik siyasetinin formallaşması üçün tətbiq edilməli olduğunu bildirir, coğrafianı xarici siyasetin ən dəyişməz amili kimi qiymətləndirirdi. Çünkü “nazırların gəldi-gedər olduğu, hətta diktatorların belə əvvəl-axır ölüyü dünyada yalnız dağların silsiləsi əbədi olaraq dəyişməz qalır” [21.c.90].

Ötən əsrin ortalarından başlayaraq geosiyasətin iki mühüm tərkib hissəsi -geoiqitasiyyat və kulturoloji aspekt inkişaf etməyə başladı. Geoiqitasiyyat müstəmləkə rejiminin çökəməsi nəticəsində böyük dövlətlərin artıq ərazilərə deyil, informasiya axınına nəzarətini təmin edirdisə, Amerika geosiyasətçisi D. Maynitin müəllifi olduğu, kulturoloji aspekt “insanların şüuru və qələbləri uğrunda mübarizə”ni təklif edərək bunun geosiyasətin, bəlkə də, hərbi güc-dən də vacib bir hissəsi olduğunu israrlayırdı [22.c.103].

Qeyd edək ki, geosiyasətin hər iki tərkib hissəsi XX əsrin ikinci yarısında ABŞ xarici siyasetinin işlənib hazırlanmasında çox geniş tətbiq sahəsi tapdı. Çünkü onlar bu siyasetin mahiyyətini təşkil edən ABŞ-in milli maraqlarının qorunub saxlanmasına xidmət edirdi. Bəlliidir ki, “xarici siyaset milli maraqlar üzərində qurulmuş xarici məqsədlərə çatmaq üçün dövlətin düşünülmüş fəaliyyətidir” [23.c.6-7]. Milli maraqların xarici siyasetdəki həlledici rolu heç bir zaman şübhə altına alınmasa da, onun bir kateqoriya olaraq təsniflənməsi müəyyən fikir ayrılıqlarına götürir. Məsələn, əgər A. Bettler milli maraqları “dövlətin obyektiv tələbərinin dərkini eks etdirən kateqoriya” kimi müəyyənləşdirirsə [24.c.4], U.C. Fulbrayta görə, maraq daha çox “mütərrəd obyektiv kateqoriya”dır [25.c.23]. Sonuncu mütərrədlikdən qaçmaq üçün Amerika milli maraqlarının praktik şəkildə mövcud olan 3 konsepsiyasını irəli süründü: ideoloji, geosiyasi və institusional-hüquqi. U.C. Fulbrayta görə, milli maraqlar bu konsepsiyalardan birinin üzərində bərəqərər olsa da, müasir tarix ABŞ xarici siyasetinin formallaşmasında onların bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə deyil, kombinasiya olunaraq çıxış etmələrindən xəbər verir. Tədqiqatçılar ABŞ siyasetinin ideoloji yox, daha çox geosiyasi xarakter daşıması, “geosiyasətin ideologiyani əvəz etməsi” barədə mülahizələri daha tez-tez səsləndirirlər [26.c.120]. Doğrudan da, ABŞ-in Soyuq müharibə çərçivəsində SSRİ ilə mübarizəsi əgər qısa zaman kəsiyində - 45 il ərzində ideoloji xarakter daşıyırdısa, Amerika xarici siyasetinin əslrlərə hesablanmış strategiyası baxımından bu daha çox Avrasiya üzərində hakimiyətə sahib olmağa yönəldilmiş geostrategiyanın - “geosiyasi maraqların strateji idarə olunması”nın [27.c. 12] həyata keçirilməsi demək idi. Hələ 1986-cı ildə Z. Bjezinski “Oyun planı” kitabında yazırkı ki, SSRİ ilə qlobal rəqabətdə üstünlük Avra-

siyaya verilməlidir. “Bu kontinental ərazi geostrateji fokus və rəqabətin geosiyasi mükafatıdır” [28.c.67]. Elə buna görə də SSRİ-nin dağıılması Avrasiyanın mərkəzində Rusiya boyda gələcəyi qaranlıq “qara deliyin” yaranmasına getirib çıxarsa da, bu hadisə öz-özlüyündə ABŞ-ı “əsas geosiyasi mükafata - Avrasiyaya” sahib olmağın həzzindən məhrum etmədi [29.c.43]. Çünkü bununla milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün vacib məqsədlərdən birinə nail olunmuşdu.

Milli maraqlar və milli təhlükəsizlik siyasetin iki müxtəlif kateqoriyası olaraq ayrı-ayrılıqda xarici siyaset prosesinin iki mərhələsini təşkil edir. Əgər milli maraqlar xarici siyasetin formallaşması və formulə olunması fəzasıdırsa, milli təhlükəsizlik onun beynəlxalq münasibətlər sistemində həyata keçirilməsi mərhələsidir [30.c.6-7]. A. Bettlerin bu təyinatında diqqəti çökən məqamlardan biri milli maraqların milli təhlükəsizlikle sıx bağlı olması, ikincinin müəyyənləşməsində birincinin oynadığı həllədici rolun vurgulanmasıdır. Siyasi kateqoriya olaraq milli təhlükəsizlik “dövlətin cəmiyyətin həyat fəaliyyətini təmin etmək və beynəlxalq aləmdə öz məqsədlərinə çatmaq qabiliyyətini” [31.c.19], “həm daxildə, həm də beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətin milli maraqlarının təmin olunmasının üsullarını, vəsitələrini və formalarını” ehtiva edir [32.c.7]. Milli təhlükəsizlik öz növbəsində “dünya siyasetinin bütün subyektlərinin fundamental milli maraqlarının həyata keçirilməsi”ni ehtiva edən [33.c.7] beynəlxalq təhlükəsizlikdən birbaşa asıldır.

Tədqiqatçılar beynəlxalq münasibətlərin strukturu və beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin məzmununun bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu vurğulayaraq belə bir fikir irəli sürürlər ki, beynəlxalq münasibətlərin geostrateji məkanında hökmranlıq edən dövlət beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin məzmununu müəyyən edir. Yəni beynəlxalq təhlükəsizlik son nəticədə hegemon dövlətin və ya liderin milli təhlükəsizliyi ilə üst-üstə düşür [34.c.9]. Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir beynəlxalq təhlükəsizliyin konturları dünyanın yeganə hegemon dövləti olan ABŞ-ın milli təhlükəsizliyinin konturları ilə üst-üstə düşməlidir. Elə bu səbəbdəndir ki, ABŞ-ın müasir Avrasiya strategiyası “qədim imperiyaların da-ha sərt terminologiyası ilə ifadə olunarsa, ... vassallar arasında sövdələşmənin qarşısını almaq, onları ümumi təhlükəsizlikdən asılı edərək qorumaq və varvarların birləşməsinə yol verməməkdir”. Müasir politoloji terminologiya Amerikanın iki eynigüclü marağını belə müəyyənləşdirir: yaxın perspektivdə müstəsna qlobal hakimiyəti əldə saxlamaq, uzaq perspektivdə isə onu institutlaşdırılmış qlobal əməkdaşlığı çevirmək [35.c.54].

“Qloballaşma və beynəmiləşmə müasir dünyanın inkişafının ana xətti kimi” səciyyələndirilməklə yanaşı, bir sıra tədqiqatlarda “açıq regionçuluq, eləcə də dövlət və milli sərhədlərin artmaqdə olan şəffaflığı” bu prosesin tə-

kib hissələri olaraq öne çəkilir [36.c.177]. Qeyd olunan prosesdə "Heartland"ın mühüm tərkib hissələrindən biri sayılan, "Beş dəniz torpağı"na və Ox zonasına daxil edilən, "tarix boyu sərhəd kimi çıxış edən, imperiyaların uğrunda mübarizə apardıqları" [37.p.18], "xalqlar muzeyi" və "dinlərin qovşağı" [38.p.20] olan Qafqazın rolü şəksizdir. Qafqaz zaman-zaman ikili funksiya icra etmişdir. O, "Şərqi Avropanı Asiya düzlərindən, provaslavlığı islamdan" ayırmaqla yanaşı, həm də "əlverişli plasdarm kimi Orta və Yaxın Şərqi, Xəzər dənizi, Qara dəniz və Aralıq dənizinin içərilərinə doğru irəlli-ləməyə körpü" olmuşdur [39.c.10]. Klassik geosiyasi elmin banilərindən sayılan K. Haushoffer Qafqazı Bosfor, Cəbəllüttariq, Süveyş kanalı ilə yanaşı, tarixən qarşıdurmalar zonası kimi qiymətləndirir. [40.c.131]. "Oyun planı" əsərində Avrasiya məkanında SSRİ və ABŞ-in qarşıdurmasını üç geostrateji cəbhəyə bölgə Z. Bjezinski Orta Asiya və Qafqazı birləşdirən Cənub cəbhəsini ən əsas cəbhə elan edirdi. Cənuba Çörçillsayağı Rusyanın "yumşaq qarın boşluğu" kimi baxan Z. Bjezinski Cənub geostrateji cəbhəsinin Birləşmiş Ştatlar üçün daha vacib və daha çətin prioritət olduğunu israr edirdi. Buna səbəb Cənub geostrateji istiqamətinin zəngin enerji ehtiyatlarına malik olması idi [41.c.67]. "Uzunmüddətli planlarda Cənub geostrateji cəbhəsi regionun hüdudlarından xeyli dərəcədə kənarə çıxan geosiyasi proseslərin katalizatoru" kimi təsnif olunurdu [42.c.68].

Təsadüfi deyil ki, SSRİ-nin dağıılması ilə eyni vaxtda bu regionun mühüm tərkib hissəsi olan Xəzər hövzəsi ABŞ-in həyatı əhəmiyyətli maraqlarının zonası elan edildi. Dövlət katibi C. Beyker "Xəzərin iqtisadi, geoloji, texniki problem deyil, birinci dərəcəli geosiyasi problem" [43.c.371] olduğunu vurğulayırdı. Belə ki Xəzərin strateji əhəmiyyəti təkcə milyonlarla gəlir vəd edən iqtisadi faktorla deyil, həm də siyasi, hərbi strateji və geostrateji amillərlə qiymətləndirilir [44.c.74]. Bir sırada tədqiqatçı hesab edir ki, Xəzərin strateji əhəmiyyəti onun neft ehtiyatlarından daha çox, coğrafi yerləşməsi ilə şərtlənir [45.c.79]. Analoji yanaşma tərzi "regionda yalnız geosiyasi maraqları olan İran" [46.p.1] və Rusiya üçün də xarakterikdir. Politoloqların fikrincə, "Rusyanın Xəzərdəki siyasəti on illər ərzində iqtisadi problemləri həll etməkdən daha çox, geosiyasi məqsədlərlə diktə olunmuşdur" [47.c.52].

Sovet İttifaqının dağıılması ilə Qafqaz qlobal siyasətin periferiyasından mərkəzinə keçsə də, Cənubi Qafqazda Avrasiya Balkanlarının vacib tərkib hissəsi sayılan yeni üç suveren dövlət: Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan yaransa da, onlardan yalnız biri - Azərbaycan Respublikası strateji mərkəz kimi təsnif olunmuşdur. Z. Bjezinski Soyuq müharibədən sonra Avrasiyanın mühüm geosiyasi mərkəzlərinin müəyyən olunmasını, həmçinin onların müdafiə edilməsini müasir Amerika qlobal geostrategiyasının prinsipial aspekti kimi qiymətləndirir. Politoloqa görə, hər hansı bir ölkənin strateji mərkəz olması üçün onun gücü və motivasiyası deyil, ilk növbədə coğrafi yer-

ləşməsi və bu yerləşmədən irəli gələrək onun geostrateji aktorların fəaliyəti qarşısında həssaslığı əsas götürülür. Bir çox hallarda geosiyasi mərkəzlər öz coğrafi mövqelerindən yararlanaraq ya əhəmiyyətli rayonlara çıxışı nəzarətdə saxlaya, ya da mühüm geosiyasi aktorları bu ehtiyatlardan istifadə etmək imkanından məhrum edə bilər. Z. Bjezinski hazırda dünyada 5 əsas geostrateji aktoru: Fransa, Almaniya, Rusiya, Çin və Hindistanı, bir neçə geosiyasi mərkəzi: Ukrayna, Azərbaycan, Cənubi Koreya, Türkiyə və İranı müəyyən edir [48.c.55].

“Məhdud ərazisinə və əhalisinin sayının az olmasına baxmayaraq, Azərbaycan zəngin enerji ehtiyatları ilə geosiyasi planda vacib rol oynayır. O, Xəzər dənizi hövzəsi və Orta Asiyanın böyük enerji ehtiyatlarının saxlanıldığı qabın ağızındaki tixacdır” [49.c.62]. Məsələnin bu cür qoyuluşunda iki məqamı qeyd etmək lazımdır: bunlardan birincisi Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi mövqeyinə görə geostrateji mərkəzə çevriləmsidir, digəri onun təbii ehtiyatlarının zənginliyi səbəbindən geoiqtisadi maraq kəsb etməsidir. Belə ki Azərbaycanın zəngin neft ehtiyatları əgər bir tərəfdən Soyuq müharibədən sonra ABŞ xarici siyasetinin qaldırıldığı həyatı əhəmiyyət daşıyan “XXI əsrin birinci yarısı üçün neft və qaz ehtiyatlarına necə çıxış əldə etmək” sualına cavab olaraq bu ölkəni Orta Şərqi neft asılılığından xilas edirdisə, digər tərəfdən ABŞ-ı Avrasiya məkanında Rusiya ilə üz-üzə qoyurdu. XX əsrin əvvəllərində Qafqaz və Mərkəzi Asiya üzərində Rusiya ilə Böyük Britaniya arasında gedən “Böyük oyun” əsrin sonlarında Rusiya ilə ABŞ arasında yer alırdı. Beləliklə, Azərbaycan ABŞ xarici siyasetində milli təhlükəsizlik baxımından ən azı iki mühüm amilə: geostrateji mövqeyinə və geoiqtisadiyyatına görə önəm daşımağa başladı [50]. Qeyd olunan cəhətlər yalnız və yalnız digər vacib bir faktorun təmin olunduğu şəraitdə ABŞ-ın milli təhlükəsizliyinin qorunması üçün əhəmiyyət kəsb edir. Bu, Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin ilkin şərtlərindən biri sayılan, siyasi təhlükəsizliyin qaranti olan suverenliyinin təminatıdır. Belə ki “Orta Asiya dövlətlərinin müstəqilliyi Azərbaycan bütövlükdə Moskvanın nəzarətinə verildiyi təqdirdə demək olar ki, mənasını itirir” [51.c.62]. Çünkü yalnız “müstəqil Azərbaycan Xəzər dənizinin və Orta Asiyanın zəngin enerji ehtiyatlarına çıxış yolunda Qərb üçün dehлиз rolunu oynaya bilər” [52.c.146]. Qərb Ukrayna, Gürcüstan, Azərbaycan və Özbəkistanın dövlətçiliyinin möhkəmlənməsinə olan marağının Rusianın gələcəyi üçün də əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayır. Çünkü məhz bu dövlətlərin müstəqillikləri təmin olunduğu təqdirdə Rusiya neoimperialist iddialarından əl çəkerək, bir dövlət olaraq tarixi dəyişikliklərə imza ata bilər [53]. Başqa sözlə deyilərsə, ABŞ-ın region uğrunda mübarizəsi SSRİ dağılıandan sonra geostrateji aktor olan Rusiya və həm geostrateji mərkəz, həm də aktor kimi təsnif edilən İran arasında başladı. “Rusiya və İranı Qafqaz strateji regionuna buraxmamaq, enerji ehtiyatlarının nəqlinin dünya bazarlarına çı-

xarılmasını, Xəzər dənizinə və Mərkəzi Asiyaya Amerika şirkətlərinin çıxışını təmin etmək, Gürcüstan, Ermənistən və Azərbaycanın müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq" ABŞ-in maraqları kimi təsnif olunurdu [54].

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, eləcə də Zaqqafqaziya respublikalarının regionun geosiyasətinə fərqli yanaşması - Azərbaycan və Gürcüstanın Şərq-Qərb enerji dəhlizinə, Ermənistənnin isə Şimal-Cənub marşrutuna üstünlük verməsi [55.c.11] Qafqaz təhlükəsizlik kompleksini bir-birilə qarşıdurmadı olan iki üçbucaq arasında: Rusiya - İran - Ermənistən və Türkiyə - Azərbaycan - Gürcüstan arasında formalasdırı [56.c.112]. ABŞ-in Şimalı Atlantika blokundakı etibarlı tərəfdəsi Türkiyənin bu üçbucaqda yer alması, onun Birləşmiş Ştatların maraqlarının temsilçisi olaraq çıxış etməsi bir zamanlar H. Makkinderin Türkiyəyə və Fələstine münasibətə irəli sürdüyü təxminlərin reallaşmasından xəbər verir. Belə ki o, bu dövlətlərə "ocean azadlığı" ideyalarının "Heartland"ə ideoloji nüfuzunu təmin edəcək strateji baxımdan perspektivli ölkələr kimi yanaşırıdı. Qeyd edək ki, 1990-cı illərin sonundan qeyd olunan təhlükəsizlik üçbucağına İsrailin də qoşulması tendensiyası izlənilir [57.A.105].

Bir sözlə, Xəzər dənizinin və enerji ehtiyatlarının qapısı olmaq "Bakını ABŞ və RF-nin təsir dairəsinə, onların Zaqqafqaziyanın qurulması barədə görüşlərinin mübarizə meydانına çevirir" [58.c.111].

Bu mübarizənin taleyi təkcə mübarizə aparan subyektlərin: ABŞ, RF və onların müttəfiqlərinin: Türkiyə və İranın gücü ilə deyil, həm də eyni dərəcədə uğrunda mübarizə aparılan obyektin - Azərbaycanın özünün bir dövlət kimi potensialı ile müəyyənənşdirilir.

N.Spaykmenə görə, dövlətin geosiyasi qüdrəti 10 kriteriya ilə müəyyən edilir: ərazisinin səthi, sərhədlərinin təbieti, əhalisinin sayı, faydalı qazıntıların olub-olmaması, iqtisadi və texnoloji inkişaf, maliyyə gücü, etnik yekcinslik, sosial integrasiyanın səviyyəsi, siyasi sabitlik və milli ruh. Əgər dövlətin geosiyasi imkanları bu kriteriyalara görə, aşağı qiymətləndirilirse, onda o, suverenliyinin bir hissəsindən keçməli olur [59.c.74]. Digər Amerika politoloqu H.Morqentaun sonralar bu kriteriyalara yeni birini - diplomatiyanın keyfiyyətini əlavə etdi. Sadalanın kriteriyaları Azərbaycanın müstəqillik əldə etdiyi 1991-ci il reallığına tətbiq etsək, onda pozitiv məqamlar olaraq ərazinin səthini - coğrafiyanı, əhalinin sayını, faydalı qazıntılarının mövcudluğunu və milli ruhu qeyd etmək olar. Yəni Azərbaycan 1991-ci il-də 10 ballıq cədvəlin 4 balını qazana bilirdi. Unutmaq olmaz ki, bu xarakteristika yalnız 1991-ci ilə aid idi, onun müsbət və ya menfi inkişaf dinamikası H. Morqentaunun əlavə etdiyi kriteriyaların - diplomatiyanın gücündən asılı idi. Məhz 1991-1993-cü illərdə Azərbaycan diplomatiyasının keyfiyyətə aşağı olması səbəbindən ölkəni gücləndirəcək cəhətlərdən istifadə olundu, əksinə, mövcud mövqelərin əldən verilməsi prosesi başlandı: müharibə-

dəki uğursuzluqlar milli ruhun zəifləməsinə və neqativ demografik meyllərin baş qaldırmasına getirib çıxardı. Xarici siyasetinin oriyentirlərinin yetərince müəyyənləşməməsi milli maraqların məqsədyönlü həyata keçirilməsində mühüm mərhələ sayılan milli təhlükəsizliyin təmin olunmasını əngelleyirdi. Belə bir şəraitdə gənc dövlətin xarici siyaset və onun bel sütunu hesab edilən milli təhlükəsizlik konsepsiyanının yazılımasından söhbət gedə bilməzdi. Tədqiqatçılar bu boşluğu iki səbəblə “xeyli mürəkkəb və çətin bir sənədin hazırlanması üçün illər lazımlı” olması və “bir sıra zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik dövlətlərdə belə milli təhlükəsizlik konsepsiyanının olmaması” ilə bağlayırlar [60. s.19]. Müstəqilliyyinin ilk illərində siyasi seytnot vəziyyətinə düşən Azərbaycanın belə bir konsepsiyanı hazırlamağa vaxtı və arxalana biləcəyi dövlətçilik təcrübəsi yox idi. Sadalanın amillər adı çəkilən konsepsiyanın yaradılması imkanını müxtəlif institutların və ya qurumların əlindən alaraq, onun müəllifliyini konkret tarixi şəxsiyyətlərin öhdəsinə buraxırdı. Müstəqilliyyin ilk üç ilində siyasi səhnədə baş verən təbəddülətlər, qeyri-sabitlik, prezidentlərin bir-birini sürətli əvəzləməsi kimi mürəkkəb tarixi hadisələr bir sıra amillərlə yanaşı, həm də milli təhlükəsizlik konsepsiyanının yoxluğu və iqtidarıın belə bir konsepsiyanı irəli sürəcək diplomatik potensialının olmaması ilə izah edilə bilər. Zamanın tələbi və siyasi sıfariş olaraq xarici siyaset və milli təhlükəsizlik konsepsiyanının yaradılması ləngisə də, bütün bunlar heç də o demək deyildi ki, həmin dövrdə Azərbaycanın milli maraqları müəyyənləşməmişdi. Bu maraqlar aşağıdakı kimi formulə edilirdi:

- Herbi təcavüzün qarşısının alınması;
- Suverenliyin qeyd-şərtsiz təmin olunması;
- Demokratiya və azad bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf;
- Milli rifah halının yüksəldilməsi [61.s.16].

Sadalanınları ümumiləşdirərkən Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının milli təhlükəsizliyin üç aspektində təcəssüm olunduğunu görərik: 1)Hərbi təhlükəsizlik; 2)Siyasi təhlükəsizlik; 3)İqtisadi təhlükəsizlik.

Her 3 aspektin həllində Azərbaycanın açar olaraq arxalana biləcəyi faktor onun bir dövlət kimi səbatını təmin edən və bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz digər pozitiv faktorlardan fərqli olaraq, daha dəyişməz sayılan coğrafiyasıdır. Artıq 1994-cü ildə bu faktor digərlərindən daha artıq dərəcədə fərqləndirilməklə yanaşı, ölkənin yeni dünya nizamında yer alması üçün əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilirdi. Məhz bu faktorun üzərində qurulmuş siyaset respublikanın milli təhlükəsizliyini beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi ilə bağlayır, ikincini birincinin qarantina çevirirdi. ABŞ-in hegemon dövlət olaraq beynəlxalq təhlükəsizliyin konturlarını müəyyənləşdirməsi isə Azərbaycanın milli təhlükəsizliyini təmin etmək üçün strateji terəfdəş axtarışını müəyyən mənada seçimsiz edirdi.

“Biz müstəqilliyimizi möhkəmləndirmək və qorumaq istəyirik. Düşünürem ki, bu, Birləşmiş Ştatlar ilə Azərbaycan arasında bu qədər isti münasibətlərin olmasına səbəbidir. Siz nəzərə almalsınız ki, regionda bizim müstəqilliyimizi boğmaq istəyən ölkələr mövcuddur. Buna görə də biz Birləşmiş Ştatlara bu qüvvələrə qarşı çaxan qüvvə kimi baxırıq. Başqa sözle desək, biz ABŞ-a bizim müstəqilliyimizi qoruyan ölkə kimi baxırıq” [62.p.15].

1991-2001-ci illər ABŞ-in və Azərbaycan Respublikasının xarici siyasetinin təhlili göstərir ki, geosiyasət amili hər iki dövlətin siyasi oriyentirlərinin və milli maraqlarının müəyyən olunmasında, ən başlıcası, milli təhlükəsizliyin təminatında həllədici amillərdən biri olmuşdur. İki mühüm təhlükəsizlik məsələsinin: Azərbaycan üçün siyasi təhlükəsizliyin, ABŞ üçün iqtisadi, dəqiqləşdirilərsə, bir nömrəli milli maraq hesab olunan enerji təhlükəsizliyinin təminatı məhz bu amilin varlığı ilə öz həllini tapırı. ABŞ-in Azərbaycanın siyasi təhlükəsizliyinin qaranti kimi çıxış etməsinin səbəbi ilk növbədə, öz iqtisadi təhlükəsizliyini, daha geniş açıda isə beynəlxalq miqyasda siyasi təhlükəsizliyini qorumaqdır. Sonuncu tezisi əsaslandırmaq üçün məsələnin digər mühüm bir aspektine də nəzər salaq. Bu, Soyuq müharibənin bitməsindən sonra geosiyasətin bu müharibənin dayaqlarından biri olan ideologiyani əvəz edərək xarici siyasetin formallaşmasında ilkin rol oynamasıdır. Məhz geosiyasətin iki tərkib hissəsi: geoİqtisadiyyat və geomədəniyyət ABŞ-Azərbaycan xarici siyasetini formallaşdıraraq ona zaman-zaman yeni məzmun verməkdədir. Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ABŞ-in Xəzər regionundakı milli maraqlarının müəyyənləşməsi və dəqiqləşməsi çoxmərhələli bir proses kimi qiymətləndirilərək yalnız iqtisadi açıdan təhlil olunmamalıdır.

Çevikliyi ilə fərqlənən ABŞ tətbiqi geosiyasi fikri bölgənin coğrafi yerləşməsindən bəhrələnərək və “Xəzər regionundakı yeni müstəqil dövlətlərin ABŞ-a Qafqazda və Xəzərdə öz milli maraqlarını həyata keçirmək üçün nəhayətsiz imkanlar yaratdıqlarını” əsas götürərək Birləşmiş Ştatların digər milli maraqlarını da müəyyənləşdirir:

- “Xəzər regionunun əhəmiyyəti enerji məsələlərindən çox-çox uzağa gedir: əhalisi, əsasən, müsəlmanlar olan regionun ölkələri ilə geniş və müsbət əlaqələr müsəlman dünyası ilə mühüm əlaqələr qurmağa, eləcə də ABŞ oriyentasiyalı rejimlərin və açıq cəmiyyətlərin yaranmasına təkan verə bilər;

- Qafqazda və Mərkəzi Asiyada olan müsəlman dövlətləri ilə six əlaqələr quraraq müsəlman dünyasına onunla münaqışəyə girmək istəməmək barədə siqnal vermək olar. Həmin müsəlman ölkələrinin müstəqilliyinin gücləndirilməsi ilə ABŞ bu təməyllərin müsəlman dünyasında daha geniş yayılmasına dəstək verə bilər.

- ABŞ-in milli maraqları ilə üst-üstə düşən meyllərin qonşu Orta Şərqi dövlətlərində təşviq olunması. Xəzər regionu Orta Şərqli həmsərhəddir.

Qafqazda və Xəzər regionunda yerləşən dövlətlərin bir çoxu Orta Şərqi regionunda qonşu ölkələrlə eyni etnik qruplara malikdir.

• Azərbaycanlılar İranda ən geniş etnik azlığa malikdirlər. Bu səbəbdən Qafqazdakı hadisələr İran daxilində şaxələnmə, əks-səda verir. İran azərbaycanlıları arasında etnik siyaset İrandakı rejim böhranının artmasında müüm rol oynaya bilər.

• Qafqazda və Orta Asiyadakı dövlətlərin müstəqilliyinin təşviq olunmasına, onların uğurlu demokratikləşməsinə, ümumi sülhə, sabitliyə və çiçəklənməyə nail olmaq. Müstəqil, çiçəklənən dövlətlər qrupunun meydana çıxması ABŞ-in təhlükəsizliyini möhkəmləndirəcək, onu gələcək potensial bəlalardan xilas edəcək [63.p.3].

• İslam qruplaşmalarına qarşı dünyəvi müsəlman dövlətlərinin, o cümlədən Türkiyə və İranın güclənməsinə kömək etmək. Rusyanın geostrateji iddiaları və İransayağı dini silahlı qruplaşmalar regionun müsolman icmaları üçün uzunmüddətli təhlükə ola bilər. Bu təhlükə azad bazar iqtisadiyyatlı hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunuñ möhkəmlənməsinə yardım göstərməklə aradan qaldırıla bilər [64.p.3].

Geostratejiyanın kulturoloji aspektlərini də özündə ehtiva edən bu konsepsiyanın mövcudluğu geosiyasətin 1990-ci illərin əvvəllərindən fərqli bir yanaşma tərzi ilə yeni vəzifələr irəli sürməsini bir daha sübut edir. Bu konsepsiaya görə, demokratiyanın rəqibi olaraq “ifrat millətçilik, dirçəlmış neobolşevizm və Asiya avtoritarizminin paternalist forması” [65] ilə bir sırada qoyulan islamla mübarizədə (söhbət İrandan gedir) “müstəqilliyin ilk on ilində demokratiya yolunda iri addımlar atmış Azərbaycan”的 funksiyası [66] sanitar kartonu və ya bufer zonası olmaqla məhdudlaşdırılmış, əksinə, ona ölkələr arasında mədəni əlaqələri gücləndirmək, “mədəni musiqi ixracı”nı da-ha da genişləndirmək təklif olunur [67]. Qeyd edək ki, bu konsepsiya ABŞ-in 2000-ci ildə İrana münasibətdə bir qədər yumşalan, elmi və mədəni əlaqələrin genişlənməsini nəzərdə tutan siyasəti ilə müşayiət edildi [68].

Dediklərimizi ümmü mileşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, 1991-2001-ci illərdə ABŞ-in Azərbaycandakı maraqları geo-iqtisadi və geokulturoloji istiqamətlərdə həyata keçirilərək aşağıdakı mərhələləri ehtiva etmişdir:

1.1991-1993-cü illər - “Dünənə qədər sadəcə SSRİ-nin bir hissəsi kimi qəbul edilən bu region geosiyasət baxımından yeni olaraq çox tez-tez İran körfəzi ilə bərabər tutulur” [69.p.52].

2.1994-1996-cü illər. ABŞ bölgənin enerji ehtiyatlarına görə böyük əhəmiyyət daşıdığını tədricən realizə edir, “region ABŞ-in maraqları sferasından milli maraqları sferasına keçir” [70].

3.1997- 2001-ci il, 11 sentyabr. “ABŞ-in Azərbaycana strateji marağının yüksəlişi” [71] geokulturoloji yanaşma konsepsiyanın təklifi ilə müşayiət olunur.

4. 2001-ci il sentyabrın 11-dən sonrakı dövr. Qlobal terrorizmlə mübarizədə səyərin birləşdirilməsi [72].

ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin dinamikası, onların zamanın siyasi imperativlərinə uyğun olaraq məntiqi ardıcılıqla inkişaf etməsi müstəqilliyin birinci onilliyində xarici siyaset kursunun formallaşmasının başa çatmasından xəbər verir. Xarici siyasetin hər iki ölkənin milli təhlükəsizliyinin təminatı üçün əsas sayılan geosiyasi faktora hesablanması isə sonuncunun bu prosesdə hələ uzun müddət həllədici amil kimi çıxış edəcəyini şərtləndirir.

AR - ABŞ münasibətləri tarixi - media tədqiqatın siyasi istinad çərçivəsi

Bu gün Nyu Yorkun keçmiş təmsilçisi Çandler yeni Avropa dövlətləri Estoniya, Latviya, Litva, Azərbaycan və Gürcüstan ərzaq yardımını tezliklə göndərməyə çağırın bəyanat imzalayıb. O deyib ki, bu ölkələr iki ildən çoxdur ki, bolşevizm üçün keçilməz bir sədd yaradıb. O deyib ki, general Blissin bu günlərdə Polşanın "bolşevizmə qarşı yeganə qala" olması barədə bəyanatı bu kiçik dövlətlərə münasibətdə ədalətsizdir.

Nyu York Tayms, Ərzaq yardımı ləngidilir, 20 yanvar, 1920, səh. 6.

Bu gün səhər rəsmən elan edilibdir ki, Rusiya bolşevik qüvvələri Xəzər dənizinin Qərb sahilindəki çox mühüm neft mərkəzi və limanı olan Bakını işgal edib.

Nyu York Tayms, Bolşeviklər Bakını aldular, 2 may, 1920, səh. 12.

Azərbaycan-ABŞ münasibətləri tarixindən danışarkən bir qayda olaraq diplomatik münasibətlərin başlangıcı kimi Paris Sülh konfransına istinad edilir [73]. Məhz burada ABŞ, İngiltərə, Fransa və İtaliyanın daxil olduğu Böyük dördlüklək prezident V. Vilsonun təklifi ilə o zamanadək Qərbin tanımadığı Azərbaycan Demokratik Respublikasına konfransda iştirak etmək hüququ verdi [74]. Tədqiqatçıların fikrincə, 1919-cu il may ayının 28-də Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Ə. Topçubaşovun ABŞ prezidenti V. Vilson və nümayəndə heyətinin üzvü H. Morgentau ilə görüşləri bir sıra möqamlarına görə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ə. Həsənov bu görüşü müstəqilliyinin ilk il-dönümünü qeyd edən Azərbaycan hökumətinin rəsmi memorandumunun

ABŞ prezidentinə təqdim olunması və diplomatik münasibətlərin qurulması istiqamətində ilk addim kimi qiymətləndirdiyi zaman [75.s.28], M. Qasimov hadisənin əhəmiyyətini həm də Birinci Dünya müharibəsindən sonra dünyaniñ güc mərkəzlərindən birinə çevrilən ABŞ-in Azərbaycanın zəngin təbii ehtiyatlarına və sənaye potensialına olan marağı ilə bağlayır [76. s. 56].

Qeyd edək ki, cəmi 11 ay davam edən Azərbaycan-ABŞ münasibətləri üçün xarakterik olan digər cəhətlər Vilson administrasiyasının ermənipərəst siyaset yeritməsi, nəticədə ABŞ-in Qafqaz missiyasının vasitəcilik səylerinin uğursuzluğa uğraması, eləcə də region uğrunda mübarizədə ABŞ-Böyük Britaniya ziddiyyətlərinin artması idi [77. s.29].

ABŞ-Azərbaycan münasibətləri tarixinə 1919-20-ci illərin deyil, 1991-ci ilin prizmasından baxdıqda onun siyasi əhəmiyyətinin retrospektiv çərçivəyə sığmadığını, 71 ildən sonra Azərbaycan müstəqilliyini yenidən elan edəndə əsrin əvvəllərinə təsadüf edən diplomatik təcrübənin əsrin sonlarında müəyyən mənada təkrarlandığını görərik. Hadisələrin oxşar ssenari ilə inkişafı 1991-ci ilin ABŞ və Azərbaycanının bir sıra cəhətlərinə görə 1919-cu ilin ABŞ və Azərbaycanını xatırlatmaları ilə də izah oluna bilər. 72 il əvvəl olduğu kimi, Azərbaycanın bu dəfə də imperiyanın çökəməsi ilə qazandığı müstəqillik Ermənistən hərbi təcavüzü ilə eyni vaxta düşürdü. Tarixin səhifələri bəzən bir-birinə oxşasa da, 1991-ci ilin ABŞ-nı 1919-cu ilin ABŞ-dan fərqləndirən başlıca cəhət tarixin yalnız bir dəfə yaşandığını sübut edir. 1991-ci ildə ABŞ-in Soyuq müharibədən şəriksiz qalib kimi çıxması onun əsrin əvvəllərindən fərqli olaraq, region uğrunda mübarizədə heç kimə güzəştə getməyəcəyindən xəbər verirdi.

Rəsmi ABŞ Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini 1991-ci il dekabr ayının 25-də tanımışdır. 1992-ci il fevralın 5-də ABŞ dövlət katibi C.Beykerin Azərbaycana rəsmi səfəri iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasına təkan verdi. Səfərdən az sonra mart ayının 17-də Bakıda ABŞ səfirliliyi açıldı, cənab Riçard Mayls bu ölkənin Azərbaycanda ilk səfiri təyin edildi [78.s.22]. Diplomatik münasibətlərin ilk ili hər iki ölkə üçün xarakterik cəhətləri ilə yadda qalır. Tədqiqatçıların fikrincə, ABŞ-in bu dövr fəaliyyəti keşfiyyat xarakteri daşıyırı və 1992-ci ilin aprelində ABŞ senatının ATƏT üzrə komissiyasının sədri Dennis de Konsinin rəhbərliyi ilə Konqresin nümayəndə heyətinin Bakıya səfəri məhz bu məqsədə xidmət edirdi [79.s.22].

Qeyd olunmalıdır ki, 1991-92-ci illərdə ABŞ-in Azərbaycana münasibətindəki müəyyənlik bu ölkənin müstəqilliyini digər yeni yaranmış dövlətlərin müstəqilliyi ilə birlikdə tanımaqdən uzağa getmirdi. Bu zaman Azərbaycan yalnız və yalnız keçmiş Sovet İttifaqının periferik bir respublikası və Yeni Müstəqil Dövlətlərən (YMD) biri kimi qəbul olunurdu. Rəsmi ABŞ-in xüsusü Azərbaycan siyaseti yox idi, elə buna görə də ABŞ dövlət katibinin

1992-ci ilin regionala səfəri çərçivəsində Azərbaycan rəsmiləri ilə keçirdiyi görüş, əslində, əlahiddə bir Azərbaycan siyasetinin yaranmasına yox, regionala münasibətdə “işgüzar təlimatın” verilməsinə səbəb oldu. Bu təlimata görə, ABŞ YMD-in müstəqilliyini, onların bazar iqtisadiyyatına, eləcə də demokratik cəmiyyətə keçidini, beynəlxalq institutlara integrasiyasını və regional əməkdaşlığı dəstəkləyirdi [80.p.367]. Azərbaycan iqtidarinin bu təlimata nə dərəcədə cavab verib-vermədiyini təhlil etməkdən ötrü Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinə bir qədər geniş açıdan baxmaq lazımlı gələcək.

Geosiyasət amili Azərbaycan-ABŞ xarici siyasetinin konstantası olsa da, qeyd edilməlidir ki, o yalnız çoxsaylı dəyişənlərin fəaliyyəti ilə kompleks şəkildə hərəkətə gəlir. Müxtəlif siyasi institutlar, siyasetçilər, maraq qrupları, hakim elita, bir sözə, siyasi aktorlardan ibarət bu dəyişənlər sırasında prezident hakimiyyəti siyasi gücün zirvəsi olaraq həllədici əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, həm ABŞ, həm Azərbaycan prezidentli respublika olduğundan prezident institutu hər iki ölkədə dövlətin xarici siyasetinin əsas istiqamətlərinin müəyyən olunmasında aparıcı rol oynayır. ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin birinci onilliyi təhlil edərkən bu illər ərzində ABŞ-da iki, Azərbaycanda isə üç prezident və müvafiq olaraq administrasiya dəyişikliyi faktı mütləq diqqətdə saxlanmalı, bu və ya digər tarixi dönüşün niyə bu və ya digər prezident administrasiyası zamanı baş verməsi kompleks şəkildə, müxtəlif faktorların qarşıılıqlı təsiri nəzərə alınaraq araşdırılmalıdır.

1991-2001-ci illər ABŞ-Azərbaycan prezident administrasiyalarının tarixi xronologiyasını tutuştursaq, 1991-1992, 1992-1993-cü illərə təsadüf edən A. Mütəllibov və Ə. Elçibəy administrasiyalarının C. Buş administrasiyasının sonuncu iki ilinə, Ə. Elçibəyin hakimiyyətinin yalnız son altı ayının və H. Əliyevin prezidentliyinin isə bütövlükle B. Klintonun prezidentlik illəri ilə üst-üstə düşdürüünü, tarixin zaman etibarilə şərti olaraq iki yerə bölündüyünü görərik. Fikrимcə, müstəqilliyin ilk onilliyində Azərbaycan-ABŞ münasibətlərini təhlil edərkən bu cəhət nəzərə alınmalı, tədqiqat iki mərhələni əhatə etməlidir:

- 1.1991 - 1993-cü il, iyun
- 2.1993-cü il, iyul - 2001.

1991-92-ci illəri əhatə edən “Soyuq müharibədən sonrakı dövr” kimi təsnif olunan dövrde [81.p.18] ABŞ-in YMD siyaseti hələ ki, “işgüzar təlimat” səviyyəsində idi. Buna səbəb həmin dövrde ABŞ-in ilkin milli marağı kimi qiymətləndirilən nüvə silahının yayılması qarşısını almaq, Belarus, Ukrayna və Qazaxıstanı nüvə silahlarını Rusiyaya verməyə inandırmaq idi [82.p.367]. A. Mütəllibovun birbaşa Sovet siyasi elitasi ilə bağlılığı, Rusiyanın hələ də regionda güclü mövqelərə malik olması, hakimiyyətin Dağılıq Qarabağ münaqişəsinin həllində bu ölkəyə arxalanması Azərbaycanın xarici siyasetinin birmənalı olaraq Rusiyayönümlü qurulmasını şərtləndirirdi. Qeyd

edək ki, 1992-ci il martın 24-də ATƏM-in Minsk konfransı yaradılana qədər Rusiya münaqişənin həllində dəfələrlə təşəbbüs'lərlə çıxış etmişdi. ABŞ-ın Qafqazdakı münaqişələrin həllində birbaşa iştirakı isə olduqca zəif idi, əsasən, ATƏM və BMT vasitəsilə həyata keçirilirdi [83.p.371].

Ə. Elçibeyin A. Mütəllibovun kursundan tamamilə fərqli qərbyönümlü bir siyaset irəli sürməsi siyasi mübarizənin məntiqi davamı olsa da, onun həyata keçirilməsi bir sıra səbəbələr üzündən mümkün deyildi. Bunlardan birincisi, hakimiyyətin özünün potensialının aşağı olması idisə, digər mühüm bir amil YMD-yə münasibətdə ABŞ-ın işgizar təlimatının hələ də yeni strategiya ilə əvəz olunmaması idi. 1993-cü ilin aprel ayına kimi ABŞ-da Azərbaycan səfirliliyinin açılmaması münasibətlərin inkişafını vacib diplomatik mexanizmdən məhrum etdi, informasiya blokadalarının daha da dərinleşməsinə səbəb oldu. Siyasetdəki boşluqlar 1992-ci il oktyabr ayının 24-də Konqresin Azadlığı Müdafıə Aktinə etdiyi 907-ci düzəlişin qəbulu ilə nəticələndi.

Azərbaycan tarixşünaslığı həmin dövrdə Azərbaycan diplomatiyasının qarşısında duran başlıca vəzifənin yeni yaranmış dövləti “Vaşinqtonun maraq dairəsinə daxil olmayan ölkələr sırasından onu maraqlandıran, onun müdafiə etdiyi dövlətlər sırasına çıxarmaq” olduğunu irəli sürərək [84.s.31] bu imperativin həyata keçirilməməsini diplomatik uğursuzluğun əsas səbəbi kimi izah etsə də, xarici tədqiqatçılar tarazlı siyasi münasibətlərin yaranmamasının səbəbini həm də ABŞ-ın xarici siyaset kursunun qeyri-müəyyən olması ilə bağlayırlar. Yaranmış vəziyyətdə Azərbaycan rəhbərliyi siyasi qeyri-sabitliyin, Konqres isə erməni lobbisinin girovuna çevrilmişdi.

Amerika siyasetinin erməni təbliğatının təsiri altında düşməsinin səbəblərindən biri də ABŞ-da yalnız məhdud sayda mütəxəssisin Azərbaycan və region, onun dinamikası, sakinlərinin problemləri barədə məlumatlı olması idi. Amerikanın Azərbaycanla bağlı dəqiq təşəbbüs'lərinin yoxluğu Konqresdə baş qaldıran qərəzli siyasetin bütövlükdə Amerika siyasetində iz qoymasına götürüb çıxardı. Nəticədə xüsusilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibətdə administistrasiyanın belə yaxa qurtara bilmədiyi ermənipərəst siyaset formallaşmağa başladı [85.p.366]. Beləliklə, yuxarıda deyildiyi kimi, 1992-ci il oktyabr ayının 24-də Konqres eyni dərəcə həm Azərbaycanın, həm də ABŞ-ın siyasi uğursuzluğu kimi qiymətləndirilə bilecək Azadlığı Müdafıə Aktinə 907-ci düzəlişi qəbul etdi. Keçmiş Sovet respublikalarına keçid dövründə iqtisadi və demokratik islahatlara yardımı nəzərdə tutan Azadlığı Müdafıə Aktının 907-ci düzəlişi Azərbaycan Respublikasını belə bir yardımından məhrum edirdi. Bu düzəlişə görə, “ABŞ prezidenti Ermənistani və Dağlıq Qarabağı blokadadan çıxarmaq və onlara qarşı güc tətbiqini dayandırmaq istiqamətində Azərbaycan hökumətinin mühüm addımlar atdı-ğı qərarına geldiyi və bu barədə Konqressə hesabat verdiyi zamana qədər Azərbaycan hökuməti ABŞ-ın yardımından məhrum olunurdu” [86.p.48].

Bu addımla Konqres dolayısı yolla Azərbaycanı təcavüzkar dövlət kimi qəbul edirdi, Dövlət Departamenti fərqli mövqə tutaraq ABŞ-in ermənimeyli siyasetinin Azərbaycan-İran əlaqələrinin yaxınlaşmasına gətirib çıxaracağından ehtiyatlanırdı [87.p.371].

1991-93-cü illər Azərbaycan - ABŞ münasibətlərinin tarixini tədqiq edərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, həmin dövrdə qəzet materiallarının təhlili üçün iki siyasi istinad çərçivesi mövcud idi:

- 1.ABŞ-in regiona siyasetini müəyyənləşdirən “işgütar təlimat”;
- 2.ABŞ-in Azərbaycana münasibətini eks etdirən 907-ci düzəliş;

Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin ilk onilliyinin ikinci mərhələsi - 1993-2001-ci illər birinci mərhələdən fərqli olaraq, daha geniş bir dövrü əhatə edir. H.Əliyevin 1993-cü ilin iyun ayında yenidən Azərbaycana rəhbərliyə qayıtması ilə başlanan bu dövr iki dövlət arasındaki münasibətlərin inkişaf dinamikasını eks etdirərək məqsədlərinə, zamanına və dinamizminə görə, aşağıdakı mərhələlərə bölünə bilər:

- 1.1993 - 1994. Azərbaycan dövlətçiliyinin xilası və dünya birliyinə integrasiyanın başlangıcı: “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə geosiyasetin xarici siyasetin müəyyənləşdirilməsində faktor olaraq tətbiqi;
- 2.1995 - 1997. “Rusiya birinci yerdə” siyasetinin müstəqil Xəzər regionu siyasəti ilə əvəz edilməsi və ABŞ-Azərbaycan strateji əməkdaşlığının başlanması;
- 3.1998 - 2001. Böyük İpək Yolu layihəsinin gerçəkləşdirilməsi ilə strateji əməkdaşlığın daha da genişlənməsi. 2001-ci il 11 sentyabr hadisəsindən sonra qlobal terrorizmlə mübarizədə səylərin birləşdirilməsi.

1993-94-cü illəri əhatə edən birinci mərhələdə 907-ci düzəlinin qəbulu ilə Azərbaycan-ABŞ münasibətlərində başlanmış siyasi uğursuzluqlar ölkə xarici siyasetinin qarşısında duran başlıca vəzifənin dəyişməz olaraq qaldığını göstərirdi. H. Əliyev sələflərindən fərqli olaraq, “Vaşinqtonu maraqlandıran, onun müdafiə etdiyi dövlətlər sırasına çıxməq” üçün istifadə oluna biləcək vacib siyasi istinad çərçivəsi hesab edilən “işgütar təlimat”ın imperativlərini, başqa sözlə deyilsə, Ağ evin siyasi mesajını cavabsız qoymadı. Bu təlimat əslində, üç vacib elementi əhatə edirdi - dövlət müstəqilliyinin qorunması, bazar iqtisadiyyatına və demokratik cəmiyyətə keçidin dəstəklənməsi, beynəlxalq institutlara integrasiyanın və regional əməkdaşlığın təşviq edilməsi [88]. 1993-cü ilin ikinci yarısında ölkəni parçalanmadan və vətəndaş müharibəsinin məngənesində xilas etməklə təlimatın birinci bəndi yerinə yetirildi, bununla Azərbaycan onun ABŞ-la münasibətlərinə kölgə salan “siyasi cəhətdən qeyri-sabit ölkə” imicindən [89.p.368] tədricən əzaqlaşmağa başladı. Bu zaman ölkə başçısının yalnız 1993-cü ilin ikinci yarısında ABŞ

rəsmiləri ilə 13 görüş keçirməsi, diplomatik temasların intensivləşməsi faktı nəzərdən qaçırlıkmamalıdır [90.s.25-45]. Bu sırada 1993-cü ilin sentyabrında Prezident B. Klinton, vitse-prezident A. Qora, Konqresin spikeri T. Foliyə 907-ci düzəlişle bağlı məktubların göndərilməsi, ABŞ dövlət katibinin yeni müstəqil dövlətlər üzrə müşaviri S. Talbotla görüş xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [91.s.153].

1993-94-cü illər mərhələsinin digər mühüm bir tarixi hadisəsi isə 1994-cü ilin ayında Ermənistanla bağlanan atəşkəs sazişidir. Qeyd edək ki, Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdiyi ilk günlərdən etibarən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli hər zaman iqtidaların daxili və xarici siyasetinin tərəqqisini müəyyənləşdirən bir nömrəli indikatora çevrilmişdir. Bu baxımdan atəşkəsin əldə edilməsi Azərbaycanı müharibə seytnotundan çıxararaq, ona dövlətin digər institutları ilə birlikdə iflic vəziyyətinə düşmüş xarici siyaset aparatını yenidən qurmağa siyasi macal verirdi [92.s.158]. Bu proses ilk növbədə mövcud imkanların bir daha yoxlanılmasını, yeni alternativ variantların təklif edilməsini nəzərdə tuturdu. Atəşkəs əldə ediləndə H. Əliyevin hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra ölkənin xarici siyasetinin ümumi istiqamətlərini açıqladığı dövrdən [93.s.21] artıq bir ilə yaxın bir müddət ötmüş, Azərbaycanın bir çox ölkələrlə, xüsusən Rusiya ilə münasibətləri bu zaman ərzində bir daha diplomatik sınaqdan keçmişdi.

Dövlət Departamentinin hələ də xarici siyasetdə Rusiyaya önem verdiyi 1994-cü ildə Azərbaycanın Rusiya ilə münasibətlərində xəyal qırıqlığı rəsmi Bakının Vaşinqtondan fərqli olaraq, xarici siyaset prioritetlərinin daha tez müəyyənləşməsinə təkan verdi. Qeyd edək ki, Clinton administrasiyasının ilk illəri üçün hələ də "Rusiya birinci" siyaseti səciyyəvi idi, geosiyasi plüralizm ideyası dəstəklənmirdi [94]. Bütün bunlara baxmayaraq, Clinton administrasiyasının həmin dövrə bu region üçün müəyyənləşdiridiyi strategiya Buş administrasiyasının "işgəzar təlimatı" ilə müqayisədə daha konkret strateji məqsədləri ilə fərqlənirdi.

Üç məqsəd üzərində qurulan bu strategiyaya əsasən, Amerika YMD-nin müstəqilliyini dəstəkləməklə yanaşı, onları Rusiya, xüsusilə İranın orbitinə düşməkdən qorumağa söz verirdi. İkinci məqsəd bu ölkələrdə liberal demokratik rejimlərin yaranmasına dəstək verilməsi və Amerika siyasetinin qismən bu ölkələrdəki demokratikləşmə prosesinin tərəqqisinə uyğun olaraq qurulması idi. Sonuncu məqsəd isə Xəzərin enerji ehtiyatlarının yalnız Rusiyadan asılı olmayan kəmərdən nəqlini dəstəkləmək, bu kəmərin İrandan keçməsinə yol verməmək idi [95.p.367].

Qeyd edək ki, YMD-ə ünvanlanan strategiya eyni dərəcədə Azərbaycana şamil edilməklə yanaşı, həm də müstəqil ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini formalasdırmaq üçün mühüm imperativləri ehtiva edirdi. Daha konkret ifadə olunarsa, bu strategiya ABŞ-in regional maraqlarını iki qrupa: siyasi və iqtisadi.

sadi təhlükəsizlik məsələlərinə ayıraq onların həlli yollarını göstərirdi. Bunlardan birincisi demokratik cəmiyyətlərin yaranması, ikinci isə neft kəmərlərinin müxtəlif marşrutluluğu idi.

Azərbaycanın xarici siyaset kursunun formalaşdırılmasında bu strategiyanın üçüncü möqsədi həllədici rol oynayaraq, onun cavab olaraq neft strategiyasını təklif etməsinə gətirib çıxardı. Rəsmi Vaşinqtonun Xəzər siyasetinin əməli şəkildə mövcud olmadığı bir zamanda belə bir siyasetin formalaşdırılması təşəbbüsünü rəsmi Bakı və ABŞ-in özəl sektorunda çalışan tanınmış siyasetçilər öz üzərilərinə götürdülər. Bir sıra tədqiqatçılar neft strategiyası vasitəsilə ABŞ-dakı erməni lobbisinə cavab olaraq bu ölkənin özəl sektorunun simasında “Azərbaycan lobbisi”nin yaradılmasını ən uğurlu tak-tiki gedişlərdən biri kimi qiymətləndirərək onu “Heydər Əliyevin şah əsəri” adlandırır [96.p.373].

1994-cü il sentyabr ayının 20-də dönyanın 8 ölkəsinin nüfuzlu neft şirkəti ilə bağlanan “Əsrin müqaviləsi”nin diplomatik uğurunu daha iki cəhət müəyyənləşdirir [97.p.7]. “Əsrin müqaviləsi” bir tərəfdən region dövlətləri arasında tarazlı siyasetin həyata keçirilməsi və digər tərəfdən isə ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin yaxın illərdə sürətli inkişafı üçün güclü zəmin yaradırdı. Paradoksal olsa da, məhz “Əsrin müqaviləsi” balanslı siyaset həyata keçirilməsini nəzərdə tutduğu halda, o, imzalandıqdan as sonra Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin bu müqaviləni tanıtmamaq notası ilə qarşılandı və çox keçməz - 1994-cü ilin oktyabrında BMT Baş Məclisinin 49-cu sessiyasında Rusiya-Amerika prezidentlərinin danışqlarının əsas mövzusuna çevrildi. B. Klinton B. Yeltsini Rusyanın qeyd olunan bəyanatını geri götürməyə çağırıldı. Bundan əlavə, ABŞ Azərbaycan və Ermənistən prezidentlərinin görüşünün təşəbbuskarı kimi çıxış edərək Rusyanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində şəriksiz vasitəçilik missiyasına son qoyaraq, region uğrunda mübarizədə iddialarını tədricən əməli şəkildə həyata keçirməyə başladı [98. p.374].

Azərbaycan prezidenti BMT Baş Məclisindəki çıxışında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin vacibliyini beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdıraraq, dövlət başçıları ilə keçirdiyi coxsayılı görüşlərdə bu məsələni müzakirə edərək, ATƏM-in 1994-cü ilin dekabrında keçiriləcək Budapeşт sammitində münaqişənin müzakirəsi üçün zəmin hazırlayırdı [99.s.19].

ATƏM-in yeni status alaraq təşkilata çevrildiyi Budapeşт sammitində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin müzakirəsi məsələnin bu beynəlxalq qurum çərçivəsində belə bir nəhəng formatda həlli istiqamətində ilk diplomatik təcrübə idi. ABŞ-in liderlik etdiyi bu siyasi qurumda növbəti təcrübə kimi 1996-ci ilin Lissabon sammitində Azərbaycanın aktiv şəkildə öz maraqlarını irəli sürməsi və ardıcıl müdafiə etməsi münaqişənin həlli üçün vacib bir bəyanatın qəbulu ilə nəticələndi [100]. ATƏM-in Minsk Konfransının həmsədrleri

sırasına Rusiyadan başqa, həm də ABŞ və Fransa da əlavə edildi [101.p.55]. Qazanılmış diplomatik uğur Azərbaycan Respublikasının artan siyasi çekişdən və Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin dəyişməkdə olan xarakterindən xəbər verirdi.

ABŞ-in regionu Rusyanın nüfuz dairəsindən öz nüfuz dairəsinə birmənalı olaraq keçirməsi Rusyanın Birinci çəçen müharibəsində möglubiyətə və ABŞ-in "Rusya birinci" siyasetində xəyal qırıqlığına uğraması ilə başlandı. 1994-cü ildə Rusiya Çeçenistanda ilk dəfə hərbi əməliyyatlar aparanda ABŞ xarici siyaset idarəsində "bu böhranın ABŞ-Rusya strateji tərəfdalığına zərər vurmayağına" əmin olduqlarını bəyan edirdilər. Çeçenistanda hərbi əməliyyatlar davam etdikcə insan hüquqlarının pozulması daha çox gündəmə gətirilərək respublikaçılar tərəfindən Clinton administrasiyasının tez-tez tənqid olunmasına şərait yaratsa da, bu, xarici siyaset kursunun dəyişməsi üçün yeterli deyildi. Yalnız 1996-cı ilin avqustunda çeçenlər qüvvələrinin qat-qat az olmasına baxmayaraq, Qroznını yenidən ələ keçirəndə bu hadisə Rusyanın böyük dövlət imicinə ciddi zərbe vuraraq, rəsmi Vaşinqtonu Moskva ilə münasibətlərə yenidən baxmağa məcbur etdi [102.p.39]. Rusiya siyasi elmi Azərbaycan və Gürcüstanın xarici siyaset kursunda birmənali Qərbyönümlü dönüsü məhz 1996-cı ilin Birinci çəçen müharibəsindəki möglubiyətlə bağlayırlar. Belə ki, "həm birinci, həm də 1999-cu ilə təsadüf edən ikinci müharibənin uğursuzluğu kontekstində səhbət artıq təkcə Rusyanın bütövlüyündən deyil, onun dünyada, yaxın və uzaq qonşular tərəfindən öz milli maraqlarını qoruya biləcək böyük dövlət kimi qəbul edilib-edilməyəcəyindən gedirdi" [103]. Məhz avqustda B. Yeltsinin yenidən prezident seçilməsi ilə ABŞ-in antiqərb əhval-ruhiyyəli kommunistlərin hakimiyətə gələ bilmək qorxusu aradan qalxdı və beləliklə, rəsmi Vaşingtonun Rusiya siyasetində dəyişikliklər tədricən reallaşmağa və çoxdan bəri siyasi gündəmdə yer alan geostrateji plüralizm ideyası gerçəkləşməyə başladı.

Amerikanın beynin mərkəzlərinin son illərdə prioritet sahə kimi irəli sürdükləri Xəzər hövzəsi siyaseti məhz bu zaman reallaşmaq imkanı əldə etdi. Qeyd edək ki, bu mərkəzlər, xüsusən Təhlükəsizlik Siyaseti Mərkəzi (Center for Security Policy), elecə də vəzifəsi, əsasən, Konqresə xarici siyaset üzrə tövsiyələr hazırlamaq olan Heritic fondu Klintonun prezidentliyinin birinci dörd ilində administrasiyani Azərbaycana lazımı dəstək verməməkdə, ABŞ-in Qafqazdakı maraqlarını nəzərə almamaqda, Dövlət Departamentini və Milli Təhlükəsizlik Şurasını Mərkəzi Asiya və Qafqaz dövlətlərini hesaba almayıaraq bu regionda siyasi boşluq yaratmaqdə tənqid edirdilər [104]. Azərbaycan rəsmiləri belə etiraf edirdilər ki, Klinton administrasiyası Heydər Əliyevin siyasetini dəstəkləsə də, bu səylər çox ürkəkdir [105.p.39]. Heritic fondu Qafqaz və Mərkəzi Asyanın artıq Rusyanın nüfuz dairəsindən çıxmazı üzündən bu yanaşma tərzinin dəyişməli olduğunu qeyd edərək bir sı-

ra tövsiyələr irəli sürdü. ABŞ siyasetinin geosiyasi, təhlükəsizlik, ticarət və enerji məsələlərini integrasiya etməli olduğunu bəyan edən fondun analitikləri bu istiqamətdə ilk addım olaraq Milli Təhlükəsizlik Şurasına regionda enerji və təhlükəsizlik məsələləri üzrə əlaqələndirici təyin etməyi, bu məsləhətin diplomat deyil, beynəlxalq enerji və təhlükəsizlik məsələlərində güclü mütəxəssis olmasına teklif edirdilər [106].

Təsadüfi deyil ki, B. Yeltsin yeni kabinetini təsdiq etdikdən bir neçə ay sonra B. Klinton da öz kabinetində köklü dəyişikliklər etdi və bir qədər əvvəl qeyd olunan tövsiyələr öz yerini almağa başladı. Dövlət katibi Uorren Kristoferin təqaüdə göndərilməsi və onun yerinə tədbirli Madlen Olbraytin təyin edilməsi xarici siyaset kursunda nəzərəçarpacaq dəyişikliyə səbəb oldu [107.p.378]. M. Olbrayt hələ 1994-cü ilin sentyabrında “Ösrin müqaviləsi”nin bağlanmasından bir qədər əvvəl ABŞ prezidentinin xüsusi nümayəndəsi, ABŞ-in BMT-dəki daimi təmsilcisi kimi Azərbaycana rəsmi səfər edərək Prezident H. Əliyevlə ilk görüşündə ABŞ Prezidentinin Azərbaycan və Qafqazla bağlı təkliflərini müzakirə etmişdi [108.s.155]. M. Olbraytin siyasi görüşləri, onun Qafqaza, xüsusən də Azərbaycana verdiyi önem Klintonun ikinci prezidentlik dövründə xarici siyasetin qafqazyonümlü dəyişməsində mühüm rol oynadı [109.p.15].

Yeni siyaset kursu ilk dəfə 1997-ci ilin martında milli təhlükəsizlik üzrə müşavir S. Bergerin Strateji və Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzindəki çıxışı zamanı açıqlandı. S. Berger Çin, Türkiyə və Qafqazı ABŞ-in xüsusi maraqları elan etdi [110.p.376].

Qeyd edək ki, rəsmi Vaşinqtonun xarici siyaset kursundakı bu dəyişiklikləri rəsmi Bakı neft strategiyasını həyata keçirdiyi gündən bəri gözləyirdi. Onların yer alması üçün Azərbaycan rehbərliyi özü xeyli iş görmüş, zəmin hazırlamışdı. Milli təhlükəsizlik üzrə müşavirin mart bəyanatından bir ay əvvəl, fevral ayında Hyustonda və Vaşinqtonda energetika məsələlərinə həsr edilmiş iki böyük konfrans keçirilmişdi. Azərbaycan-ABŞ Ticarət Palatasının təşkil etdiyi, ARDNŞ-nin vitse-prezidenti İ. Əliyevin, ABŞ-in Azərbaycandağı səfiri R. Kozlariçin iştirak etdikləri, 400-dən çox Amerika şirkətinin qatıldığı “Azərbaycan: kommunizmdən demokratiyaya doğru. Neftin istehsalı nəticəsində inkişaf” konfransında müdafiə naziri və Ticarət Palatasının fəxri müşaviri Riçard Çeyniyə Azadlığı Müdafiə mükafatının verilməsi ABŞ-in xarici siyaset elitasında, xüsusiələ Konqresin mövqeyində və ictimai fikirdə güclü təsir buraxmışdı [111].

Ümumilikdə, 1997-ci ildə administrasiyada, Konqresdə, elmi-tədqiqat mərkəzlərində 300-dən çox mütəxəssis Xəzər strategiyasının hazırlanmasına cəlb edilmiş, 1997-98-ci illərdə isə onların iştirakı ilə 80-dən çox elmi konfrans, müzakirə, dinləmə keçirilmişdi [112.c.177].

Analitiklər Orta Şərqdə və Mərkəzi Asiyada artmaqdə olan qeyri-sabitlik

üzündən XXI əsrədə alternativ neft və qaz ehtiyatları olaraq Xəzər hövzəsinin ehtiyatlarının ABŞ üçün böyük əhəmiyyət kəsb edəcəyini vurgulayaraq Amerikanın Xəzər regionuna təhlükəsiz çıxışına və region dövlətləri ilə balanslı siyasetə nail olmaq, eləcə də XXI əsrədə neftin Qərbə axınıni təmin etmək üçün Senatın Xarici Əlaqələr və Enerji Komissiyalarına bирgə dinləmələr keçirməyi tövsiyə edirdilər [113]. Hesablamalara görə, dünya iqtisadiyyatı mövcud inkişaf tempini - ildə 3% - saxladığı təqdirdə enerji istehlakının hər il 2% artması gözlənilir. Bu isə o deməkdir ki, 2020-ci ildə dünya iqtisadiyyatına 1995-ci ildəkindən 65% çox enerji tələb ediləcəkdir ki, onun 95% təbii qazıntıların - kömür, neft və qazın payına düşəcək [114.p.24-37]. Belə bir məqamda balanslaşdırılmış Xəzər hövzəsi siyasetinin formulə edilməsinin siyasi gündəliyin əsas məsələlərindən birinə çevrilməsi zamanın tələbi idi. Bu istiqamətdə mühüm addımlar olaraq aşağıdakılardan həyata keçirilməsi təklif edilirdi:

- 1.Bütün Qafqaz dövlətlərinin təşviq edilməsi;
- 2.Amerikanın neft-qaz şirkətləri və hökumətlər arasında əlaqələrin gücləndirilməsi;
- 3.ABŞ-in Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaza yardımının yenidən restrukturizasiyası [115.p.42, 116].

1997-ci ilin yayında Gürcüstan, Qırğızıstan prezidentlərinin ABŞ-a rəsmi səfərləri region dövlətlərinin təşviq edilməsi istiqamətində strategiyanın gerçəkləşdirilməsi idi. [117]. Klinton administrasiyasının Cənubi Qafqaz regionunu "İkinci boz zona" kimi dəyərləndirməsi onun bu regiona verdiyi önəmin bariz göstəricisidir. Əgər "Birinci boz zona"nın Avro-Atlantik sisteminə qoşulmaqdə olan Mərkəzi Avropaya şamil olduğunu nəzərə alsaq, "İkinci boz zona" hesab edilən Cənubi Qafqaza hansı ümidişlərin bəslənilədiyini təsəvvür etmək çətin deyil [118.p.54]. ABŞ-in "İkinci boz zona" və ya Cənubu Qafqaz siyaseti əvvəlki illərin region siyasetindən bir mühüm cəhətinə görə də fərqlənirdi. ABŞ regional integrasiyanı dəstəkləyərək bu siyaset çərçivəsində hər bir dövlət ilə ayrı-ayrılıqda siyasetin qurulmasına və inkişaf etdirilməsinə üstünlük verirdi.

Bu mənada Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-a dövlət səfəri xüsusi əhəmiyyət daşıyaraq, ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin 4 illik bir mərhələsinə yekun vuraraq keyfiyyətcə yeni bir mərhələnin başlanmasından xəbər verirdi.

1993-1997-ci illəri əhatə edən birinci mərhələdə Azərbaycan neft strategiyasını təklif edərək onun həyata keçirilməsi üçün iki mühüm addım atmışdı. Bunlardan birincisi "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması, ikincisi isə neft kəmərlərinin çoxmarşrutluğunu barədə siyasi qərarın qəbulu idi. 1996-ci ilin iyun-iyulunda Porter əlavəsinin qəbulunu və rəddini, ABŞ Dövlət Departamentinin bu əlavə ilə bağlı bəyanat verməsini Azərbaycan-ABŞ müna-

sibətlərinin uğuru kimi qiymətləndirmək olar [119.s.49]. 1995-ci ildə Azərbaycana müəyyən humanitar yardım nəzərdə tutan Helms layihəsi Konqresdə erməni lobbisinin təsiri ilə təxirə salınsa da [120.s.49], 1996-ci ilin yanvarında qaćınlara humanitar yardım nəzərdə tutan Vilson əlavəsi Konqresdən keçmişdi [121]. Bütün bunlarla yanaşı, həllini gözləyən məsələlər də az deyildi. 907-ci əlavənin qüvvədə qalması, Qarabağ münaqişəsinin mövcudluğu münasibətlərin inkişafına mane olan əsas faktorlardan biri kimi qiymətləndirilirdi. Dövlət səfərinin səmərəli keçməsi üçün səfərə hazırlıq çərçivəsində Azərbaycan prezidentinin xarici siyaset məsələləri üzrə müşaviri V. Quluzadə Vaşinqtonda olmuş, məşhur politoloq Z. Bzejinski Bakıya gəlmişdi [122.s.180].

Z. Bzejinski başda olmaqla bir sıra analitiklər münasibətlərin mövcud durumunu təhlil edərək ABŞ-in Azərbaycan siyasetinin yenidən formulə edilməsini gündəmə gətirir və bu istiqamətdə aşağıdakı addımların həyata keçirilməsini tövsiyə edirdilər:

1. Regionda münaqişələrin həllinin beynəlmiləlləşdirilməsi, Qarabağ münaqişəsinin həlli;
2. Ermənistana və Azərbaycana tarazlaşdırılmış siyasetin tətbiq edilməsi, Azərbaycana ABŞ yardımının qarşısını alan sanksiyaların aradan qaldırılması;
3. Neft kəmərlərinin çıxmaşrutluluğu [123,124].

Bu təkliflər administrasiyanın dəstəyini alaraq yeni siyasetin bel sütunu təşkil edirdi. Belə ki, ABŞ dövlət katibinin müavini S. Talbot Azərbaycan Prezidentinin rəsmi səfəri ərefəsində C. Hopkins Universitetinin Mərkəzi Asiya İnstitutundakı çıxışında təqribən 200 milyard barrel neft ehtiyatı olan ərazinin münaqişədən azad olmasını ABŞ xarici siyaseti qarşısında duran bir nömrəli vəzifə kimi qoyaraq, onun həyata keçirilməsinin enerji inkişafının prerekviziti kimi qiymətləndirirdi. Bu zaman o, ABŞ-in Azərbaycana dəstəyini 4 istiqamətdə müəyyənləşdirirdi: demokratianın təşviqi, azad bazar iqtisadiyyatının yaradılması, region ölkələri arasında sülh və əməkdaşlığın bər-qərar edilməsi və nəhayət, onların geniş dünya birliyinə integrasiyasına yardım göstərilməsi [125]. Beləliklə, rəsmi Vaşinqton Azərbaycan prezidentinin dövlət səfərine böyük ümidi bəslədiyini gizlətmirdi.

Azərbaycan prezidenti dövlət səfəri qarşısında duran vəzifə kimi “ABŞ-da respublikamıza artan rəğbətdən və yaranmış əlverişli şəraitdə istifadə edərək ictimai-siyasi dairələrin Azərbaycana münasibətində başlanmış müsbət dəyişikliklərin inkişaf etdirilməsini və Azərbaycan həqiqətlərinin daha geniş təbliğini, Dağlıq Qarabağ problemi və Ermənistən-Azərbaycan münaqişəsinin həlli ilə bağlı ABŞ-in mövqeyinin daha da fəallaşdırılmasını, 907-ci düzəlişin aradan götürülməsini” irəli sürürdü [126.s.67].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H. Əliyev ABŞ-a dövlət səfəri

çərçivəsində 100-dək görüş keçirmiş, qəbullara və danişqlara 150 saat vaxt sərf etmiş [127.s.6], KİV nümayəndələrinə dəfələrlə müsahibələr vermiş, Ağ evin tarixində ilk dəfə olaraq ABŞ-in neft şirkətlərinin iştirakı ilə 8 millard dollarlıq dörd neft müqaviləsinin bağlanmasına nail olaraq [128.p.4] vitse-prezident A. Qorun təbirincə, “hökumətlər arasında rəsmi enerji dialoqu yarada” bilməşdi [129.s.29].

ABŞ və Azərbaycan prezidentlərinin avqustun 1-də Ağ evdə təkbətək və nümayəndə heyətləri arasında görüşləri əldə olunan nəticələrə görə səfərin kulminasiya nöqtəsi sayila bilər. Prezidentlərin imzaladıqları Amerika-Azərbaycan münasibətləri haqqında Birgə bəyanat və Sərmaya qoyuluşunun qarşılıqlı qorunması və təşviq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə ABŞ hökuməti arasında müqavilə, həmçinin Prezident Bill Clintonun və Prezident Heydər Əliyevin verdikləri bəyanatlar ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin keyfiyyətcə yeni mərhələyə - strateji tərəfdəşliq mərhələsinə qədəm qoyduğunu təsdiqləyərək mətbuatın təhlili üçün siyasi istinad çərçivələri kimi çıxış edir. ABŞ Prezidenti B. Clintonun bəyanatı aşağıdakı istinad çərçivələrini ehtiva edir:

- 1.”Avropa, Asiya və Yaxın Şərqi kəsişdiyi strateji məkanda yerləşərək və Mərkəzi Asiyaya giriş qapısı” olaraq “yalnız özünə güvənən və suveren Azərbaycan bütün regionda sabitliyi bər-qərar edə, Şərqi ilə Qerb arasında ticarət yollarının təhlükəsizliyini, özünün enerji ehtiyatlarının dünya bazarlarına tez və təhlükəsiz nəqlini təmin edə bilər”.
- 2.Amerika Azərbaycanın Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında əldə etdiyi tərəqqinin davamlı olmasını arzulayaraq gələcək inkişafın açarını “faciəli Dağlıq Qarabağ münaqışının sülh yolu ilə tezliklə həllində” görür. Münaqışının ədalətli və uzunmüddətli həllinə nail olmaq üçün ABŞ Rusiya və Fransa ilə bərabər, ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində tərəflərlə birgə səylər göstərir. Lakin sülh naminə qərarların tərəflərin özlərinin qəbul etməli olduğunu bəyan edir.
- 3.Xəzərin sərvətlərinin istismarında Azərbaycanla birgə çalışan ABŞ bununla təkcə Azərbaycanın çıxəklənməsinə kömək etmir, həm də özünün enerji məhsulları ilə təchizatını müxtəlif yollarla təmin edərək dövlətin təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə yardım etmiş olur.
- 4.ABŞ Azərbaycanı demokratiyasında sabit, müstəqilliyində təhlükəsiz, qonşuları ilə sülh şəraitində görmək isteyir [130.s.22-23].

Azərbaycan Prezidentinin cavab bəyanatında münasibətlərin inkişafında engel olan 907-ci düzəlişin Prezident B. Clintonun səyləri nəticəsində aradan götürüləcəyi ifadə olunurdu. 907-ci düzəliş, onun Azərbaycana vurduğu

zərər H. Əliyevin səfər zamanı 40-a yaxın konqresmenlə keçirdiyi görüşlərin əsasını təşkil edirdi.

Azərbaycan prezidentinin ABŞ-a ilk dövlət səfəri ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin inkişafına təkan verərək onun qarşidakı illerdə münasibətlərin inkişafına təngəl olan iki mühüm problemin - 907-ci düzəlişin ləğvində və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə səfərber etdi. Prezidentin "Azərbaycan Respublikası və Amerika Birləşmiş Ştatları arasında partnöyrlüq münasibətlərinin gücləndirilməsi tədbirləri haqqında" 2 sentyabr 1997-ci il tarixli sərəncamı ölkələr arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi üçün tədbirlər programının təsdiq edilməsini, o cümlədən ABŞ administrasiyası və Konqresi ilə six əlaqə saxlayaraq 907-ci düzəlişin aradan götürülməsinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu [131.s.401].

1997-98-ci illərdə dövlət katibi M. Olbrayt, dövlət katibinin müavini S. Talbot və administrasiyanın digər yüksək vəzifeli rəsmiləri Konqresin müxtəlif komitələrində dəfələrlə ifadələr verərək qanunvericiləri 907-ci düzəlişin ləğvinə çağırmışdır [132].

1998-ci ildə Konqresin Nümayəndələr palatasında ABŞ-in Qafqaz və Mərkəzi Asiyada rolu haqqında dinləmələrdə Clinton administrasiyasının bu regiona marağını formulə edən Milli Enerji Strategiyası açıqlanmaqla yanaşı, həm də regionun strateji əhəmiyyətinin yalnız onun enerji resurslarının bolluğu ilə sərtlənmədiyi vurğulanırdı. ABŞ-in Yeni müstəqil Dövlətlər üzrə səfiri S. Sestanoviç ABŞ-in regiona müdaxiləsinin iqtisadi maraqlarla yanaşı, həm də diplomatik, siyasi və təhlükəsizlik maraqları ilə müşayiət olunduğuunu bəyan edərək ABŞ-in Qafqaz və Mərkəzi Asiya strategiyasının 4 əsas element üzərində qurulduğunu bildirirdi:

1. Müasir siyasi və iqtisadi institutların, eləcə də inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının gücləndirilməsi;
2. Munaqişələrin həlli;
3. Enerji inkişafı və Şərqi-Qərb enerji nəqliyyat dəhlizinin yaradılması;
4. Təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq [133].

Bu strategiya 907-ci düzəlişin ləğvinin, eləcə də Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin ABŞ-in milli maraqlarına uyğun olduğunu gündəliyə getirirdi. Dinləmələrdə ifadə verən S. Sestanoviç, energetika naziri F. Penya, prezidentin və dövlət katibinin Yeni Müstəqil Dövlətlər üzrə müşaviri, səfir R. Moninqstar Konqresi 907-ci əlavəni ləğv etməyə çağıraraq, bu əlavənin ABŞ-in Azərbaycanda maraqlarını həyata keçirməyə mane olduğunu, nəticədə Avropa İttifaqının, Yaponiya, İran və digər beynəlxalq institutların bu boşluğu doldurduqlarını, Amerikanın isə nüfuzunu və imkanlarını itirdiyini bildirmişdilər. Bu da vurğulanırdı ki, 907-ci düzəliş Azərbaycanı hər cür humanitar yardımından məhrum etdiyi halda, Ermənistana bu il-

lər ərzində ABŞ-dan aldığı humanitar yardımın həcmində görə İsraildən sonra ikinci ölkə olmağa imkan vermişdir [134]. 907-ci düzəlişin gündəliyə gətirilərək ABŞ siyasi dairələrində müzakirəsi 1992-cü ildə qəbul edilmiş Azadlığı Müdafiə Aktının hətta yardım alan ölkələrə belə eyni cür tətbiq olunmadığını, Konqresin ölkənin əhalisini və ya ehtiyaclarını nəzərə almadan yardım ayırdığını üzə çıxardı. Məsələn, Rusyanın əhalisinin Ermənistənin əhalisindən 50 dəfə çox olmasına baxmayaraq, sonuncu Rusiyadan yalnız 3.5 dəfə az yardım alır. 2000-ci ildə bu akt üçün ayrılmış 835 milyon dolların yarısı ancaq 3 ölkəyə yönəldilmişdi: Ermənistana (102 milyon \$), Gürcüstana (108 milyon \$) və Ukraynaya (180 milyon \$) [135.p.48]. Bu faktlar Azadlığı Müdafiə Aktının siyasi xarakterini bir daha açıqlayaraq, Azərbaycanın 907-ci düzəlişlə təkcə maliyyə yardımından deyil, həm də Konqresin siyasi dəstəyindən məhrum olduğunu vurgulayır. Digər diqqəti çəkən məqam isə vaxtilə bu akta səs vermiş konqresmenlərin özlərinin sonralar 907-ci düzəliş qarşı çıxdıqları təqdirdə belə erməni lobbisinin Konqresdəki mütəşəkkil fəaliyyətinin hələ də effektiv olmasına dair. Belə ki, ABŞ siyasetinin reallıqlarına görə, "Konqres seçicilərin, xüsusən də varlı və yaxşı təşkil olunmuş seçicilərin sorumlularına cavab verir. Bir sözlə, seçki kampanyalarının maliyyələşdirilməsi Konqresin qəbul etdiyi qərarlarda iz qoyur" [136. p.50]. 1997-1999-cü illərdə 907-ci düzəlişin aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən fəaliyyət Konqresin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, seçki kampanyasının gedişində müəyyən olunmuş qərəzli mövqeyi üzündən uğurla nəticələnmədi.

Bu faktın özü rəsmi Vaşingtonun Xəzər siyasetində ehtiyatlı olduğunu, "Azərbaycanın uğursuzluğunun Birləşmiş Ştatların Xəzər hövzəsindəki uğursuzluğunə çevrilə bilecəyindən" ehtiyat etdiyini göstərir. "ABŞ Azərbaycanı uğurlu siyasetinin məhek daşı hesab edir. Çıçəklənən və inkişaf edən Azərbaycansız nə Şərq-Qərb enerji dəhlizi, nə də İpək yolu mövcud ola bilər" [137].

Qeyd etmək lazımdır ki, Şərq-Qərb enerji dəhlizi və Böyük İpək yolu la-yihələri 907-ci düzəlişin ləğvi kampanyası zamanı tez-tez səslənən arqumentlər sırasında idi. Analitiklər ABŞ-in yardımının böyük bir hissəsinin Ermənistana getdiyini vurgulayaraq, geostrateji cəhətdən daha vacib sayılan Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan və Gürcüstana daha çox diqqət yetirmək lazımlı olduğunu qeyd edir, yeni İpək Yolu Strategiyasının təkcə regionun deyil, həm də Amerika xalqının iqtisadi imkanlarının genişləndirilməsi üçün həyata keçirilməli olduğunu yazaraq vəziyyəti konkret olaraq "iş gör-mək zamanı" kimi qiymətləndirirdilər.

1996-ci ildən etibarən Avropa İttifaqının TRASEKA programı çərçivə-sində Transqafqaz nəqliyyat dəhlizini canlandırmaqla Azərbaycan Gürcüstana, Ukrayna və Mərkəzi Asiya respublikaları ilə birlikdə Böyük İpək yolu-

nun yenidən qurulması ideyasını gündəliyə gətirən ölkələrdən birinə çevrildi. Qeyd etmək lazımdır ki, Yer küresinin quru sahəsinin təqribən üçdə birini əhatə edən, planetin əhalisinin üçdə birinin məskunlaşdırıldığı bu məkanda həyata keçirilən TRASEKA programının nəqliyyat-kommunikasiya və ticarətiqtisadi layihələrinə dünyadan iqtisadi potensialının üçdə ikisindən çoxu cəlb edilmişdir [138]. Təsadüfi deyil ki, 1997-ci ildə Yaponiyanın baş naziri R. Haşimotonun rəsmi olaraq açıqladığı Avrasiya diplomatiyası adını almış xarici siyaset strategiyasının əsasını da Böyük İpək Yolu strategiyası təşkil edirdi. Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin 1998-ci ildə Yaponiyaya rəsmi səfəri bu strategiyanın reallaşdırılmasına güclü təkan verdi [139.c.281]. 1997-ci ildə Azərbaycan Prezidentinin ABŞ-a dövlət səfəri çərçivəsində müzakirə olunmuş Böyük İpək Yolu layihəsi həmin ilin oktyabrında senator S. Brəunbək və Ç. Hagel tərəfindən qanun layihəsi olaraq Konqresə təqdim edildi. Təhlükəsizlik Siyaseti Mərkəzi bu qanunvericiliyin zamanında təqdim olunduğunu yazaraq “907-ci düzəlişdən fərqli olaraq, onun Amerikanın Xəzər hövzəsi dövlətləri, xüsusilə Qərbyönümlü müsəlman Azərbaycanı ilə bələsləri siyaset yaritməsinə kömək edəcəyini” yazırı [140].

1999-cu ilin martında Konqres senator S. Brəunbəkin İpək Yolu Strategiyası Aktını qəbul etdi. 1999-cu ilin aprelində Vaşinqtonda NATO-nun 50 illik təntənələrində iştirak edən H. Əliyev işgüzar səfər çərçivəsində Kapitolidə Gürcüstan, Türkiyə, Qazaxistan prezidentləri və senator S. Brəunbək bu strategiyanın həyata keçirilməsi yollarını müzakirə etdilər [141].

İpək Yolu Strategiyasının hazırlanması və qəbulu gərgin zəhmət tələb edən bir iş olaraq ABŞ siyasi reallığına bariz bir nümunədir. 1992-ci ildə 907-ci düzəliş qəbul edilərkən bu reallıqdan bixəbər olan Azərbaycan İpək Yolu Strategiyasının qəbulu ilə öten illər ərzində Amerika siyasi oyununa nə dərəcədə yaxından bələd olduğunu nümayiş etdirdi. Azərbaycan xarici siyasetinin Amerika yəhudi icması ilə məqsədönlü işi sonuncunun strategiyanı müdafiə etməsinə [142, 143] və onun əleyhinə çıxan erməni [144], eləcə də yunan lobbilərini neytrallaşdırmasına səbəb oldu. Yunan lobbisinin bu məsələyə neqativ münasibəti İpək Yolu Strategiyasında Türkiyənin ABŞ-in regional strateji tərəfdası olaraq ən vacib yerlərdən birini tutması ilə izah olunurdu [145].

1998-ci ilin sentyabrında Azərbaycanın ev sahibi olduğu 32 ölkənin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirak etdikləri Böyük İpək Yolu Konfransı 1996-ci ildən bəri bu istiqamətdə görülən işlərə yekun vuraraq Avrasiya məkanındaki integrasiya proseslərinin keyfiyyətcə yeni bir mərhələyə qədəm qoymasından xəbər verirdi.

İpək Yolu Strategiyası Aktı cənub, şimal və şərqi iqtisadi təzyiqlərini nə həssas olan Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə Qərbin möhkəm siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik bağlarının qurulmasını üzərinə

götürərək bunun həyata keçirilməsi üçün Amerika siyasəti qarşısında 7 istiqamət müəyyən edir. Akt iqtisadi yardım, infrast turun inkişafı, demokratianın, tolerantlığın möhkəmləndirilməsi, sivil cəmiyyətin inkişafı ilə yanaşı, həm de bu regionda münaqişələrin həllinə səy göstərilməsini də nəzərdə tutur. Başqa sözlə deyilərsə, iqtisadi inkişafə əsaslanan istənilən strategiya kimi, İpek Yolu Strategiyasının da uğuru regiondakı sülh və sabitlikdən birbaşa asılıdır.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli, regional və qlobal təhlükəsizlik məsələləri, bu istiqamətdə Azərbaycanın Şimali Atlantika İttifaqı strukturlarına integrasiyası 1998-2001-ci illərdə Azərbaycan-ABŞ siyasi gündəliyində ilkin yerlərdən birini tutmuşdur.

Prezident H. Əliyevin ABŞ-a 1997-ci il rəsmi dövlət səfərindən sonra Amerika Minsk qrupunun həmsədri olaraq münaqişənin həllində səylərini artırmağa başladı. 1997-98-ci ildə münaqişənin həlli istiqamətində atılan addımlar Ermənistan prezidenti L. Ter-Petrosyanın həmin ilin fevralında istefaya getməsi ilə yarımcıq qaldı [146.p.56]. 1999-cu ildə M. Olbrayt Vaşinqtonda Dövlət Departamentində Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin təkbətək görüşünün təşəbbüsükarı oldu. 1999-ci ildə ABŞ-in vasitəciliğ seylərinin 1999-cu ilin sonlarında münaqişənin həllində bəhrə verə biləcəyi bir zaman sülh prosesi yenidən Ermənistan prezidentinin əldə edilmiş razılıqdan boyun qaçırması ilə yarımcıq qaldı. 2001-ci ilin yazında ABŞ Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində daha bir addım ataraq Florida'da Key Vest danışçılarının keçirilməsinə ev sahibliyi etdi [147.p.55]. ATƏT-in Lisabon bəyannaməsinə qəbul edən bir dövlət kimi ABŞ-in münaqişənin həllində mövqeyi birmənalıdır və o, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün toxunulmaz olduğunu təsdiq edir.

Azərbaycan Prezidentinin 1999-cu ildə NATO-nun 50 illik yubiley təntənələrinə qatılması mühüm siyasi mesaj olaraq hərbi sahədə əməkdaşlığın mümkün perspektivləri barədə mülahizələr yürütəməyə əsas verirdi. Z. Bjezinski Şimali Atlantika İttifaqının dar coğrafi konsepsiya olmadığını, onun ortaqa dəyərlərə söykənərək daha geniş bir anlam daşıdığını bildirərək bu ittifaqın təməl kriteriyalarını bölüşənlərin onun üzvü ola biləcəyini vurgulayır. Bir strateq olaraq Z. Bjezinski Azərbaycanın geleceyini bu İttifaqa üzvlükde görür [148.p.26]. Bu təxminin reallaşması ehtimalı 2001-ci il 11 sentyabr hədəsindən sonra beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə səylərin birləşdirilməsi istiqamətində görülən işlərin çərçivəsində gündən-güne artır. Rəsmi Bakı Vaşinqtona antiterrorizmlə bağlı qanunvericiliyin yazılıması üçün müraciət etmişdir [149.p.18].

1993-cü il iyul -2001-ci illər Azərbaycan - ABŞ münasibətlərinin tarixini tədqiq edərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, həmin dövrdə qəzet materiallarının təhlili üçün başlıca siyasi istinad çərçivələri aşağıdakılardır:

- 1.1994-cü ilin sentyabr ayının 20-də “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə açıqlanan bəyanat;
- 2.1996-ci ildə ATƏT-in Lissabon sammitində qəbul olunmuş bəyanat;
- 3.Azərbaycan prezidenti H. Əliyevin 1997-ci ildə ABŞ-a rəsmi səfəri zamanı hər iki ölkənin dövlət başçılarının Ağ evdə verdikləri bəyanatlar;
- 4.1999-cu ildə Konqresin qəbul etdiyi İpək Yolu Strategiyası Aktı.

The New

trial Notebook

MONDAY, JAN.

Wood Men and Desert Men

A Forgotten Book
Humanizes Azerbaijan

tans, what is hap-
in might as well
le moon's dark
montage of peo-
c civil war, of
rs and Soviet troops under attack. It
and Christian Armenians.
natism plays a part in the house-
ich Armenians have been marked
al of the Soviet Republic of Azer-
ts and fears have more complex
m the haunted past of nations
bloodiest crossroads.

ing is that few books are avail-
y life in Azerbaijan from with-
tic novel first published in the
and Nino," by Kurban Said,
it imparts humanity to the

begins, "we forty schoolboys
lesson one hot afternoon in Baku,
istic High School of Baku,
medans, four Armenians,

"Some scholars look on
mountains as belonging to
transcaucasia's cultural
y should be part of Eu-
children, that it is partly
ur town should belong
ary Asia."

"is intensely felt
ion matter."

than science and motorca-
falls heedlessly in love wi-
Christian Georgian. Their
and marriage take place as
tumult of the Russian Re-

Azerbaijan's brief interlude in 1920,
and the Soviet takeover, as for other Caucasian peop-
tory is a succession of calamities in which all allies

Azerbaijanis felt abandoned by both after
Turkey, Azerbaijanis felt abandoned by both after
Czar seized Baku in 1813. Defeat breeds despair and

and the more so drawn, like Ali in the novel, to u-
themselves ineluctably, neighbors.

At one point, a Georgian sage remarks to Ali: "Y
have the soul of the desert man. Maybe that is the one re-
division between men: wood men and desert does not ask
woods are full of questions. Only the desert does not ask
does not give, and does not promise anything and knows
desert man — I can see him — has but one face and knows
but one truth, and that truth fulfills him. The wood man

has many faces. The woods. Maybe that is the main difference
between East and West."

And tellingly, the disputed Armenian enclave of K
bakh, which Ali visits, is to him a forested Eden.

"Ali and Nino" was mysteriously pub-
1937. A plausible theory is that K
nym of a leading Azerbaijani
republican who served as chief of

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN
“NYU YORK TAYMS”
QƏZETİNİN SƏHİFƏLƏRİNDƏ

Ork Timeg

29, 1990

Meşə adamı və düzən adamı
Umudlu olmuş kitabı azərbaycanlıları humanistləşdirir
Amerikalıların eksəriyyəti üçün Azərbaycanda baş verənlər
Ayn qaralıq tərəfi kimi görünə bilər. TV-də etnik vətəndaş
müharibəsində qətlə yetirilən insanlar, qışqırışan
nümayişçilər, həcuma məruz qalmış Sovet qoşunları
göstərilir. Bütün bunlar belə bir fikrə gəlməyə əsas verir ki,
müsəlman azərbaycanlılar ilə xristian ermənilər arasında dini
münəaqışa baş verir...
Baş verənləri anlamaq üçün maneələrdən biri də Azərbaycan
iyatından danışan kitabların ingiliscə demək olar ki
namasıdır. Qurban Səidin 1971-ci ildə Birləşmiş
olunmuş "Əli və Nino" əsəri işlə
tlərin sərlövhələrində

Müstəqillik ərefəsində “Nyu York Tayms”da Azərbaycan mövzusu

“Biz şəhərdən çıxıb Bibi Heybət buxtasına tərəf yola düşdük. Qara, palçığa bulaşmış maşınlar torpağın canına çöküb onu zəli kimi sorurdu. Mən bu səhnəyə tamaşa etdikcə fikirləşirdim ki, Nobellər ailəsi şəhərin peyzajını dəyişmək üçün canı-dildən çalışır. Dənizin böyük bir hissəsi artıq torpaqla örtülmüş, quruya qovuşmuşdu. İndi bu sahə dənizin deyildi. O, həmişəlik dənizdən ayrılsa da, torpağa da çevriləmişdi...”

Qurban Səid, “Əli və Nino”.

1991-ci il dekabrın 25-də rəsmi Vaşinqtonun Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanımış ilə başlanan Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin “Nyu York Tayms”da işıqlandırılmasının tədqiqi müstəqillik ərefəsində dövrün tehlili verilmədən tamamlanmamış hesab edilə bilər.

“Müstəqillik ərefəsi” dedikdə Sovet İttifaqının dağılmasına təkan verən siyasi hadisələrdə Azərbaycanın bir subyekt olaraq iştirak etməyə başlamasından sonraki dövr nəzərdə tutulacaqdır. “Nyu York Tayms”ın arxiv materiallarının təhlili göstərir ki, bu dövr 1988-ci ilin fevral ayında Dağlıq Qarabağda separatçı hərəkatın startının verilməsi ilə başlayaraq [1] 1988-91-ci illəri əhatə edir. Əgər 1985-ci ildə “Nyu York Tayms”da Azərbaycanın adı qeyd olunan qəzet materiallarının sayı 16, 1986-ci ildə 17, 1987-ci ildə isə cəmi 5 idisə və bu yazıların heç biri bütövlükde respublikaya həsr olunmamışdisa, 1988-ci ildə eyni göstərici 203-ə, 1989-cu ildə 91-ə, 1990-ci ildə 223-ə və nəhayət, 1991-ci ildə 143-ə çatır. Beləliklə, 1991-ci ildə ABŞ Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıyanda “Nyu York Tayms” qəzeti artıq Azərbaycanın adı qeyd olunan 500-dən çox material dərc etmişdi. Bu isə o deməkdir ki, dörd il ərzində qəzet Azərbaycanın qatıldığı siyasi hadisələri çərçivələyərək ölkənin imicini yaratmışdı. Məhz bu səbəbdən 1988-1991-ci illər çərçivələməsi tədqiqatın əhatə etdiyi müstəqilliyyin ilk onilliyinin tehlili üçün çıxış nöqtəsi rolunu oynayır.

Materialların təhlilinə keçməzdən əvvəl “Nyu York Tayms”ın bir qəzet kimi strukturu ilə tanış olmaq vacibdir. “Nyu York Tayms”ın materialları, əsasən, beş qismə bölünərək aşağıdakı səhifələrdə dərc olunur: A) Xəbər səhifələri. Bu səhifənin materialları müxtəlif xarici, yerli və şəhər bürolarından gelir. Burada həm də biznes, elm, incəsənət və texnika xəbərləri dərc edilir. B) Redaksiya səhifəsi. Burada bu və ya digər hadisə və xəbər barədə qəze-

tin rəyi və mövqeyi dərc olunur. C) "Op-ed" səhifə. "Redaksiya səhifəsinin əksi" kimi tərcümə olunan bu səhifə redaksiya kolleqiyasının köşə yazıları, rəyləri üçün nəzərdə tutulur. D) Əlavə "Op-ed" səhifəsi. Qəzetiñ qonaqları üçündür. E) Redaktora məktublar səhifəsi. Oxuculara qəzetdəki xəber və şərhlərə münasibət bildirməyə imkan yaradır [2.p.3]. Bunlarla yanaşı, qəzetiñ jurnal, kitab icmali və pullu elanlar səhifələri də vardır. Tədqiqatın obyekti xarici siyaset məsələləri olduğundan təhlil "Xəbər", "Redaksiya", "Op-ed", "Məktublar", eləcə də bəzən siyasi məqsədlər üçün istifadə olunan elanlar səhifəsinin materiallarını əhatə edir.

Müstəqillikdən əvvəlki illər çərçivələməsində 1988-ci il çərçivələmənin ilk ili kimi həllədici əhəmiyyət daşılarından həmin ilin materiallarının ayrıca təhlil olunması məqsədə uyğundur. 1988-ci ildə tədqiqata cəlb olunan 146 material aşağıdakı kimi təsnif oluna bilər: xəbər - 140, baş məqalə - 3, məktub - 2, elan - 1.

Bu materiallar iki qrupa bölünür:

1. Azərbaycanın mövzu kontekstində xatırlandığı materiallar;
2. Bütlövlükle Azərbaycana həsr olunan materiallar.

Tədqiqatın məqsədi 1988-ci ildə Azərbaycanın çərçivələnməsini araşdırmaq olduğundan hər iki qrupun materialları ayrı-ayrılıqda tədqiq olunur və çərçivələməyə xas olan ümumi tendensiyalar üzə çıxarılır. Sayca çox olan birinci qrup materiallar periodik, ikinci qrup materiallar sporadik xarakter daşılarından, eləcə də zaman etibarilə birinci qrupun daha tez dərc edildiyi nəzərə alındığından əvvəlcə bu yazılar tədqiq ediləcəkdir.

1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağda separatçı hərəkatın başlanması və respublikanın tədricən gərginlik ocaqlarından birinə çevrilməsi ilə Azərbaycan "Nyu York Tayms"ın xəbərlərində ilkin yerlərdən birini tutmağa başladı. Müasir tarixdə Azərbaycanın "Nyu York Tayms"da çərçivələnməsinin birbaşa Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı olması birinci fəsildə qaldırılan tezislərdən birini təsdiq edir: qərb jurnalistikasının uzaq xaricə marağını şərtləndirən hadisələr arasında xarici ölkədəki siyasi böhranlar xüsusi yer tutur [3.p.4].

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi “Nyu York Tayms”da necə başladı

“Bizim ata-babalarımız ad-san sahibi olmaq, yadlara dağ çəkmək üçün bu torpağa ayaq basanda uzaqdan dağların qarlı zirvələrini görüb qışqırıblar: “Qara bax, qara bax...” Dağlara yaxınlaşış balta dəyməmiş meşələri görəndə isə onlar heyrətlərini gizlədə bilməyib deyiblər: “Qara bağ!” O vaxtdan bu torpağın adı Qarabağdır...”

...“Dünən bir pəzəvəng erməni məni inandırmağa çalışırdı ki, Şuşadakı Maraş kilsəsinin yaşı beş min ildən çoxdur.

-Yalan demə, xristianlığın öz tarixi heç iki min il deyil. Kilsə İsanın mövludundan əvvəl necə tikilə bilərdi?- dedim.

Pəzəvəng yaman incidi:

-Sən, söz yox ki, çox savadlısan, mübahisə etməyə dəyməz. Amma qulaq as gör bu barədə bizim qocalar nə deyirlər: başqa xalqlarda xristianlığın yaşı iki min ildir, amma Qarabağ torpağında İsa Məsih üç min il bundan əvvəl zühur edib. Bax belə.”

...“Hələ Şuşaya gələrkən yolda daş körpüdən keçəndə faytonçu mənə dedi:

-İrana gedən yol üstündəki bu körpünü Makedoniyalı İşkəndər öz əsgərlərinin misilsiz şücaətlərinin şərəfinə tikdirib.

Körpünün üzərinə “1897” tarixi həkk edilmişdi. Mən faytoncuya yazımı göstərdim. O, özünü itirmədi:

-Ah, ağa, bunu ruslar şöhrətimizə kölgə salmaq üçün biləbilə ediblər.”

Qurban Səid, “Əli və Nino”.

“Nyu York Tayms”in 1988-ci il 24 fevral sayında Dağlıq Qarabağ hadisəleri ilə bağlı iki xəbər dərc olunur. Bunlardan biri qaynar xəbər, digəri isə səkit xəbərdir [4], [5]. Qəzetiin Moskva bürosunun müxbirləri Filip Taubmanın və Felisiti Barringerin eyni mövzuya həsr edilən, qəzetiin 1-ci və 15-ci səhifələrində yer alan, 1098 və 378 sözlük xəbərlərinin eyni sayda dərc olunması tədqiqat üçün bir sıra suallar doğurur: “Nyu York Tayms”in ilk xəbər günündə hadisəyə ciddi maraq göstərməsinin səbəbi nədir? Bu xəbərlər arasında oxşar və fərqli cəhətlər hansılardır? Onlar hansı siyasi mesajları ötürür? Qəzet hadisəni necə çərçivələyir?

Birinci sahifədəki "Sovetlər cənubdakı erməni ərazilərində böyük narahatlıqlar olduqlarını yazırlar" sərlövhəli xəberdə "Azərbaycan Respublikasında yerləşən, İranla sərhədə yaxın olan uzaq dağlıq zonada - Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində" "fevralın 11-də regionu Ermənistana birləşməyə çağırıan vərəqələr meydana çıxdığı vaxtdan etibarən ictimai asayışin pozulduğu" xəber verilir [6]. Qeyd edək ki, xəberin 16 gündən sonra açıqlanması Sovet KİV-in hadisə barədə gec informasiya verməsi, xarici müxbirlərin münaqişə zonasına getməsinə qadağan qoyulması ilə bağlı idi [7]. Xəberin mənbəyi SİTA və "İzvestiya" qəzetləri olsalar da, diqqəti cəlb edən cəhət müxbirin hadisənin baş verdiyi yerin coğrafiyasını çizməq, bu zaman uzaq xaricə zəif maraq göstərən, Sovet İttifaqını vahid bir ərazi kimi qəbul edən Amerika oxucusu üçün daha yaxın olan assosiasiyalara müraciət etməsidir. Ərazinin İranla həmsərhəd olması vacib bir amil kimi vurğulandığı halda, onun Azərbaycan ərazisində olması faktı istisna edilməklə, Azərbaycan və azərbaycanlılar barede heç bir məlumat verilmir. Əksinə, ermənilərin "digər Sovet etnik qruplarından fərqli olaraq, yəhudilər və almanlar kimi" Qərbə daha çox mühacirət etdikləri, son il ərzində 1000-dən artıq erməninin mühacirət üçün icazə aldıq, onların böyük qisminin ermənilərin sayının çox olduğu Los Ancelesə köçdüyü xəber verilir [8]. Burada da müəllif oxucu üçün daha yaxın sayılan və başa düşülən faktı müraciət edir: ermənilər digər Sovet xalqları ilə deyil, yəhudilər və almanlarla assosiasiya olunaraq Amerikaya can atan xalq kimi çərçivələnir. Digər diqqət yetiriləsi cəhət "cənubdakı erməni əraziləri" söz birləşməsinin xəberin sərlövhəsinə çıxarılması, münaqişə barədə xəber verildiyi ilk gündən bu ərazilərin erməni əraziləri olması barədə mesajın oxucuya ünvanlanması idi. Bu xəberdə Dağlıq Qarabağın "cənubdakı erməni əraziləri" kimi təqdim edilməsi faktın təhrif edilməsini və beləliklə də, xəberə verilən üç mühüm tələbdən birincisinin - dəqiqliyin pozulmasını göstərir.

Qaynar xəberdə ilk dəfə olaraq Dağlıq Qarabağ aşağıdakı kimi çərçivələnir:

"Bu quru, dağlıq ərazi sakinlərinin uzunömürlülüyü, həmçinin qoyunçuluğu, donuzçuluq, üzümçülük və tütünçülüyü ilə tanınır. Onun əhalisinin 126 minini əsasən xristian ermənilər, 37 minini isə əsasən müsəlman azərbaycanlılar təşkil edir" [9].

Məhz qaynar xəberdə xatırlanan əhalinin dini tərkibi faktı sakit xəberdə hadisənin çərçivələnməsi üçün çıxış nöqtəsi rolunu oynayır. Məlumdur ki, qaynar xəbəri sakit xəberdən fərqləndirən əsas cəhət ikincinin hadisə barəsində daha dərindən, daha çox mənbəyə istinad edərək düşünülmüş, adından görünən kimi, sakit və tələsmədən informasiya verməsidir.

"Dini notlarla müşayiət olan mübahisə" adlanan sakit xəber də bu qəbiləndədir. Materialın sərlövhəsi, eləcə də "Ərazidə islam-xristian qarşıdurması

yayılmağa başlayır” adlı yarımsərlövhə və ilk cümlə oxucuya münaqişənin dini xarakter daşırması bərədə birmənalı mesajlar çatdırır:

“Son zamanlar milli nümayişlərin mərkəzinə çevrilmiş Sovet Transqafqaziyasının cənub qövsü geoloji yarğanlarla zəngin qədim quru dağlıq ərazi olmaqla yanaşı, həm də islam-xristian qarşışdırmasının yaralarının hələ qayaqlanmadığı bir torpaqdır”...

“Dağlıq Qarabağ regionu ortodoks xristianlığın mərkəzi sayılan Ermənistan və onunla sərhəd bölgə, əsasən, müsəlmanlardan ibarət olan Azerbaycan Respublikası arasında uzun illər boyu gərginlik ocağı olmuşdur” [10].

Bu xəbərin təhlili zamanı maraq doğuran cəhət müəllifin mövqeyinin formallaşmasına təsir edən amillərin aşkarla çıxarılmasıdır. İlk cümlədəki “Sovet Transqafqaziyasının cənub qövsü” ifadəsi tipik geostrateji termin olmaqla yanaşı, həm də ondan istifadə edən müəllifin hadisələrə daha çox akademik nöqtəyi-nəzərdən yanaşması ehtimalını doğurur. Belə bir yanaşma tərzi Soyuq müharibənin son illərində Qərb jurnalistləri üçün tamamilə səciyyəvi olub Sovet İttifaqında böhranlar başlayarkən onların çərçivələnməsi zamanı meydana çıxan çətinliklərlə bağlı idi. Belə ki, tamamilə yeni tarixi reallıqlarla üzləşən jurnalistlər Soyuq müharibənin ideoloji klişelərinin baş verən hadisələrə tətbiq edilə bilinmədiyini, yeni yanaşma tərzinə ehtiyac olduğunu gördürlər. Adətən qaynar nöqtələrə vaxtında getmək imkanından məhrum olan, bu zaman qadağalarla rastlaşan xarici müxbirlər infor-masiya boşluğunu müxtəlif mənbələr hesabına doldururdular. “Dini notlarla müşayiət olan mübahisə” adlanan sakit materialda dini amilin qabardılaraq hadisənin çərçivələnməsi üçün vacib istinad nöqtələrindən birinə çevriləməsi müəllifin müraciət etdiyi mənbə ilə birbaşa bağlıdır. Belə bir mənbə rollunu oynayan Kaliforniya Universitetinin Ermənistan və Yaxın Şərqi tarixi professoru R. Hovanisyan təkcə dini deyil, həm də hadisənin tarixi kökləri bərədə ilkin informasiya ötürərək ictimai rəyin aşağıdakı kimi formallaşmasına təkan verir:

“Ermənistan 1920-ci ilin dekabrında Sovet İttifaqının tərkibinə daxil olanda Dağlıq Qarabağ digər iki ərazi: Naxçıvanski və Zəngəzur ilə birlikdə Azərbaycan tərəfindən Ermənistana verilmişdi. Lakin Ermənistanın qərbindəki islamçı türklər şərqdəki islamçı Azərbaycanın hesabına Ermənistanın ərazi genişlənməsinin əleyhinə çıxdılar”...

“Stalin və digər Sovet liderləri müsəlman Mərkəzi Asiya regionunu Sovet nəzarətinə keçirmək üçün Türkiyənin təsirindən asılı olduqlarından son nəticədə Türkiyə Transqafqaziyada üstünlük qazandı” [11].

Bu materialda Azərbaycan ilk dəfə çərçivələnərək “islamçı” kimi təqdim edilməklə yanaşı, onun təkcə Dağlıq Qarabağı deyil, həm də Naxçıva-

nı da bir zamanlar Ermənistana verməsi faktı vurğulanır. Bu xəbər birmən-bəli xəbər olduğundan qeyd olunan informasiya nə təkzib edilir, nə də təsdiq. Müəllifin mənbənin verdiyi məlumatları yoxlamaq üçün başqa bir mənbəyə müraciət etməməsi səbəbindən xəbərə verilən digər vacib tələb - balanslılıq pozulur.

Təhlil olunan hər iki yazı Dağılıq Qarabağ münaqişəsinin “Nyu York Tayms”da xəberləndiyi ilk gündən etibarən aşağıdakı tendensiyaların mövcudluğundan xəbər verir:

1. Regiona səfər edə bilməyən müxbirlərin informasiya mənbələrindən asılılığı;
2. Mənbələrin birtərəfli olmasının çərçivələnməyə təsiri;
3. Dəqiqlik və balanslılıq kimi xəbər standartlarının pozulması.
4. Münaqişənin ilk gündən xristian-müsəlman qarşıdurması kimi çərçivələnməsi cəhdii.

1988-ci ildə dərc olunan digər materialların təhlili qeyd edilən tendensiyaların davamlı olduğunu, onların hadisələrin inkişaf dinamikasına uyğun olaraq dəyişdiyini sübut edir.

Münaqişənin birmənali olaraq xristian-müsəlman qarşıdurması kimi çərçivələnməsi tendensiyası 1988-ci il boyu davam etdirilərək tədqiqat üçün 2 maraqlı tapıntıni üzə çıxarıır.

Birinci tapıntı: müxtəlif yazınlarda hadisənin dini çalar daşıdığını bildirən eyni cümlənin qaynaq informasiya kimi təkrarlanaraq ictimai rəyi formalaşdırması.

Aşağıdakı sitatlar “Nyu York Tayms”ın Moskva bürosunun müxbiri F. Taubmanın Dağılıq Qarabağ mövzusunda yazdığı bütün xəbərlərdə hadisənin çərçivələnməsinə xidmət edən qaynaq informasiyanın nöqtəsinə belə toxunmadan təkrarlamasına bariz misaldır:

“Nümayişlərin mərkəzində əsasən ermənilərdən ibarət Dağılıq Qarabağ regionunun Ermənistana birləşdirilməsi tələbi durur. Ermənilərin böyük əksəriyyəti xristian, azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti isə müsəlmandır” [12].

“Nümayişlərin mərkəzində əsasən ermənilərdən ibarət olan Dağılıq Qarabağ regionunun Ermənistana birləşdirilməsi tələbi durur. Ermənilərin böyük əksəriyyəti xristian, azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti isə müsəlmandır” [13].

“Nümayişlərin mərkəzində Azərbaycanın tərkibindəki əsasən ermənilərdən ibarət Dağılıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsinə icazə verilməsi tələbi durur. Ermənilərin böyük əksəriyyəti xristian, azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti isə müsəlmandır” [14].

Qeyd edək ki, Qərb jurnalistikasında “background”, tərcümədə “qaynaq”

informasiya anlamına gələn informasiya hadisənin kökləri və ya tarixi barədə oxucuya əlavə məlumat vermək məqsədi daşıyır. Hadisələrin inkişaf dinamikasına əsasən, xəbərlər dəyişsə də, qaynaq informasiya dəyişmir və hər xəbərdə təkrar olunur. Yuxarıdakı misallarda diqqəti çəkən qaynaq informasiyanın təkrarlanması deyil, bu informasiyanın hansı mesajın ötürülməsinə xidmət edərək necə təkrarlanmasıdır. Zənnimcə, məhz bu baxımdan təkrarlar təsadüfi xarakter daşıdır və hələ ötən əsrin əvvəllərində məşhur Amerika kommunikativisti U. Lipmanın irəli sürdüyü, birinci fəsilde toxunduğuımız fərziyyəni bir daha təsdiqləyir: ardıcıl olaraq ötürülən mesajlar oxucunun təfəkküründə hadisənin imicinin formalasdırılmasında mühüm mənbə rolunu oynayır [15]. Yuxarıda qeyd olunan, bir-birindən bəzən zərrəcə fərq-lənməyən bu sitatlar eyni müəllifin qələminə məxsus olaraq oxucuya münaqışının dini xarakter daşımışi barədə mesajları ardıcıl ötürərək onun qavramışında hadisələrin dini məcrada cərəyan etməsi fikrini formalasdıraraq möhkəmləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin əvvəllərində fərqli olaraq, əsrin sonlarında kompyuter texnologiyasının inkişafı belə bir təkrarın texniki həllini olduqca asanlaşdırır. Yəni müəllif eyni cümləni hər dəfə kompyuterdə yiğmir, sadəcə olaraq onu keçmiş yazıldan kəsərək yeni yazılarla birləşdirir. Kompyuter terminoloğyasında “Copy-Paste”, tərcümədə “surətini çıxar və yapışdır” adlanan bu texniki əməliyyat materialların hazırlanmasına tətbiq olunanda ictimai rəyin formalasmasında təsirli vasitələrdən birinə çevrilərək çərçivələmədə yeni bir effektin yaranmasına gətirib çıxarır. Şərti olaraq “Copy-Paste effekti” adlandırılacaq bu effektin tədqiqatın sonrakı mərhələlərində ictimai rəyin formalasmasında nə kimi rol oynadığı izləniləcəkdir.

İkinci tapıntı: çərçivənin daha da genişlənməsi ilə onun neqativ informasiya yükünün artması arasında asılılıq. Əgər əvvəlki misallarda münaqışının və dini mənsubiyyətin eyni kontekstdə verilməsinə baxmayaraq, onların arasındakı bağlılıq və antaqonizm birbaşa və açıq şəkildə qeyd olunmurdu, Sumqayıt hadisələrində sonra mart ayından etibarən səhəbat sadəcə Azərbaycan və erməni xalqlarının hansı dinə etiqad etməsindən deyil, bu dinlər və xalqlar arasında ədavətin tarixindən gedir:

“Hadisələr Sovet İttifaqının iki respublikasında qeyri-sabit vəziyyəti daha da gücləndirdi. Əsasən xristian ermənilərlə müsəlman azərbaycanlılar arasındaki nifrətin bir əsrden çox tarixi vardır” [16].

“Yaşanılan acılar əsasən xristian ermənilər və əksəriyyəti müsəlman olan azərbaycanlılar arasındaki böyük tarixə malik nifrətdən qaynaqlanır” [17].

“İki qrup: əsasən islamçı azərbaycanlılar və əsasən xristian ermənilər bir-birlərinə tarixi ədavət bəsləyərək ayrı-ayrılıqla bu dağılıq ərazini və onun məhsuldar vadilərini özlərinə iqtisadi və mədəni vətən sayır”[18].

"Xristian ermənilər və müsəlman azərbaycanlılar arasında Trans-qafqaz regionundakı ədavətin tarixi 100 illərlə əvvələ gedib çıxır" [19].

"Kremli Ermənistən tələblərinə, küçə nümayişləri və petisiyalara cavab verməyəndə bu, vətəndaş itaətsizliyinə çevrildi. Bu arada mübahisə xristian ermənilər və müsəlman azərbaycanlılar arasında tarixi ədavəti daha da dərinləşdirdi" [20].

Yuxarıdakı misallar çərçivələmənin tarixi hadisələrin inkişafı və siyasi sıfarişin tələblərinə uyğun olaraq genişlənməsi prosesini dinamikada izləmə-yə imkan verərək tədqiqatın qarşısında növbəti sualları qaldırır: dini faktora söykənən çərçivələməni doğuran səbəblər hansılardır? Çərçivələnmə geniş götürüldükde digər hansı faktorlar üzərində qurulmalıdır? Azərbaycanın və Ermənistən çərçivələnməsində daha hansı amillərə üstünlük verilir? Fərq-lər hansılardır?

Qeyd edək ki, "Nyu York Tayms"ın dini çərçivəyə üstünlük vermasının səbəblərindən biri də Qərbin Soyuq müharibə illərində Sovet İttifaqındaki xalqları necə differensasiya etməsi ilə birbaşa bağlıdır. Belə ki, bu differensasiya geostrateji ölçülər daxilində aparılaq coğrafiya, din, dil və tarix kimi parametrlər üzərində qurulurdu. Möhz bu differensasiya baxımından Azərbaycan ilk növbədə müsəlman respublikası kimi qiymətləndirilərək müstəqil bir vahid kimi deyil, Sovet İttifaqına daxil olan, islam dininə etiqad edən di-gər xalqlar ilə birlikdə böyük bir İsləm dünyası ilə daim qarşılıqlı əlaqədə olan element kimi təqdim olunurdu:

"Bu həftənin sonuna doğru qarşısı alınan nizamsızlıq ölkənin cə-nub hissəsinə qövs kimi əhatə edən əsasən müsəlman regionlarında qeyri-sabitlik barədə həyəcan təbili idi. Arizona Mayndan necə fərqlidirse Marks ilə Məhəmməd arasında narahat şəkildə asılıb qalan bu müsəlman ayparasının topoqrafiyası və iqlimi də Rusyanın şimal məşələrindən bir o qədər fərqlənir" [21].

Yalnız dini mənsubiyyətə əsaslanan təqdimatdan sonra dil amilinə toxunulur, Azərbaycanın turkdilli xalqlara aid olması qeyd edilirdi. Ölkənin tarixinə göldikdə isə bu parametr digər parametrlərlə müqayisədə demək olar ki, qeyd olunmur və yaxud qəsdən unudulur. "Nyu York Tayms"ın 1988-ci il 28 fevral və 3 mart saylarında dərc olunan iki materialın müqayisəli təhlili bu fərziyyənin nə dərəcədə həqiqətə uyğun olub-olmadığını yoxlamağa imkan verir. Dağılıq Qarabağda hadisələr inkişaf etdikcə qəzetdə münaqişə barədə xəbərlərin tezliyi hər sayda 2, bəzən 3-ə çatlığından mətbü orqan münaqişə edən tərəflər barəsində oxucuya daha ətraflı məlumat vermək zərurəti ilə üz-ləşir. "Ermənistən bir göz qırpmında" və "Azərbaycan bir göz qırpmında" adlanan oxşar sərlövhəli, eyni dizaynla səhifəyə qoyulmuş, oxşar illüstrasiya - xəritə ilə təamlanmış eyni həcmli bu iki arayış ilk baxışda bir-birindən vi-zual cəhətdən fərqlənməsə də, onları fərqləndirən vacib bir element var.

Əgər Ermənistana həsr olunan yazı “Xalq”, “Coğrafiya” və “Tarix” adlanan 3 yarımsərlövhədən ibarətdirsə, Azərbaycana həsr edilən yazıda iki əvvəlki yarımsərlövhə qalsa da, sonuncu “Tarix” yarımsərlövhəsi “Neft” adlanan yarımsərlövhə ilə əvəz olunur. Ərazisinin “b.e.ə. 70-ci ildə Aralıq dənizindən Xəzərə və Qara dənizə kimi” uzandığı vurgulanan Ermənistandan fərqli olaraq [22], Azərbaycanın tarixi barədə nəinki heç bir informasiya verilmir, hətta “Neft” bölümündə belə neftə yalnız iqtisadi parametr kimi yanaşılır, onun tarixindən söz açılmır [23].

Münaqişənin ilk günlərindən çərçivələnmədə “qədim Ermənistən”la tarixi neft istehsalı ilə əvəz olunan Azərbaycanı üz-üzə qoymaq tendensiyasını şərtləndirən əsas cəhətlərdən biri materialların hazırlanmasında informasiya mənbələrinin qeyri-proporsional iştirakı idi. İformasiya qılıqlı çəkən “Nyu York Tayms”ın Moskva bürosunun müxbirləri bildirirdilər:

“Səfərdən əvvəl sefər barədə hökumət rəsmilərinə informasiya verməli olan Qərb jurnalistləri regiona ən azından həftənin sonuna ki-mi gedə bilməzlər. Yerevanda telefonla təpişən rəsmiler şərh verməkdən imtina edir, adətən Moskvadan Ermənistana rahatlıqla edilən bir-başa zənglər bu gün tamamilə mümkün deyildi” [24].

Hadisələrin başlangıcından xarici müxbirlər Bakıya deyil, Yerevana və yaxud Stepanakertə zəng vururlar. Bu zaman onların informasiya mənbələri ilk günlər turistlər [25], daha sonra isə dissidentlər idi:

“İformasiyanın böyük bir qismi dissidentlər vasitəsilə dolayısi yolla Moskvadan Yerevana zənglər vasitəsilə alınır. Dissidentlər o qədər də etibarlı informasiya mənbələri sayılırlar” [26].

Azərbaycandan fərqli olaraq, erməni mənbələri “Nyu York Tayms”ın Moskva bürosu ilə daim əlaqə saxlayır, onu xəbərlə təchiz edirdilər. Paytaxt Bakıdan Moskvaya heç bir xəbər ötürülmədiyi günlərdə “Nyu York Tayms” “Stepanakert sakinləri ilə əlaqə yarada bilmiş bir moskvalıdan” [27], “erməni nümayəndələrindən, Stepanakert sakinlərindən” [28] informasiya alır. Maraqlı cəhət informasiya mənbələrinin özlərinin yalnız “Nyu York Tayms”ın deyil, digər xarici KİV-in Moskva bürolarının əməkdaşları ilə əlaqə saxlamalarıdır. Müxbirlər yazırlar ki, Yerevandakı etiraz aksiyaları barədə videokaseti Moskvaya gətirən dissident jurnalist bu kasetin jurnalistlər arasında yayılması üçün onu ABŞ-in “ABC Nyus” telekanalının Moskva bürosuna vermişdir [29]. 1988-ci ildə təhlil olunan 140 materialın kontent analizi göstərir ki, qəzeti erməni və Azərbaycan mənbələrinə istinadı dördün birə nisbətindədir. Erməni mənbələri Stepanakert, Yerevan və ABŞ ermənilərinin geniş spektrini əhatə etdiyi halda, Azərbaycan mənbələrinin 90 faizi ni agentliklər və dövlət rəsmiləri təşkil edir. ‘Nyu York Tayms’da bu müdət ərzində yalnız iki ziyyəti: Ədəbiyyat İnstитutunun direktor müavini V. Quliyevə [30] və akademik Z. Bünyadova [31] istinad edilir.

Qeyd edək ki, informasiya mənbəyinin kimliyi, mənbənin təqdimatı həmin mənbənin mənsub olduğu xalq haqqında oxucuya mesajlar yetirərək xalqın imicinin formallaşması prosesində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan 3 şəxəyə bölünmüş erməni informasiya mənbələrinin pozitiv təqdimatı xüsusi qeyd edilməlidir. Stepanakert və Yerevan erməniləri “millətçi,” “milli lider” kimi təqdim olunaraq [32], [33], Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin çərçivələnməsinə xidmət edərək oxucunun təfəkküründə Dağlıq Qarabağın birbaşa ermənilərlə assosiasiya olunmasına zəmin yaradır. ABŞ ermənilərinin çərçivələnməsi isə iki rakursdan verilərək oxucuya iki mesaj yetirir: 1) ermənilər ABŞ vətəndaşları kimi; 2) ermənilər tarixi Ermənistanın vətəndaşları kimi. ABŞ vətəndaşları olaraq qəzetin müraciət etdiyi ermənilər Amerika cəmiyyətində nüfuzlu sənət sahibləri olmaqla yanaşı, ümumi erməni işinin təsəübkeşləridir. Cünki:

“Ermənilərə adətən Qafqazın yəhudiləri deyirlər. Belə ki onlar da tarix boyu uzun müddət təqiblər, köçlər, həmcinin türklər tərəfindən 1915-ci ildə soyqırımı ilə üzləşmişlər. Ermənilərin də yəhudilər kimi dünyada böyük diasporları vardır. Hər ay təqribən 1000 erməni ABŞ-dakı qohumlarına qovuşur. Tarix ermənilər arasında güclü həmrəyliyin yaranmasına, yaxşı inkişaf etmiş siyasi şəbəkənin qurulmasına, eləcə də milli qürur və acı hissinin yaranmasına kömək etmişdir” [34].

Qəzet “Dağlıq Qarabağın Amerika erməniləri üçün həmrəylik məsəlesi” olduğunu yazaraq Yerevanda baş verən hadisələr barədə məhz bu mənbələrdən: Erməni Milli komitəsinin Qərb Sahili üzrə icraçı direktorundan, Qəndəldəki erməni qəzetinin redaktorundan informasiya alır [35], Dağlıq Qarabağda və Yerevanda nümayişlərə ara verildiyi və siyasi gərginliyin bir qədər azaldığı günlərdə hadisəni gündəlikdə saxlamaq üçün yenidən ABŞ-dakı erməni mənbələrinə müraciət edir.

Təbliğat siyasi texnologiyalara necə yol açır

“Mşak”qəzeti həmişə yazar ki, Osmanlı dövlətinin zülmündən ermənilər qaçıb Rusiya dövlətlərinə köçür və bir dəfə də yazıb ki, filan günü bir böyük dəstə erməni başaçıq, ayaqyalın Gömrü qalasına gəlib. İndi ermənilərin qeyr qəzetlərindən yazırlar ki, bu xəbərin heç əslی yoxdur və indiyənəcən Gömrüyə bircə də erməni gəlməyib.

“Əkinçi” qəzeti, Təzə xəbərlər 13 rəbiüləvvəl, 1294 (17 mart, sənət 1877), 6-ci nömrə, pəncəşənbə günü

“1990-ci ilin yayında bütün Sovet qəzetlərində Yerevanda kı cinayətkarlıq, şəhərdə silahlıların dolaşması, müntəzəm atışmalar barədə böyük yazılar dərc olunurdu. Eyni məlumatı radio və televiziya da təkrarlayırdı. “İzvestiya”nın “Yerevanın qaynar yayı” adlı iri və cəlbədici sərlövhəsi yadımdadır. Xəbər verilirdi ki, Yerevanda nəinki gecələr, hətta günün günorta çığı belə küçələrdə gəzmək təhlükəlidir. Fikirləşirdim ki, əgər bütün bunlar Yerevanda baş verirsə, onda mən haradayam? Şəhərdə yazılınlardan əssər-əlamət yox idi. Nə silahlılarvardı, nə də gecələr səksəkəli idi. Komendant saatı saxlanılsa da, gecədən keçənə kimi parklarda ailələr uşaqları ilə gəzirdilər. Yadda qalan heç nə baş vermirdi. Hər gün televizordakı “hədə-qorxulara” baxdıqca mən doğmalarımı sakitləşdirmək üçün teleqramlar göndərirdim. Heç ağlıma da gəlmirdi ki, bununla onları daha çox qorxuduram. Opera teatrı qarşısında çox-minlik mitinqlər göstərirdilər, amma bu zaman orada uşaqlar oynayırdılar. Ağ yalan adamı vahiməyə salrıdı. Ermənistən dünyadan tacrid olunmuş adaya bənzəyirdi...
...Ermənistən blokadası mətbuatda xəbər veriləndən sonra başladı. Bu, nəqliyyat, enerji blokadmasına da addır. KİV-in hamısı Ermənistanda qazın tamamilə olmadığını yazar, Ermənistən sakinləri isə buna yalnız təəccübənləndirlər. Bütün evlərdə qaz vardi. Hələ 1991-ci ilin yayında qatarlar Azərbaycandan və Naxçıvandan keçib Ermənistəna gələ bilirdi. Rusiya ilə sərnişin qatarı işləməsə də, Yere-

van-Qafan qatarı müntəzəm işləyirdi. O, Naxçıvanı ötərək erməni şəhəri Meğridən keçir, sonra Azərbaycan ərazisinə daxil olaraq burada rayon mərkəzi Zəngilanda dayanır və Ermənistana - Qafandakı son dayanacaq məntəqəsinə qayıdır. Axşamlar yola düşən qatara analar uşaqları ilə sakinlərindən başqa heç kim, hətta politoloq və siyasetçilər belə, iki respublika arasında dəmiryolu rabitəsinin olduğunu ağillarına belə gətirə bilmirdilər. Mən bunu ona görə bilirdim ki, o zamanlar dəmiryolu vağzalının yaxınlığında yaşaydım və hər axşam yola düşən qatarları öz gözlərimlə gördüm...

...1988-ci ilin noyabrında Ermənistanda növbəti mitinqlər dalğası baş qaldıranda Yerevanda hərbi hissələrlə toqquşma "təşkil edildi" ki, bundan da sonra şəhərdə hərbi vəziyyət elan edildi. Yalnız bu hadisədən sonra Yerevan faktiki olaraq blokadaya alındı və şəhərin başı öz problemlərinə qarışdı. Bundan sonra təqribən noyabrın 28-i və dekabrın 2-i arası azərbaycanlılar Ermənistandan bütövlükə deportasiya edildilər".

Svetlana Lurye, "Erməni siyasi mifologiyası və onun Ermənistənin və Dağlıq Qarabağın xarici siyasetinə təsiri"

"Nyu York Tayms"ın müxbirləri "məlumatların bir çox mənasız şayiələr kimi təsdiq olunmadığını" qeyd etsələr də [36], elə bu məlumatlar informasiya qılığı və qarşı tərəfin - Azərbaycanın informasiya fəaliyyətsizliyi şəraitində qəzet səhifəsinə asanlıqla yol tapıldı. Bu isə öz növbəsində erməni təbliğatının "Nyu York Tayms"ın səhifələrində geniş yer alması ilə yanaşı, təbliğat kimi mühüm siyasi aletdən istifadə vasitəsilə informasiya müharibəsində ermənilərin bir sıra siyasi texnologiyaları uğurla həyata keçirmələri ilə nəticələnirdi. 1988-ci ilin materiallarının təhlili bu qəbildən olan 3 siyasi texnologiyani üzə çıxarırlı:

- 1.Dini çərçivələməyə ikili standart tətbiq edərək dini qarşıdurmanın təşviqi;
- 2.Baş verəcək hadisələrin zəminini əvvəlcədən hazırlayaraq onun gerçəkləşməsinə təkan vermək;
- 3.Xəberin hadisəyə çevriləməsi və eksinə, xəberin fakt olaraq tarixin arxivinə verilməsinə nail olaraq tarixin saxtalasdırılması.

Bu prosesləri ayrı-ayrılıqda təhlil edək.

1. Dini çərçivələməyə ikili standart tətbiq edərək dini qarşıdurmanın təşviqi;

Qeyd olunduğu kimi, din təkcə münaqişənin deyil, həm də ayrı-ayrılıqda hər iki xalqın çərçivələnməsində mühüm parametrlərdən biri kimi çıxış edir. Bir qədər əvvəl araşdırılan dini çərçivəyə yenidən müraciət edərək “Xristian-müsəlman qarşıdurması” daxilində “Copy-Paste effekti”nin tətbiqi ilə azərbaycanlıların çərçivələnməsinin genişlənərək dəyişməsi tendensiyasını izləyək. Bu genişlənmənin məqsədi oxucuya azərbaycanlıların təkcə müsəlman deyil, həm də “şəhər müsəlman” olması faktını təlqin etməkdir:

“Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında yaşayan 6.7 milyonluq xalq şəhər müsəlmandır”[37].

“Xristianlar və müsəlmanlar. Bu iki qrup dini cəhətdən bölünmüşdür: ermənilər əsasən xristianlar, azərbaycanlılar isə şəhər müsəlmanlardır. Münaqişənin tarixi Sovet İttifaqının yarandığı dövrə təsadüf edir”[38].

“İki millət dini cəhətdən bölünmişlər: ermənilər əsasən xristianlar, azərbaycanlılar isə şəhər müsəlmanlardır. Münaqişənin tarixi Sovet İttifaqının yarandığı dövrə təsadüf edir” [39].

Qəzet şəhərliklə sünnetlik arasında fərqləri açıqlayaraq azərbaycanlıların məhz şəhər müsəlman olduğu üçün təhlükə törədə biləcəkləri fikrini təlqin edir.

“Sovet müsəlmanlarının böyük qismi sünneti təriqətinə aiddirlər ki, bu təriqət də əsasən, fundamentalist hərəkətə qarşı çıxır. Moskva onilliklər boyu müəyyən uğurla cənub respublikalarını mümkün qədər dünyəviləşdirməyə çalışmışdır” [40].

Lakin:

“Müsəlman dünyasında Azərbaycan İranda hakimiyətdə olan şəhər təriqətinin bir hissəsidir. Sovet rəsmiləri uzun illər islam fundamentalizminin İran azərbaycanlılarının dini və etnik qardaşlarına yayılacağından qorxmuşdur”[41].

Elə buna görə də:

“Moskva üçün narahatlıq doğuran cəhətlərdən biri də islam fundamentalizmi üçün açıq olan şəhər təriqətinə malik azərbaycanlıların münaqişəyə cəlb edilməsidir. Sovet rəsmiləri uzun illər fundamentalizmin sərhəddən yayılacağından qorxurdular” [42].

Qəzet din amilinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində mühüm rol oynadığını bildirərək belə bir ehtimal irəli sürür:

“Azərbaycana Dağlıq Qarabağı güzəştə getməyi əmr etmek əsasən islamçı Azərbaycanda ehtirasları qızışdıracaq və digər respublikalarda millətçi etirazları gücləndirəcəkdir” [43].

“Azərbaycanlılar şəhər müsəlmanlardır və belə bir ümumi inam var ki, Kommunist partiyasının dina qarşı apardığı kampaniyaya baxma-yaraq, onların dini hissələri çox yüksəkdir” [44].

Dini amilin təqdimatında qəzetiñ ikili standarta əsaslandığını bu çərçivədə yalnız ermənilərin sadəcə xristian ermənilər kimi, azərbaycanlıların isə qatı fanatik şəhər müsəlman kimi təqdim edilməsi faktı deyil, həm də erməni kilsəsi barədə dərc olunan materialların təhlili sübuta yetirir. Əgər din azərbaycanlıların siyasi baxışlarına təsir edən destruktiv bir amil kimi qiymətləndirilsə, ermənilərin həyatında kilsənin rolü, onların ortodoks xristianlıqla aid olmaşları hər zaman pozitiv fakt kimi vurgulanır. "Erməni ortodoks kilsəsi hər yerde erməniləri birləşdirən sosial şirənin əsas tərkib hissəsi" [45] kimi qeyd olunaraq onun Los Anceles [46], Nyu York [47] və Moskvadakı fəaliyyətin-dən, Dağlıq Qarabağ məsələsində tutduğu mövqedən söhbət açılır:

"Kilsə Los Ancelesdəki erməni icmaları tərəfindən təşkil edilmiş nümayişlərin mərkəzində durur. Nyu York və başqa yerlərdə etirazçılar inanırdılar ki, onlar katolikosun xeyir-duasını alıblar".

"Rus ortodoks, baptist və digər təriqətlərin kilsəleri kimi erməni kilsəsi də dövlətin nəzarəti altında fəaliyyət göstərir. Qərb mütəxəssisləri və bir çox dindarlar belə hesab edirlər ki, kilsənin ali ruhaniəri DTK tərəfindən təyin edilir. Lakin buna baxmayaraq, erməni dindarlarının böyük əksəriyyəti, hətta qərbdəkilər belə Eçmiədzində yerləşən erməni patriarchının və katolikosunun alılıyini qəbul edirlər. Erməni kilsəsi digər kilsələrdən fərqli olaraq, daha böyük maliyyə müstəqilliyinə malikdir" [48].

Yalnız erməni kilsəsinin belə bir müsbət imici yaradılandan sonra oxucuya məlumat verilir ki:

"Dağlıq Qarabağdakı azərbaycanlı rəhbərlər əhalinin dördə bireyin etmənilər olmasına baxmayaraq, onlara kilsə tikməyə icazə verməyi blər" [49].

Dini çərçivənin möhkəmlənməsində xüsusi rol oynayan Amerika erməniləri informasiya mənbəyi olaraq "Nyu York Tayms"ın müxbirlərinin onlara nə vaxt müraciət edəcəklərini göznləmir, özleri qəzetiñ məktublar və elanlar səhifələrinin imkanlarından bəhrələnirlər. Təsadüfi deyil ki, 1988-ci ildə "Nyu York Tayms"da Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı dərc olunan hər iki oxucu məktubunun müəllifi Amerika erməniləridir. Məktub müəllifi bildirir ki, "Islam fundamentalizminin gündən-günə artmasını nəzərə alsaq, Kremlin ölkə sakinlərinin əksəriyyətinin rəhbərlik üçün Moskvaya deyil, Məkkəyə baxacaqları günlə üzləşəcəyi an uzaqda deyil" [50].

Qarabağın Ermənistanda birləşməsi komitəsi qəzetiñ 1988-ci il 11 mart sayının elanlar səhifəsini alaraq onu "Qarabağ ermənilərindir" başlığı ilə çı-xarmış, Amerika ermənilərini əvvəl erməni kilsəsində dini mərasimə, sonra isə BMT-dəki Sovet missiyasının binası qarışısında dinc nümayiş keçirməyə çağırılmışdı [51]. Elanlar səhifəsindən istifadə cavabsız qalmadı, "Nyu York

Tayms” növbəti nömrəsində bu nümayişdən fotoreportaj verərək, ermənilərin Dağlıq Qarabağ iddialarını bir daha oxucuya çatdırıldı [52].

Yuxarıdakı misalları ümmüniləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “Nyu York Tayms” dini çərçivələmədə ikili standartlardan çıxış edərək Dağlıq Qarabağ məsələsinin dini amilə söykəndiyini bir daha qabardır, onu xristian həmrəyliyi məsələsi kimi oxucuya çatdıraraq dini qarşıdurmanı təşviq edir.

2. Baş verəcək hadisələrin zəminini əvvəlcədən hazırlayaraq onun gerçəkləşməsinə təkan vermək;

Bu texnologiyanın mahiyyəti oxucuda hələ baş verməmiş, amma verilməsi planlaşdırılan və ehtimal olunan hadisələr barədə əvvəlcədən rəy yaratmaq, bununla da hadisələrin təxmin edilən və arzu olunan çərçivəsini quraraq sonradan hadisə baş verdiyi təqdirdə onun çərçivələnməsini hazır çərçi- və daxilində inkişaf etdirməkdir. Sumqayıt və Kirovabad hadisələri bu siyasi texnologiyanın həyatə keçirilməsinə bariz misaldır.

Sumqayıt hadisələri ərəfəsində dərc olunan materialları izləyərək iki tendensiyani aşkarla çıxarmaq olar: bunlardan birincisi Yerevan mitinqlərinin, digəri isə Dağlıq Qarabağdakı mitinqlərin çərçivələnməsi ilə bağlıdır. Yerevandakı mitinqlər hər zaman sakit və dinc nümayiş kimi təqdim olunur və bu təqdimat dəyişmir:

“Kaliforniyaya zəng edənlər paytaxtda geniş, lakin sakit nümayişlərin keçdiyini, polisin də bəzən nümayişçilərə qoşulduğunu xəbər verirdilər” [53].

“Videokaset ötən həftəki mitinqlərin sakit keçdiyini təsdiq edir” [54].

Dağlıq Qarabağdakı mitinqlərin isə xarakteri barədə informasiya Sumqayıt hadisələrindən bir qədər əvvəl dəyişməyə başlayır:

“SİTA-nın xəbərində deyilir ki, milis nəfəri Stepanakert sakininin maşınınə hücum edib və 60 erməni öldürülmüşdür. SİTA bunu da xəbər verir ki, rəsmi A. Katusev bütün bunların həqiqətə uyğun olmadığını bildirir” [55].

Şayiələr təsdiq olunmasa da, itkilər haqqında qeyri-səhih informasiya təchizatı məqsədönlü şəkildə davam etdirilir. Fevralın 27-dən etibarən bu şayiələr daha da genişlənərək hadisələrin zoraklıq kimi çərçivələnməsinə təkan verir.

“Erməni Milli Komitəsinin Qərb Sahilinin verdiyi məlumatata görə, bu həftə Dağlıq Qarabağdakı mitinqlərdə ən azı 70 erməni öldürülmüş və uyğun olaraq çoxları yaralanmışdır” [56].

“Erməni apostol kilsəsinin dini lideri Arçıbişop Torkom Manogian deyir ki, zoraklıq, dava, ölüm və Sovet tanklarının müsəlman Azərbaycana birləşdirilmiş Dağlıq Qarabağın erməni ərazisine hərəkət etməsi barədə məlumatlar var. O demisidir ki, vəziyyət barədə Er-

mənistan kilsələrindəki mənbələrdən dünən telefon vasitəsilə məlumat almışdır" [57].

Əsasən, Amerika ermənilərinin siyasi və dini qurumlarından qaynaqlanan informasiyaların heç biri təsdiq olunmasa da, onlar qarşıya qoyulmuş məqsəd xidmət edərək oxucuya ermənilərin Azərbaycan ərazisində öldürüləcəyi barədə ilkin mesajlar ötürürdü. Məqsəd isə Azərbaycan ərazisində ermənilərin gec-tez öldürüləcəyinə oxucunu hazırlamaq, baş verəcək istənilən qarşidurmmanın və ya cəxnaşmanın zoraklıq və itki çərçivəsində təqdim edilməsinə zəmin yaratmaqdır. Bu mesajlar bir neçə gündən sonra Sumqayıt hadisələrinin baş verməsi və bu hadisənin ermənilərə qarşı edilən zoraklıq və vəhşilik kimi çərçivələnməsi ilə gerçəkişir.

Eyni siyasi texnologiya Kirovabad hadisələri ərefəsində tətbiq olunur. Bu dəfə də rəsmi olaraq heç bir zoraklıq barədə informasiya verilmədiyi, hadisələrin hələ başlanmadığı təqdirdə akademik A. Saxarov ABŞ-da bu ölkəyə səfəri zamanı bəyanat verərək Kirovabadda 130 adamın öldürülüyüünü bildirir:

"Saxarov bildirir ki, hökumətin göz yumması ilə artıq beş gündür ki, qətlər, zorlama davam edir, evlər yandırılır. Bu hadisə Azərbaycanın digər şəhərlərinə keçir. Kirovabadda 130 adam öldürülmüşdür" [58].

Saxarovun bu bəyanatındaki məlumat təsdiq olunmasa da, təkrar olunaraq təbliğatın əsas qaydalarından birinin həyata keçirilməsinə kömək edir: yalan nə qədər çox təkrarlanarsa, bir o qədər tez həqiqət kimi qəbul edilməyə başlayar.

"Təsdiq olunmamış məlumatlarda itkilərin daha çox olduğunu, Azərbaycan şəhəri Kirovabadda azərbaycanlılarla qarşıdurmadı aži 130 erməninin öldürülüyü bildirilir. Bu rəqəm bu gün Sovet insan hüquqları müdafiəçisi, hazırda ABŞ-da səfərdə olan A. Saxarovun bəyanatında səslənmişdir" [59].

Bu misallardan belə bir netice çıxarmaq olar ki, baş verməsi planlaşdırılan hadisələr əvvəlcə mətbuata erməni mənbələrindən qaynaqlanan və təsdiq olunmayan şayiələr şəklində yol tapır və beləliklə, gələcək hadisələrin, konkret olaraq zoraklığın və itkilərin obrazı çərçivələnir. Bu ilkin mesajlar sonradan hadisə baş verən zaman oxucunun hadisəni artıq hazır çərçivədə qəbul etməsinə zəmin yaradır.

Qeyd edək ki, S. Luryenin "Ermeni siyasi mifologiyası və onun Ermenistanın və Dağlıq Qarabağın xarici siyasətinə təsiri" əsərində bu texnologiyanın qaynağını təşkil edən erməni siyasi mifologiyası dərindən təhlil olunaraq tutarlı misallarla sübuta yetirilir. 1980-90-cı illərdə Ermənistən siyasi həyatının tamamilə virtuallaşlığı və reallıqla heç bir əlaqəsi olmadığı qərarına gələn müəllif Ermənistən iqtisadi blokadası barədə ürək ağrısından informasiyaların bu blokada başlamazdan hələ bir neçə il əvvəl KİV-də mütəmadi ola-

raq yayıldığı, ağ yalanların dəhşət doğurduğunu yazar. Müəllif qeyd edir ki, KİV olmayan hadisələr barədə acı gerçeklik kimi yazdığını günlərdə - 1988-ci ilin noyabrında azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi deportasiyası baş versə də, bu fakt mətbuatdan tamamilə gizlədildi. S. Luryenin araşdırmaları ümumiləşdirmə apararaq belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir: qeyd olunan siyasi texnologiya təkcə ABŞ mətbuatında deyil, həm də SSRİ KİV-də eyni uğurla tətbiq olunurdu (60).

3. Xəbərin hadisəyə çevrilməsi və əksinə, xəbərin fakt olaraq tarixin arxivinə verilməsinə nail olaraq tarixin saxtalaşdırılması.

Sumqayıt və Kirovabad hadisələrinin çərçivələnməsinin təhlili tədqiqat üçün bir sıra suallar doğuraraq üçüncü siyasi texnologiyanın açıqlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu suallar aşağıdakılardır: doğrudandamı, "Nyu York Tayms" bütövlükdə erməni mənbələrinin və təbliğatının təsiri altında idi və hadisələr yalnız birtərəfli qaydada təqdim olunurdu? Azərbaycanlıların itkiləri və Sumqayıt hadisələrinə təkan verən digər faktlar tamamilə unudulur, yoxsa ara-sıra xatırlanır?

Materialların təhlili göstərir ki, "Nyu York Tayms"da ilk itkilərin hansı tərəfdən olduğu dəfələrlə qeyd olunmuşdur:

"Sovet prokurorluğu bu gün narazılıqlar başlayan ilk günlərdən etibarən iki azərbaycanının ölümünü təsdiq etmişdir. BBC-nin Sovet radiosuna istinadən verdiyi xəbərə görə, prokuror A. Katusev demişdir ki, ölüm Azərbaycanın Ağdam rayonunda olmuşdur. Bu, itkilər barədə ilk rəsmi təsdiq olunmuş məlumatdır".

"Muradyan Dağlıq Qarabağda bu ayın əvvəllərində iki azərbaycanının öldürülüyüünü və 19 nəfərin yaralandığını deyir" [61].

"Narazılıqların nəticəsi kimi Azərbaycanın Ağdam rayonunun iki sakini: 16 yaşlı Bəxtiyar Əliyev və 23 yaşlı Əli Hacıyev öldürülmüşdür" [62].

"Nyu York Tayms" belə bir fərziyyə irəli sürür ki, Sumqayıt hadisəlerinin başlaması üçün "fevralın 28-də iki azərbaycanının Ağdamda öldürülməsi xəbəri qıçılcım" olmuşdur:

"Bakıdan olan qeyri-rəsmi informasiyaya görə, Sumqayıtdakı çaxnaşmalar bu ayın əvvəlinde ermənilərlə toqquşmada iki azərbaycanının öldürülməsi və digərlərinin yaralanması xəbəri bazar günü açıqlanıqdan sonra baş vermişdir" [63].

"Sumqayıtda çaxnaşmalar başlamazdan bir neçə saat əvvəl rəsmi Azərbaycan radiosu Dağlıq Qarabağ yaxınlığında etnik qarşıdurumda iki azərbaycanının öldürülüyü barədə məlumat vermişdir. Belə hesab olunur ki, iki azərbaycanının ölümü faktının açıqlanması Sumqayıt və Kirovabadda zoraklığa səbəb olmuşdur [64].

"Ermənilərin tələbləri ilə alovlanan nümayişlər Ermənistən və

Dağlıq Qarabağın böyük şəhər və qəsəbələrində nəhəng və dinc nümayişlərə getirib çıxarsa da, Azərbaycandakı çaxnaşmalarda iki azərbaycanlı öldürdü. Bu xəbər ictimaiyyətə açıqlananda Azərbaycan şəhəri Sumqayıtda ermənilərə qarşı qətl, zorlama və qarmaqarışılıq başlandı” [65].

“İki azərbaycanının ermənilər tərəfindən Dağlıq Qarabağda öldürülməsi xəbəri Azərbaycanın sənaye şəhəri Sumqayıtda çaxnaşmalara səbəb oldu. Sovet rəsmiləri 32 nəfərin öldürünü bildirirlər. Onlardan 26-sı ermənidir. Ermənilər deyirlər ki, ölenlərin sayı qat-qat çoxdur” [66].

Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, iyuna qədər Sumqayıt hadisələrindən yazarkən qəzet hadisələrin başvermə ardıcılığını pozmur. Bu zaman fakt zənciri aşağıdakı ardıcılıqla inkişaf etdirilir: Dağlıq Qarabağ və Yerevanda etiraz nümayişleri, Ağdamda iki azərbaycanlı gəncin ölümü və Sumqayıt hadisələri. Yuxarıdakı misallara əsasən, hər üç faktın neytrallığı, pozitivlik və neqativlik baxımından necə təqdim olunduğuna diqqət yetirək. Yereləndəki etiraz nümayişlerinin “dinc” keçməsi pozitiv, iki azərbaycanının Ağdamda öldürülməsi faktı neytral, Sumqayıtda baş verən hadisələr isə zorakılıq kimi təqdim edilərək neqativ çalar daşıyır. Bu çərçivənin 3 aydan sonra tamamilə dəyişilməsi və fakt zənciri sırasından Ağdamdakı itkilərin çıxarılmasının səbəbini də məhz təqdimatın fərqli çalarlarının sonrakı inkişaf dinamikasında axtarmaq lazımdır. Belə ki erməni mənbələri Sumqayıtda baş verənləri erməni talanları kimi çərçivələyərək, onun tarixə “Sumqayıt poqromu” kimi düşməsinə nail olduqları bir zaman, Azərbaycan mənbələri münaqişənin ilk itkilərinin azərbaycanlı gənclər olması faktını hadisəyə çevirə bilmirlər. Nəticədə bir qədər əvvəl qeyd olunan üç faktdan ikisi hadisəyə çevirilir, biri isə hadisəyə çevrilə bilməyərək fakt olaraq qalır, bir müddətdən sonra isə tarixin arxivinə verilir. Beləliklə, aşağıdakı xəbər mənzərəsi alınır:

“Martdakı görüşdə Saxarov indi Azərbaycan Respublikasının bir hissəsi olan Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsinə çağrırdı. Fevralda bu məsələ 100 minlərlə dinc erməni paytaxt Yerevanın küçələrinə çıxarmış və Azərbaycan şəhəri Sumqayıtda ermənilərin kütləvi qətlində səbəb olmuşdu” [67].

“Ərazi mübahisəsi üzrə qarışılıq fevralda 100 minlərlə erməninin dinc küçə nümayişlərinə çıxmazı ilə başlandı. Çaxnaşmalar həmin ay Azərbaycan şəhəri Sumqayıtda başlandı, 32 adam öldürdü. Onların eksəriyyəti ermənilərdir” [68].

“Narazılıqların yeni dalğası iki cənub respublikasında fevraldan sonra daha da ciddiləşmişdir. Fevralda Azərbaycan şəhəri Sumqayıtda etnik çaxnaşma zamanı 36 nəfər öldürilmişdir ki, onların da çoxu ermənilərdir” [69].

“Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi azərbaycanlıları qəzəb-ləndirə bilər. Narazılıqların kulminasiya nöqtəsində azərbaycanlı küt-ləsi Sumqayıt şəhərində qiyam etmiş, 32 nəfəri öldürmüştür. Onların əksəriyyəti ermənilərdir” [70].

“Erməni millətçiliyinin qəfil püşkurməsi Dağlıq Qarabağ üzərində nəzarətə sahib olmaq iddiası ilə üzə çıxaraq Azərbaycan şəhəri Sum-qayıtda antierməni çaxnaşmalara səbəb oldu. Nəticədə 32 nəfər öldürüldü” [71].

“Fevralda anklavin qanunvericiliyi Ermənistanla birləşmək barədə müraciət etdi ki, bu da Yerevanda böyük nümayişlərə və Azərbaycan şəhəri Sumqayıtda dehşətli partlayışa gətirib çıxardı. Nəticədə 32 adam öldürüldü, onların əksəriyyəti küçədə və öz evlərində qətlə yetirilən etnik ermənilərdir” [72].

“Fevralda Yerevandakı dinc nümayişlər dayandırılan kimi erməni ehtirasları Azərbaycan şəhəri Sumqayıtda antierməni qətləri alovlan-dırdı. Ümumən 36 adam öldürümüşdür ki, onların da əksəriyyəti ermənilərdir” [73].

“Bir həftədən sonra gərginlik zorakılıqla əvəz olundu. Erməni vəhşilikləri barədə şayiələrlə ayağa qalxan Sumqayıt azərbaycanlıları erməniləri öz evlərində öldürdürlər” [74].

İyündən etibarən dərc olunan bütün yazıldarda ilk itkilerin azərbaycanlılar olması, onların ermənilər tərəfindən öldürülməsi faktı “unudulur” və təkrarlanır. Xəbər zəncirində yalnız “dinc Yerevan nümayişləri” və azərbaycanlıların buna cavab olaraq Sumqayıtda “talan” törətməsi faktı qalır.

Xəbərin inkişafının iki tendensiyası - onun hadisəyə əvvəl qurulması və ya fakt kimi qalması siyasi texnologiya olaraq təbliğat amili üzərində qurularaq son nəticədə tarixin saxtalaşdırılmasına gətirib çıxarı. Bu texnologiyanın həyata keçirilməsinin səbəbini təkcə “Nyu York Tayms”ın qərəzli münasibətində deyil, həm də daha çox dərəcədə Ermənistən belə bir münasibətə təkan verən, fəal və məqsədönlü informasiya təşviqatında axtarmaq lazımdır. Bu təşviqat Sovet informasiya agentliklərinin verdiyi bütün informasiyaları ilk gündən təkzib edərək, əvvəlcədən hazırlanmış çərçivəyə uyğun olaraq itki-lərin qat-qat çox olduğunu bildirirdi. Bu zaman “ümumən etibarlı informasiya mənbəyi kimi qəbul edilən jurnalist S. Qriqoryants” [75], “Moskvadakı erməni kilsəsinə gəlmış kimliyini açıqlamayan Sumqayıt ermənisi” [76] informasiya mənbəyi kimi çıxış edirdi. Hətta rəsmi olaraq Sumqayıtda ölenlərin sayının 32, onların 26-nın erməni olduğu bildiriləndə belə erməni mənbələri bu rəqəmin də həqiqətə uyğun olmadığını iddia edirdilər.

“Rəsmi olaraq Sumqayıtda ölenlərin sayı 32, yaralananlarında 197-dir. Lakin ermənilər rəqəmlərin qat-qat çox olduğunu inanırlar” [77].

Qeyd edək ki, faktın özü yox, ermənilərin özlərinin tələfatın rəsmi rəqəmlərdən çox olmasına inanmaları faktı təkcə "Nyu York Tayms"ın xəbərlərində deyil, 1988-ci il boyu Reuters, AP kimi agentliklərin informasiyalarında da tez-tez təkrarlanır [78, 79, 80, 81] və heç bir mənbə ilə təkzib və ya təsdiq olunmayaraq informasiyanın dəqiqlik, balanslılıq kimi prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarırlar.

"Nyu York Tayms" Ermənistən Ararat və Quqark rayonlarında azərbaycanlılara qarşı törədilmiş zorakılıqlandan, Topxanada ermənilərin zavod tikmək niyyətlərinin Azərbaycanda geniş nümayişlərə gətirib çıxardığından yaxşıda [82], Azərbaycan mənbələrinin fəaliyyətsizliyi nəinki xəbərin hadisəyə əvirləməyərək fakt olaraq qalmışına, hətta noyabrda Bakıda başlanan çoxməlik nümayişlərin çərçivələnməsində də din amilinin qabardılmasına gətirib çıxarırlar. "Nyu York Tayms" "İzvestiya"ya istinadən bu nümayişlərdə "islamın yaşıl bayraqlarının" və Xomeyninin şəklinin qaldırıldığı barədə məlumat verir [83].

Bələliklə, 1988-ci il hadisələrlə zəngin olsa da, yuxarıda qeyd olunan siyasi texnologiyaların uğurlu tətbiqi son nəticədə Azərbaycanın mövzu kontekstində xatırlandığı materiallarda "Nyu York Tayms"ın hadisələri ermənipərəst mövqədən çərçivələnməsinə gətirib çıxarırlar. Bir qədər əvvəl qeyd olunduğu kimi, bu texnologiyaların əsas elementi təbliğat idi. Qərb müxbirlərinin hadisə baş verən regionala özlərinin vaxtında gedə bilməməsi, operativ reportaj hazırlamaq imkanlarından məhrum olmaları onları belə bir təbliğata həssas edirdi.

Tədqiq olunan ikinci qrup materiallar - bütövlükə Azərbaycana həsr olılmış yazılar yalnız avqust ayında işıq üzü görür. Belə ki "Nyu York Tayms" müxbirlərinin regionala səfəri ilk dəfə bu ayda baş tutaraq Azərbaycandan və Ermənistəndən 5 post-faktum materialların yazılıması ilə nəticələnir. İki Azərbaycana, üçü isə Ermənistana həsr olunan bu sakit xəbərlərin tədqiqi "Nyu York Tayms" müxbirlərinin informasiya mənbəyinə birbaşa çıxışı olduqları təqdirdə Azərbaycan və Ermənistən çərçivələnməsinin müqayisəli təhlili baxımından maraq doğurur.

Post-faktum materiallar silsiləsi Sumqayıt hadisələrinin yarımlı tamam olanda bu şəhərdən verilən və qəzetiñin birinci səhifəsində yerləşdirilən reportajla başlayaraq "Nyu York Tayms"ın özünün bu vaxta qədər yaydığı informasiyaları aşağıdakı ardıcılıqla təkzib edirdi.

Sumqayıt hadisələri barədə:

"Sumqayıtdan kənardı, uzaqlarda həmin gecə əfsanələr gecəsinə çevrildi. Yerevan, Moskva və Nyu York erməniləri təkid edirdilər ki, yüzlərle erməni qətlə yetirilib və sonra bu hadisə ört-basdır edilmişdir. Əger belədirse, heç kim irəli çıxıb bunu dəlillərlə sübut edə bil-mədi" [84].

Sumqayıt ermənilərinin hadisəyə münasibəti:

“Qohumları Yerevana köçən cənab İsayan deyir ki, onlar bunu qorxudan ediblər: “Lakin onlar nədən qorxurlar, mən bilmirem. Bizim evimizə heç kim gəlməyib, heç kim bizə hücum çəkməyib. Amma indin özündə də söz-söhbət kəsilmək bilmir və bəziləri qorxurlar. Gedən gedib, biz isə hələ də buradayıq”.

“Şayiələrin içərisində ən dəhşətlisi iğtişaşçıların Sumqayıtdakı doğum evinə hücum çəkərək erməni anaları axtarması, körpələri pəncərədən atmaları idi. Bu şayiə xəstəxananın həkimi, təklikdə söhbət edilən erməni tibb bacısı, eləcə də müstəntiqlər tərəfindən bütövlük-lə təkzib edildi” [85].

Azerbaycanlıların hadisələrə münasibəti:

“Yerli kimya institutunda müəllim işləyən Hilal Verdiyev deyir ki, bu hadisələr zamanı o, erməni dostlarının yarısını itirib. Onların bir qismi qorxaraq qaçıb, bir qismi isə utandıqlarından başlarını qaldırımlılar. Çünkü çox yaxşı bilirlər ki, bu hadisələr erməni tərəfinin provokasiyaları ilə başlayıb.”

“Ermənistən Masis rayonundan olan, oradakı qohumlarını qorumaq üçün adının çəkilməsini istəməyən bir qaçqın bildirdi ki, Dağlıq Qarabağ mübahisəsi fevralda qızışmağa başlayanda ermənilər Azərbaycan kəndlərindəki evləri yandırmağa, onlara ərzaq satmamağa başladılar. Ermənilər azərbaycanlıların bazarda tərəvəz satmalarına imkan verməyərək onları Azərbaycana qaçmağa məcbur edirdilər” [86].

Müxbirin hadisəni qiymətləndirməsi, din amilinə fərqli münasibət:

“Qarışq nikahlar, qarışq qonşuluq Sumqayıt üçün adı haldır. Azərbaycanlıların əsasən müsəlman, ermənilərin isə ortodoks xristian olmalarına baxmayaraq, şəhərdə nə məscid, nə kilsə, nə də etnik klublar və məktəblər var” [87].

Post-faktum silsiləsində ikinci material “Bakı gündəliyi” rubrikası altın-da dərc olunaraq paytaxtın yeni Səadət sarayı barədədir. Azərbaycan paytaxtında müəllifinin diqqətini çəkən vaxtilə L. Brejnev üçün tikilmiş qonaq evinin Ə. Vəzirovun həyata keçirdiyi islahatlar nəticəsində Səadət sarayına çevriləməsi, saraya döşənmiş “fars üslublu xalçalar” və burada nikah kəsdirən “bakılı ruslardır”. Ermənilərin Azərbaycana ərazi iddialarının gündən-günə gücləndiyi günlərdə Azərbaycanın təqdimatı oxucuya məhdud kosmopolit çərçivədən ünvanlanaraq Yerevandan bu silsilədən hazırlanmış yazılarla ziddiyət təşkil edir.

“Ermənistən paytaxtı yeni azadlıqlar uğrunda çağırışa qalxır”, “Ermənistən və onların qonşuları bir-birindən uzaqlaşırlar” və “Erməni millətçiliyi qorxu yaradır” adlanan üç məqalə Azərbaycana həsr olunmuş yazılarından ilk

növbədə tematikası və informasiya mənbələrinin bolluğu ilə fərqlənir. Əgər Azerbaycandan olan yazıldarda müəllif Sumqayıt sakinlərinə və rəsmilərə müraciət kifayətlənmış, Dağlıq Qarabağ məsələsinə toxunmamış, ziyalılarla görüşməmişdisə, Yerevandən olan məqalələrdə bunun tam əksi izlənilir: müəllifin müraciət etdiyi insanlar arasında intellektuallar, ziyalılar az deyil. Bu yazılar kosmopolit Sumqayıtdan və Bakıdan fərqli olaraq, millətçi Yerevanda başqa bir əhval-ruhiyyənin hökm sürdüyündən xəbər verir:

"Bir neçə gün əvvəl sakit Yerevan axşamlarının birində opera binasının qarşısında ermənilər yenə də sevimli Yerevan oyunu oynayırdılar: Ermənistən Sovet İttifaqından ayrılsa və müstəqillik elan etsə, bu, nə ilə nəticələnə bilər? Bir kişi deyir ki, bu, qəsd kimi bir şeydir. Ermənilər müsəlmanlar və onlara tarixən düşməncəsinə münasibət bəsləyən türklərin arasında xristian adasıdır. Təklikdə Ermənistən məhv olacaq. Onun sözünü universitet tələbəsi kəsərək deyir ki, İsrailə bax. Bir neçə milyonluq yəhudü ərəb dənizində güclü və azaddır. Ermənistən eyni şeyi edə bilər. Bu fikirlər rəğbətlə qarşılanır" [88].

Müəllif özü ermənilərlə yəhudiləri birləşdirən cəhətləri müqayisə edərək paralellər aparır: hər iki xalq genosiddən keçib, hər ikisi düşmən əhatəsindədir:

"Potensial düşmənlər islamçı Azerbaycan, Türkiyə və İrandır. Bu, fevralda Azerbaycan şəhəri Sumqayıtda antierməni talanların baş verməsi və 32 adamın ölümü ilə nəticələndi" [89].

Maradlısı budur ki, bu sətirlərin müəllifi Yerevan, Moskva, Nyu York ermənilərinin yaydığı şayıələri bir neçə gün əvvəl Sumqayıtdan hazırlanan reportajla təzkib edən müxbirin özüdür. Müxbir hadisələrin təsiri altında olmasına özü də etiraf edir:

"Ermənilər deyirlər ki, milli qürurun oyanışında qorxulu bir şey yoxdur. Doğrudan da, buraya səfər edənləri azadlıq ehtirasları yenice oyanmış insanların hissələri həyəcanlandırır" [90].

Hərçənd ki bu həyəcan bir qədər sonra qorxu ilə əvəz olunur. "Qisasçılıq duyulur", "erməni millətçiliyi qorxu oyadır" yazar müxbirin fikrincə:

"Bütün bunlara baxmayaraq, hissələrin burulğanında aydın bir cəhet sezilir: açıq və qısa".

"Müşafırlar Azerbaycan azlığına doğru yönəlmış açıq qəzəb və nifrətin şahididirlər. Yerevanın tanınmış incəsənət xadimlərindən biri nahar zamanı açıq-aşkar bildirdi: "Biz barbarlarla əhatə olunmuş millətik" [91].

"Hər axşam opera binasının yaxınlığındakı parkda tələbələr Sumqayıtda öldürülən insanların şəkillərini nümayiş etdirirlər. Buraya hadisələr zamanı ölü 6 azerbaycanlı daxil deyil. Ermənilər deyirlər ki, onlar təsadüfən ölüblər" [92].

Müəllif azərbaycanlıların azlıq kimi arzu olunmadıqlarını qeyd edir:

“Azərbaycanlılar hiss edirlər ki, onları burada istəmirlər, - burada ömür sürmüş adının çəkilməsini istəmeyən bir azərbaycanlı belə dedi, - ermənilər ancaq özlərinə bənzəyənləri sevirlər”.

“İki məmərurun yanında müsahibə verən azərbaycanlı qadın vandalların onun bacısının evinə necə soxulduqlarını, qardaşının və qardaşı oğullarının evlərinə necə od vurdularını danişdi. Yandırılan evlərdən biri Yerevanın mərkəzində idi” [93].

Əger ilk reportajda müxbir Yerevanda baş verənlərin, erməni oyanışının köklərini və tarixini axtarmağa çalışırsa, ikinci məqalədə ermənilər və yəhudilər arasında paralellər aparısa, sonuncu materialda erməni millətçiliyinin qorxu yaratdığını birmənəli surətdə qeyd edir. Bu yazıların təhlilindən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Qərb müxbirlərinin regiondan birbaşa material hazırlamaq imkanı və informasiya mənbələrinə birbaşa çıxışı olanda çərçivələmə dəyişməye başlayır. Lakin bu yazıların sporadikliyi səbəbindən çərçivələmədəki dəyişiklik qərarlaşa bilmir, materiallar davamlı olmadığından yeni çərçivə yaranır.

1988-ci ildə “Nyu York Tayms”da Azərbaycana həsr edilmiş materialların təhlili Azərbaycanın çərçivələnməsinin aparıcı elementlərinin aşağıdakılardan olduğunu söyləməyə imkan verir:

- 1.Dağlıq Qarabağı və Naxçıvanı Stalinin fərmanı ilə müsəlman Türkiyəsinin isteyinə əsasən öz ərazisində saxlayan respublika kimi.
- 2.Xristian Ermənistandan qarşılaşdırılan potensial təhlükə mənbəyi olan şəh müsəlman respublikası kimi;
- 3.”Sumqayıt talanının” törədildiyi, ermənilərə ədalətsiz münasibət bəslənilən respublika kimi;

Çərçivələmənin bu üç ilkin tendensiyasının inkişafı müstəqillikdən əvvəlki dövrün son üç ilində - 1989-91-ci illərdə üzlənilərək tədqiqat üçün bir sıra maraqlı tapıntılar ortaya qoyur.

1988-ci ilin sonlarından etibarən Azərbaycanda milli hərəkatın başlanması və yarım ildən sonra Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin yeni bir iştirakçı kimi hadisələrə müdaxilə etməsi respublikanın siyasi həyatında qüvvələr nisbətinin dəyişməsinə səbəb oldu. Qafqazda erməni milli oyanışına cavab olaraq Azərbaycan milli hərəkatının başlanması 1989-cu ildə hadisələrin ağırlıq mərkəzinin Azərbaycana keçməsi ilə nəticələndi. 1989-cu ildə dərc olunan materialların kontent analizi baş verən siyasi olayların aşağıdakı kəmiyyət dəyişiklərinə gətirib çıxardığını göstərir: 1988-ci ildən fərqli olaraq, 1989-cu ildə dərc edilən materialların sərlövhələrində Ermənistandan və Azərbaycan adları bərabər xatırlanır: 12-12. 1988-ci ildə informasiya mənbələrinə müraciət 4:1 nisbətidə olaraq Ermənistandan xeyrinə idisə, 1989-cu ildə bu nisbət

bərabərləşir. 1989-cu ildə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dünyanın aparıcı xəbər agentliklərinin gündəliyində əvvəlki ilə nisbətən 2 dəfə az yer alır: "Nyū York Tayms"da "böyük dördlükdən" Reuters və AP-nin uyğun olaraq [94, 95, 96, 97, 98, 99] və [100, 101, 102, 103] xəbəri dərc edilir. Digər tərəfdən bunun əksi olan proses baş verir: "Nyū York Tayms"ın müxbirləri regiona əvvəlki ildən fərqli olaraq daha tez-tez səfər edirlər ki, bu da Azərbaycana həsr edilmiş materialların sayının 2 dəfə artmasına, eləcə də analitik materialların yazılımasına səbəb olur. 1989-cu ildə "Nyū York Tayms"ın "Op-ed" səhifəsində ilk dəfə olaraq Azərbaycan ziyalıları qəzetiñ redaktoruna məktubla müraciət edirlər [104]. Kontent analizin ortalığa qoyduğu bu tapıntılar tədqiqat üçün vacib olan bir sıra sualları meydana çıxarır: qeyd olunan kəmiyyət dəyişiklikləri hansı keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxardı? 1988-ci il üçün səciyyəvi olan çərçivələmə 1989-cu ildə dəyişirdimi?

Milli azadlıq hərəkatı

“Mənə indiyədək yaşamadığım bir hiss hakim kəsilmişdi. Dövlət müstəqilliyi barədə düşünür, duyurdum ki, yeni nə varsa hamisini sevirəm: gerbimizi, mundirləri, vəzifələri və qanunları. Mən ilk dəfə özümü öz ölkəmin sahibi hiss edirdim. Ruslar yanımızdan çəşqin-çəşqin keçir, hotta keçmiş müəllimlərim belə mənimlə hörmətlə salamlışdırılar. Axşamlar yerli klubda xalq mahnları çalınır, hamı papağıni çıxarmadan otura bilirdi. Biz İlyas bəylə cəbhədən gəlmış və yenidən ora qayıdacaq türk əsgərlərini bura dəvət etmişdik. Onlar Bağdadın mühəsirəsindən, Sina səhrasını keçmələrindən danışdırılar. Onlar Livanın qumlarını, Qalisiyanın su yumuş yollarını, Ermənistan dağlarındakı qarlı çovğunları görmüşdülər. Peyğəmbərin əmrinə göz yuman türk zabitləri şərab içir, Ənvər paşadan və damarlarında türk qanı axan hər kəsi birləşdirən Turan imperiyasından danışdırılar.

Mən bu söhbətlərdən ləzzət alırdım. Ətrafda baş verənlər mənə gözəl və təkrarolunmaz röya kimi gəlirdi. Rəsmi nümayiş günü Bakı küçələrində musiqi çalınırdı. Ənvər paşa qoşunların önündə atda gedir və yeni bayraqı salamlayırdı. Onun sinəsi başdan-ayağa ordenlərlə bəzənmişdi”.

Qurban Səid, “Əli və Nino”.

1989-cu ildə milli hərəkatın formalaşması ilə siyasi gündəliyə ikinci fərqli cərəyanın gəlməsi xəbər verilməklə yanaşı, çərçivələmə üçün alternativ variant təklif edilirdi:

“Qafqaz dağlarından Mərkəzi Asiyaya qədər uzanan ərazidə türk xalqları demokratiya və suverenlik bayraqları altında öz acılarını kütlövi siyasi aksiyalarla ifadə etməkdəirlər” [105].

Qəzetiñ “gənc yazıçılar, tarixçilər və digər ziyyətilər” təşkilatı kimi çərçivələdiyi Xalq Cəbhəsinin üzvləri Azərbaycanda baş verən milli hərəkatın dini xarakter daşımadığını bəyan edirdilər:

“Cənub respublikalarının əsasən müsəlman respublikaları olmalarına baxmayaraq, bu hərəkatlar din ilə identifikasiya olunmaqdandan uzaqdır. Belə ki onların fikrincə, islam fundamentalizmi Sovet müsəlmanlarını nəzarətdə saxlamaq üçün uydurulan mifdir”.

“Xalq Cəbhəsinin liderləri Sovet rejiminin ilk illərində bağlanmış məscidlərin açılmasını, islam ənənələrinin Sovetlərin cənubunda bir-

ləşdirici gücünün tanınmasını dəstekləsələr də, onlar bu çağırışların dini xarakterli olmaması üçün ehtiyatla davranışırlar”.

“Azərbaycan Xalq Cəbhəsini idarə edən ziyalılar onların islamçı İranla deyil, dünyəvi Türkiyə ilə identifikasiya olunduqlarını bəyan edirlər” [106].

“Nyu York Tayms”da yer alan bu dəyişikliklər Azərbaycan informasiya mənbələrinin spektrinin genişlənməsi və qəzeti onlara birbaşa çıxışı ilə şərtlənse də, mənbələrlə daimi əlaqənin olmaması yeni çərçivənin qərarlaşmasına birbaşa təsir edirdi. Nəticədə “Nyu York Tayms” 1988-ci il-də irəli sürdüyü dini çərçivələmədən imtina etmirdi [107, 108, 109, 110, 111, 112, 113].

1989-cu ildə erməni informasiya mənbələrinin fəaliyyəti 1988-ci illə müqayisədə daha zəif təsir bağışlasa da, bu əsla erməni təbliğat maşınının zəifləməsi demek deyildi. Sadəcə olaraq bu zaman ermənilər mübarizənin ikinci mərhələsinə qədəm qoyaraq informasiya müharibəsinin ilk ilində əldə etdikləri dividentləri siyasi dividentlərə çevirirdilər. 1989-cu ildə ABŞ Senatının Ermənistən-Azərbaycan münasibətlərindəki gərginliklə bağlı qəbul etdiyi qərar Amerika ermənilərinin səylərinin nəticəsi idi. Bu hadisə SSRİ XİN-in ABŞ səfiriṇə etiraz notası göndərməsi [114], eləcə də Azərbaycan ziyalılarının “Nyu York Tayms”a məktubla müraciət etmələri ilə nəticələnir [115].

1989-cu ildə “Nyu York Tayms”da yeni bir cəhət olaraq milli hərəkatın təqdimatı çərçivəsində Azərbaycanın imicinə pozitiv çalarlar əlavə edilir.

Bu və yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1988-ci ildən bəri mövcud olan tendensiyalar növbəti ildə Azərbaycanın “Nyu York Tayms”da çərçivələnməsi prosesində izlənilsə də, 1990-cı il bir sıra cəhətlərinə görə daha çox 1988-ci ili xatırladır. Hər iki ildə Azərbaycana həsr edilən materialların sayı rekord həddə çatır. Həm 1988-ci, həm də 1990-cı ildə Azərbaycanın diqqət mərkəzinə çevrilməsinin səbəbi ölkədəki siyasi böhrandır. Əgər 1988-ci ildə Azərbaycan Dağlıq Qarabağda və Ermənistanda baş qaldıran millətçi hərəkatın fonunda xatırlanırdısa, 1990-cı ildə respublikada milli hərəkatın geniş vüsət alması ilə hadisələrin ağırlıq mərkəzi birbaşa Azərbaycana keçir. Nəticədə, sərlövhəsində Azərbaycanın adı çəkilən materialların sayının sərlövhəsində Ermənistən adı çəkilən materialların sayından 3 dəfə çox olur və ölkə “Nyu York Tayms”ın xarici xəbərlər gündəliyində aparıcı yerlərdən birini tutur.

1990-cı ildə də 1988-ci ildə olduğu kimi, xəbər gündəliyindəki yer və xəbərlərin tezliyi hadisələrin inkişaf dinamikası ilə birbaşa bağlıdır. 1990-cı ilin əsas hadisələri 1989-cu ilin dekabr ayının son günlərində respublikanın cənubunda və Naxçıvanda İranla sərhədlərin sökülməsi, yanvarın ortalarında Bakı hadisələri və 20 yanvar faciəsidir. Məhz bu dövrə Azərbaycanın “Nyu York Tayms”da işıqlandırılması tezliyi əvvəlki illəri geridə qoyur. Hadisələrin ən gərgin günlərində - yanvarın 17-28 arası Azərbaycan barədə bir nöm-

rədə dərc olunan materialların sayı yüksələn xəttlə artaraq 4 [115, 116, 117, 118], 5 [119, 120, 121, 122, 123], 6 [124, 125, 126, 127, 128, 129], 7 [130, 131, 132, 133, 134, 135, 136], hətta 8-ə [137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144] çatır. 1988-ci ildə olduğu kimi, bu dəfə də xəbərlərlə yanaşı, qəzet oxucularına Azərbaycan haqqında daha ətraflı informasiya vermək məqsədilə əlavə yazılar dərc edir [145, 146]. 1988-ci ildən fərqli olaraq, bu informasiya daha geniş olub Azərbaycanın tarixi baredə oxucuda müəyyən təsəvvür yaratsa da, çərçivələnmənin ilk ilində əsası qoyulan tendensiyalar 1990-ci ilde də izlənilməkdədir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dini xarakter daşıması, azərbaycanlıların şəhər məsələnə olmaları barədəki mesajlar il boyu davamlı şəkildə ötürülür [147, 148, 149, 150, 151, 152, 153]. İranla sərhədin sökülməsi fonunda din amilinin yenidən qabardılması bu çərçivənin davamlı olmasına kömək edir:

"Azərbaycan Respublikasının ayrıca bir hissəsi olan islamçı Naxçıvanın İranın şimalındaki Azərbaycan əyalətindəki insanlarla qohumluq əlaqələri qədim və müasir tarixin mübahisə doğurmayan məsələlərindəndir. Əsasən şəhər məsləmlərdən ibarət bu respublika çoxdan bəri dillərdə şayiə kimi dolaşan, heç vaxt sonacaq düşünülməyən "panislamçı" hərəkatın qalxanışının qığılçımı olaraq Sovet rəhbərliyinə qarşı çıxa bilərmi? Azərbaycan müsəlman respublikaları arasında daha çox təşkilatlanmış hərəkətə sahibdir. Digər 5 müsəlman respublikasının sünni əhalisindən fərqli olaraq, azərbaycanlılar şəhər məsləmlərdür" [154].

Dini amilden istifadə yanvarın 15-dən başlayaraq Bakıda baş verən antierməni yürüşlərin çərçivələnməsində mühüm rol oynayır. Bu ərəfədə 1988-ci ildən sonra ikinci dəfə olaraq Azərbaycan xarici jurnalistlər üçün bağlanır [155] və əvvəlki illərdə olduğu kimi, respublikadan verilən xəberlər çox zaman bir-birini inkar edən müxtəlif informasiya mənbələri hesabına həyata keçirilir. Nəticədə “Azərbaycan hadisələri suallar çərçivəsində” qalır [156], ermənilər 1988-ci ildə həyata keçirilmiş siyasi texnologiyanın bir daha sınaqdan çıxarılmasına müvəffəq olurlar. Xəberin hadisəyə çevrilmesi və əksinə, xəberin fakt olaraq tarixin arxivinə verilməsi və nəticədə tarixin saxtalaşdırılması texnologiyasının tətbiqi 1990-ci ildə Bakıda baş verən hadisələrin “talan” olaraq çərçivələnməsinə, 20 yanvar faciəsinin isə bu talanın yatırılması üçün Sovet qoşunlarının asayış yaratmaları kimi təqdim olunmasına gətirib çıxarır. Başqa sözlə deyilərsə, 1990-ci ilin yanварında baş verən 3 siyasi hadisə içərisində erməni talanları daha geniş çərçivələnmə taparaq hadisəyə çevrilir. Bu dəfə də çərçivələnmənin davamlı olmasında ABŞ-da yaşayan ermənilər fəal rol oynayırlar [157]. Bu səylər “Nyu York Tayms”ın baş məqalələrindən birinin bütövlükə Azərbaycana həsr olunmasına, Azərbaycandakı milli hərəkatın xarakterinin zorakılıq kimi vurgulanmasına gətirib çıxarırlar:

"Azərbaycan Litva deyil... Litva millətçiləri Moskvadan müstəqillik almaq üçün qeyri-zorakı, siyasi yollarla mübarizə aparırlar. Azərbaycandakı millətçilər də müstəqillik barədə danışırlar, amma onların etirazları qonşu ermənilərə qarşı yönəlmüş qanlı talanlarla müşayiət olunur. Azərbaycan millətçiləri öz aksiyalarını Sovet Azərbaycanında həyata keçirmeklə məhdudlaşdırırlar. Onlar İranla sərhədi pozaraq oradakı azərbaycanlılarla birlikdə ümumi məsələ qaldırmaq istəyirlər" [158].

Baş məqalədə "Nyu York Tayms"ın 1988-ci ildən bəri Azərbaycanın çərçivələnməsi üçün formulə etdiyi mesajlar məcmu halda öz əksini tapır və beləliklə, baş məqalə çərçivəsində Azərbaycanın imici - portreti yaranır. Cəmi 4 gün sonra ABŞ ermənilərinin təbliğat üçün məhz bu məqaləyə istinad etməsi bu portretin neqativlik dərəcəsinin göstəricisidir. Yanvarın 24-də Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi komitəsi iki il əvvəl Sumqayıt hadisələrində olduğu kimi, qəzətin elanlar səhifəsini alır, Azərbaycandakı erməni qurbanlarının xatirəsinə dini mərasim keçirilməsi barədə informasiya verir. Bu elanda yuxarıda qeyd olunan baş məqalədən aşağıdakı cümlələr seçilərək dərc olunur:

"Azərbaycandakı millətçilər də müstəqillik barədə danışırlar, amma onların etirazları qonşu ermənilərə qarşı yönəlmüş qanlı talanlara müşayiət olunur... Bu həftə əsasən xristian ermənilərin müsəlman azərbaycanlılar tərəfindən qətlə yetirilməsi millətçiliyin ən qatı və çirkin təzahürüdür... Nəsildən-nəslə keçən nifrət iki il əvvəl çılgın zorakılığın baş qaldırmamasına, silahlı azərbaycanlıların Sumqayıtda azğınlıq etməsinə səbəb oldu... 1988-ci il zəlzələsi zamanı 25 min erməni ölündə azərbaycanlılar Ermənistani blokadada saxlayaraq onları yardımından məhrum etdilər" [159].

Qeyd etmək lazımdır ki, "Nyu York Tayms"ın ermənipərəst mövqə tutması təkcə erməni lobbisinin səylərinin bəhrəsi kimi izah edilə bilməz. "Nyu York Tayms"ın mövqeyinin müəyyənləşməsində daha vacib bir amil Buş administrasiyasının yanvarın 16-da qəzetdə dərc olunan bəyanatı idi:

"Buş administrasiyası Sovet İttifaqının cənubunda ermənilər və azərbaycanlılar arasında etnik qarşışdurmayı yatırmaq üçün Mixail Qorbaçovun ordudan istifadə etməsini açıq şəkildə dəstəkləyir" [160].

20 yanvar faciəsindən sonra da administrasiyanın mövqeyi əsaslı dəyişikliyə məruz qalmır, belə ki bu hadisənin Sovet-Amerika münasibətlərinə təsir edəcək qüvvəsi yox idi. Administrasiyanın yanvar bəyanatı siyasi istinad çərçivəsi olaraq "Nyu York Tayms"ın fəaliyyətinin və hadisələrə münasibətinin istinad nöqtəsini müəyyənləşdirir. Qəzət administrasiyanın mövqeyini dəstəkləyərək Razılıq yaratma nəzəriyyəsinin iqtidar versiyası üzrə fəaliyyət göstərir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu dəstək kor-koranə olmayıb, stra-

teji xarakter daşıyır. Qəzət siyasi qərarsızlıq, qeyri-müyyənlik dövründə mətbü orqana xas olan bir funksiyani da yerinə yetirir: hadisələrin təxmin edilən inkişaf ssenarilərini cızaraq xarici siyaset institutuna yardımçı olmaq. Bu ssenarilərdə Azərbaycan üçün iki variant təxmin edilir:

- 1.Şiə müsəlman respublikası olaraq panislamçı hərəkatın öндə getmək [161, 162, 163].
- 2.Milli hərəkatın dalğasında pantürkist ideyaları həyata keçirmək [164, 165, 166].

Bir-birindən kifayət qədər fərqli bu təxminləri birləşdirən bir cəhət var: hadisələrin təxmin edilə bilən hər iki variantında Sovet rəhbərliyi çətinliklə üzləşəcək. Beis ki, hər iki halda azərbaycanlılar tək deyil, onlar ya islam və ya da türkçülük kimi daha böyük bir qüvvənin tərkib hissəsi kimi çıxış edəcəklər. Qəzət bu təxminlərin gerçəkləşdiyi zaman Sovet İttifaqı üçün təhlükə yaradacağını xatırlatsa da, məsələyə "Nyu York Tayms"ın Dağılıq Qarabağı və Azərbaycanı çərçivələməsi bucağından yanaşanda, aydın olur ki, səhbət həm də xristian-müsəlman və türk-erməni qarşidurmasından gedir. Bu təxminlərə qəzətin auditoriyasında bir-birindən fərqli iki münasibət möv-cuddur:

- 1.Amerika akademik dairələrinin münasibəti.
- 2.ABŞ erməni diasporasının münasibəti.

Birincilər - ekspertlər hadisələri təhlil edərək "bu həftə Azərbaycanda baş verən narahatlıqların qiyam olaraq yerli tarixlə bağlı olduğunu", bu hadisələrin Sovet İttifaqındakı 45 milyonluq müsəlmanın qatıldığı geniş hərəkətla əlaqəsi olmadığını" [167], eləcə də "üfüqdə heç bir böyük türk alyansının görünmədiyini" bəyan edirdilər [168]. Mərkəzi Konnektikut Universitetinin tarixçi professoru Audrey L. Alstadt "Nyu York Tayms"ın "İki qrup arasında əsrlərdən bəri davam edən mübarizə" [169] yazısına cavab məktubunda bildirir ki, o, Xalq Cəbhəsinin bir il ərzində dərc edilmiş materiallarını təhlil edərək belə nöticəyə gəlməmişdir ki, azərbaycanlılar üçün Dağılıq Qarabağ münaqişəsi dini xarakter daşıdır, azərbaycanlıların tələbləri Baltik respublikalarında və digər ərazilərdə Rusyanın hakimiyyətinə qarşı yönəldilmiş tələblərlə eynidir.

"Azərbaycanlılar tarixi vətən saydıqları, bir çox hallarda azərbaycanlı sənət adamlarının və ədəbiyyatçılarının "beşiyi" adlandırdıqları Dağılıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin saxlanılmasını tələb edirlər. Rusiyanın Azərbaycanı idarə etdiyi 200 ilə yaxın bir müddətdə islam heç bir zaman siyasi səfərbərlik üçün baza rolunu oynamamışdır... Hətta bu yaxınlarda İran sərhəddə baş verən nümayişlərdə Azərbaycanı dini motivasiyalarda günahlandırsa da, bu, Azərbaycan türklərinin, illərdən bəri ayrı düşmüş ailə üzvləri ilə milli və fərdi həmrəyliyinin ifadəsi idi" [170].

Bu materialların müəlliflərinin bir qayda olaraq ABŞ akademik dairələrinin nümayəndələri olması bir daha sübut edir ki, 1990-ci ildə ABŞ-da yalnız məhdud sayıda mütəxəssis Qafqazda, xüsusən də Azərbaycanda gedən proseslərdən məlumatlı idi. Müxalif fikirlər fragmental xarakter daşıyaraq, nəinki Azərbaycan mənbələri tərəfindən möhkəmləndirilmir, əksinə, informasiya agentliklərinin İran mənbələrinə əsasən, azərbaycanlıların Ayetullah Ruhulla Xomeyninin vəfatının birinci ildönümü münasibətilə üç gün matəm elan etmesi kimi xəbərlər [171] informasiya mühəaribəsində ermənilərin ictimai rəyi manipulyasiya etmələrinə şərait yaradırdı.

ABŞ akademik dairələrinin mövqeyindən fərqli bir mövqe tutan ABŞ erməniləri bir məqsəd güdürdülər: Azərbaycanın “TV-də təqdim edilən, qətl, mühəaribə, dini münaqışə” ilə assosiasiya olunan [172] çərçivələnməsi vətəsilə ictimai rəy yaratmaq və Qərbin dəstəyini almaq. Bu zaman azərbaycanlıların milli hərəkata sahib olmaları və digər xalqlar kimi müstəqillik tələb etmələri kimi çərçivələmə erməni strategiyasına xidmət etmədiyindən, azərbaycanlıların fanatik şəhər müsəlman olmaları, yaxud 1915-ci ilə erməniləri qırmış “Türklərin qardaşları” kimi çərçivələmə daha əlverişli idi. Ermənilər əvvəlki illərdəki təcrübəyə əsaslanaraq “Nyu York Tayms”a məktublar göndərməklə öz baxış bucaqlarını təşviq etməyə çalışırdılar [173, 174]. ABŞ-dakı erməni diasporası və erməni kilsəsi redaktora məktublarla kifayətlənməyib yanvar hadisələrindən yarım il sonra iyul ayında “Nyu York Tayms”ın elanlar səhifəsini alaraq “Beynəlxalq İctimai Rəyə Sovet İttifaqındaki antierməni talanlar barədə” 100-dən çox alimin imzaladığı açıq məktub ünvanlayır [175]. Materialların təhlili belə bir fikir deməyə əsas verir ki, bu məktublar “Nyu York Tayms”ın münaqışının ilk günündən təqdim etdiyi dini çərçivələməni möhkəmləndirməyə və onun davamlı olmasına xidmət edir.

Beləliklə, 1990-ci il üçün xarakterik olan cəhət “Nyu York Tayms”ın iki fərqli baxış bucağı təqdim etməyə başlamasıdır. Bunlardan birincisinin Amerika akademik dairələrinin mövqeyini əks etdirərkən sporadik, digərinin ABŞ erməni diasporasının strategiyasına xidmət edərək periodik xarakter daşıması isə çərçivələmənin son nəticədə ikincinin baxış bucağı üzərində qərarlaşmasına, 1988-ci ildən bəri izlənilən tendensiyaların təkcə 1990-ci ildə deyil, həm də 1991-ci ildə davamlı olmasına gətirib çıxarırdı.

1991-ci ildə Azərbaycanın “Nyu York Tayms”da işıqlandırılması əvvəlki illərlə müqayisədə kəmiyyət etibarilə daha az sayda məqaləni əhatə etsə də, həmin ildə baş verən siyasi hadisələr 1991-ci ili iki tarixi mərhələyə bölərək bu materialların keyfiyyət etibarilə yeni mesajlarla zənginləşməsinə səbəb oldu. Əgər 1991-ci ilin 18-19 Avqust qiyamına qədərki dövrde respublika Sovet Azərbaycanı olaraq Sovet İttifaqının müttəfiq respublikalarından biri kimi çərçivələnirdi, avqustun 30-da Azərbaycan Respublikası Ali Soveti-

nin dövlət müstəqilliyi barədə bəyanatı, oktyabrın 18-də müstəqillik barədə Konstitusiya aktı qəbul etməsi ilə Azərbaycanın mərkəzdən asılı olmayacağı müstəqil vahid kimi çərçivələnməsinə zəmin yaranırdı. Məhz bu dövrdə 1988-ci ildən etibarən ilk dəfə olaraq Sovet İttifaqında baş verən hadisələrin İttifaqın sonuna gətirib çıxara biləcəyi fərziyyəsi gerçəkləşdikdə “Nyu York Tayms”ın hadisələrə baxışında fərqli yanaşma tərzi sezilir.

SSRİ-nin üzləşdiyi böhran və onun təxmin edil bələn sonucları dünyanın digər dövlətlərinin, başlıcası isə, ABŞ-ın tehlükəsizliyini suallar qarşısında qoyurdu. Bu suallar ilk növbədə enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı idi. Dağlıq Qarabağ hadisələri başlayandan “Nyu York Tayms”ın Azərbaycanın çərçivələnməsində istifadə etdiyi neft amili də bu dəfə daha ətraflı müzakirələrin, debatların mərkəzinə keçirdi. Əgər 1988-90-cı illər çərçivələnməsində bu amilə toxunularkən, Bakıdakı tətillərin neft istehsalına təsir etdiyi faktı vurğulanırsa, 1991-ci ildə dərc edilmiş “Neftlə bağlı faktlar və ehtiyatsızlıq” yazısı fərqli mesajlar ötürürdü. Müəllif 1990-cı illərin sonuna kimi SSRİ-nin ən böyük neft istehsalçısından neft idxalçısına çevrilə biləcəyi faktının Amerikanın həyatı əhəmiyyət daşıyan milli maraqlarını təhlükə qarşısına qoyduğunu yazırdı:

“Buş administrasiyasının rəsmiləri, Sovet liderləri, eləcə də dünyanın neft ekspertləri vəziyyətdən çox yaxşı xəbərdardırlar. Lakin çox az adam əməli iş görür. Sürətlə çox şey həyata keçirilə biləcəyi bir zaman fəaliyyətsizlik qayğısız məsuliyyətsizliklə əvəz olunur” [176].

Müəllif Sovet neft istehsalının geriləməsinin qarşısını almaq üçün ilk adımların Sovet rəhbərliyindən asılı olduğunu qeyd edir:

“Onlar bu məsələdə maraqlı olan Qərb neft şirkətləri ilə işləmək istəyən birgə müəssisələrin işini ciddi şəkildə əngelləyən qanunları və proseduraları aradan götürməlidirlər. Məsələn, “Petroleum Intercens Vikli” “Şevron” və Moskva arasında danışqların uğursuzluğa düşər olduğunu yazar. Buna səbəb Moskva bürokratiyası və Azərbaycan Respublikası arasında münaqışdır”.

Qəzet Reuters agentliyinin neft mövzusunda xəbərini dərc edərək bildirir ki, “Amoko” korporasiyası bir sıra Qərb rəqiblərini əzərək Xəzər dənizinin “Azəri” neft yatağında işləmek hüququ qazanmışdır”. Sovet neft və qaz nazirlüyü, eləcə də Azərbaycan Respublikası “Amoko”nun təkliflərini “Yunokal”, “British Petroleum” və Norveçin “Statoyl” şirkətlərinin iştirak etdiyi müsabiqədə seçmişlər [177].

Ölkənin təbii sərvətlərinin, başlıcası isə, neftin Azərbaycanın gələcəyi üçün həyatı əhəmiyyət daşıması, onun geostrateji əlverişliliyi respublikadan hazırlanınan məqalələrde müxtəlif mesajlarla ifadə olunur. “Yeltsin Azərbaycanda anklava aid pakt təklif edir” məqaləsində müəllif DQMV-yə hər iki respublikanın iddia etdiyini vurğulayaraq ilk dəfə olaraq bu kontekstdə mü-

naqışının dini xarakter daşımاسını xatırlatmır, eksinə, Azərbaycanın əlverişli strateji mövqeyini öne çekir:

"Hər iki respublika muxtar vilayətə iddiyalıdırlar. Bu vilayət isə bütövlüklə Qara və Aralıq dənizləri arasındaki yolların qovşağında yerləşən Azərbaycanın tərkibindədir" [178].

1989-91-ci illərdə "Nyu York Tayms"da dərc olunan materialların təhlili göstərir ki, bu illər ərzində 1988-ci il çərçivələməsi üçün xarakterik olmayan yeni tendensiyalar izlənilir. Bu tendensiyalar aşağıdakılardır:

1. Azərbaycanın çərçivələnməsində dini amillə paralel olaraq etnik amildən istifadə olunur.
2. Milli azadlıq hərəkatının fonunda azərbaycanlılar fanatik dindarlar kimi deyil, millətçi kimi çərçivələnir.
3. Azərbaycanın çərçivələnməsində neft və geostrateji amillər fərqləndirilməyə başlanılır.

Qeyd etmek lazımdır ki, bu tendensiyalar 1988-ci il tendensiyaları ilə paralel şəkildə baş qaldırsa da, informasiya mənbələri ile əlaqələrin zəifliyi, Amerika azərbaycanlılarının Amerika ermənilərindən qat-qat az təşkilatlanması və hadisələrdən kənarda durması, başlıcası isə, administrasiyanın hadisələrə neytral mövqe bəsləməsi səbəbindən onlar inkişaf etdirilmir və beləliklə, qərarlaşa bilmirdi Nəticədə hələ 1988-ci ildə təqdim olunan, erməni təbliğatının gücü ilə qərarlaşan çərçivələr üstünlük təşkil edirdi.

Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə ABŞ xarici siyasetində Azərbaycan

- Nahararyanla müqayisədə sən qəhrəmansan. Heç olmasa, ona görə ki sənin burun ciblərinə soyuq dəyməyib.

- Sadəcə, ermənilərin fantaziyası müsəlmanlarından daha çoxdur,- dedim və Nahararyana qahmar çıxmaga çalısdım...

Qurban Səid, Əli və Nino.

Sovet İttifaqının əsrin sonlarında tənəzzülü ABŞ strateqləri tərəfindən hələ 80-ci illərin əvvəllərindən proqnozlaşdırılsa da, 1991-ci ilin sonunda bu təxmin gerçəkləşəndə rəsmi Vaşinqton yeni tarixi realliga tam hazır deyildi. Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi və Dövlət Departamentinin bu dövrdə qarşılaşdıığı çətinliklər təkcə milli dilləri bilməmək üzündən “informasiya axını qarşıında boğulmaq”la bitmirdi [179].

Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə ABŞ xarici siyasetinin formalaşma mərhələsi kifayət qədər mürekkeb tarixi proses olaraq “Nyu York Tayms”da heç də həmişə birmənalı şəkildə əksini tapmamışdır. 1988-1991-ci illərdə Sovet İttifaqındaki siyasi böhranları intensiv işıqlandırıran “Nyu York Tayms”ın artıq 1992-ci il üçün mətbu orqan olaraq öz təcrübəsi, mövqeyi və hadisələri çərçivələməsi formalaşmışdı ki, bu cəhət də öz-özülüyündə mətbuat-siyasət münasibətlərinin mürekkebliyini şərtləndirən mühüm amil idi. Bu baxımdan tədqiqatın qarşısında duran əsas məsələ ABŞ xarici siyasetinin formalaşma mərhələsinin “Nyu York Tayms”ın interpretasiyasında işıqlandırılmasını öyrənməklə məhdudlaşmayıb, həm də bu prosesdə mətbu orqan və siyasi institutlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin xarakterinin təhlilini də əhatə etməkdir.

Müstəqilliyyin ilk ilinin çərçivələnməsi

1992-ci ildə cücməkdə olan ABŞ-Azərbaycan münasibətləri 60 materialda işıqlandırılaraq şərti olaraq aşağıdakı 4 qrupu ehtiva edir:

- 1.ABŞ - yeni yaranmış müstəqil dövlətlər;
- 2.ABŞ - beynəlxalq institutlar: BMT, ATƏM, NATO;
- 3.ABŞ - Azərbaycanın yaxın qonşuları: Rusiya, Türkiyə və İran;
- 4.ABŞ - Azərbaycan.

1-ci qrupa daxil olan materiallar özlüyündə iki tarixi mərhələni əks etdirir: ABŞ dövlət katibi Ceyms Beykerin MDB-yə səfərindən əvvəlki və sonrakı mərhələlər.

Dövlət katibinin səfər hazırlığı 1992-ci ilin yanварında onun təşəbbüsü ilə keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarına kömək məqsədilə Vaşinqtonda keçirilən xarici diplomatların da qatıldığı Əlaqələndirici Konfransla başlamışdı. Əsas məqsədi MDB dövlətlərinə yardımında səylərin təkrarlanmasına yol verilmədiyinə, eləcə də keçmiş ittifaqın heç bir regionunun nəzərdən qaçırılmışlığına əmin olmaq olan bu konfransda eyni zamanda bir neçə mühüm məsələyə aydınlıq gətirilməli idi. Söhbət MDB dövlətlərinə yardımın həcmindən və mahiyyətindən, Amerikanın regiona yardım göstərmək məsələsində liderliyi Avropa İttifaqının əlindən ala bilib-bilməməsindən gedirdi [180]. MDB-yə iqtisadi yardım məsələsinin aktuallığı, hər şeydən əvvəl, təhlükəsizlik məsələləri, nüvə silahının yayılmaması ilə bağlı idi. ABŞ-in iqtisadi yardımı "Nyu York Tayms"ın yazdığı kimi "hərbi məhdudiyyətlərin əvəzi" olmalı idi [181]. Bu zaman rəsmi Vaşinqton respublikaların qəbul edə biləcəyinə ümidi bəslədiyi aşağıdakı təhlükəsizlik tədbirlərini irəli sürdü: birgə nüvə komandanlığını dəstekləmek, yeni nüvə silahları yaratmamaq, hərbi sənayeni mülki sənayeye çevirmək [182]. ABŞ-in təhlükəsizlik məsələsinin kökündə nüvə silahının yayılmaması durdugundan Azərbaycan belə bir silaha malik olmayan ölkə kimi ABŞ-in xarici siyasetində bu baxımdan prioritet respublika kimi qiymətləndirilmirdi.

Bu dövrə Azərbaycanı ABŞ-in maraq dairəsində saxlayan mühüm bir cəhət onun müsəlman respublikası olaraq İranın regionda artmaqdə olan təsirinə həssaslığı, islam fundamentalizminin yayılması təhlükəsi, eləcə də İranın nüvə silahına sahib olmaq istəyi idi. ABŞ-in Orta Asiya respublikalarına və Azərbaycana önəm verməsi bu təhlükəni önləmək məqsədi güdürdü. ABŞ dövlət katibi C. Beyker regiona səfəri ərəfəsində verdiyi açıqlamada bildirirdi ki, ABŞ müsəlman respublikalarını İranın təsirindən qorumaq üçün əvvəl Türkmenistan, Tacikistan və Özbəkistanda, daha sonra digər respublikalarda sürətlə səfirliliklər açacaqdır [183]. Lakin bu zaman belə bir mühüm məqam vurgulanırdı:

"ABŞ ötən ilin dekabrında formal olaraq keçmiş Sovet respublikalarından on ikisinin müstəqilliyini tanışa da, onlardan şərti olaraq altısı: Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan, Belarus, Qırğızıstan və Ermənistən ilə diplomatik münasibətlər quraraq səfirlilik açmışdır. Qafqazdakı Gürcüstan və Azərbaycana, Orta Asiyadakı Türkmenistan, Tacikistan və Özbəkistana, eləcə də Moldovaya gəldikdə isə bu respublikalarda yalnız insan hüquqlarına, silahlara nəzarətə və azad iqtisadiyyata öhdəlik götürüldükdən sonra səfirlilik açılacaqdır" [184].

ABŞ-in fəal diplomatik münasibətlər qurdugu 6 respublikadan 4-nün nüvə

silahına malik olması faktı belə bir mülahizə irəli sürməyə əsas verir ki, səfirlik açmaq üçün əsas şərt heç də administrasiyanın vurğuladığı kimi, demokratiyaya sədəqət deyildi. Ermənistənin bu cərgədə yer almاسını ABŞ ermənilərinin səylərinin nəticəsi olduğunu unutmasaq, deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əslində, ABŞ-in milli təhlükəsizliyinə xələl gətirə biləcək istənilən təhlükə demokratik öhdəliklərdən irəlidə gəlir. Məhz buna görə də ABŞ rəsmiləri müsəlman respublikalarının “cənuba və şərqə deyil, şimala və qərbə baxdıqlarına əmin olmaq üçün” qeyd edirdilər ki:

“İndi bu yeni dövlətlərdən dəmir öhdəliklər gözləmək zamanı deyil” [185].

Rəsmi Vaşinqtonun beiə bir mövqeyi onun strateji planlarından irəli gəldi.

ABŞ bu regionun elitasının Qərbədən çox, rusdilli Moskvaya, rayonların əhalisinin isə məscidlərə yığışaraq islamə daha çox önəm verdiyini anlayırdı. Elə buna görə də:

“Amerika rəsmiləri Türkiyəni yeni yaranmış müsəlman dövlətləri üçün model olaraq seçmək isteyirdilər. Çünkü Türkiyə kifayət qədər dünyəvidir ve Qərb müttəfiqləri ilə integrasiya olunmuşdur” [186].

Təsadüfi deyil ki, yanvarın əvvellərində keçmiş Sovet respublikalarına yardım üzrə Vaşinqton konfransı zamanı Türkiyənin dövlət naziri G. Ergenekon C. Beykerə Mərkəzi Asiya respublikalarının öz paytaxtlarında ABŞ səfirliliyi açılmasını istədiklərini çatdırılmışdı. Həmin günlər Buş administrasiyası İranın təsirinin qarşısını almaq üçün Türkiyə və Misirlə məsləhətləşmələr aparmışdı [187].

Türkiyənin keçmiş Sovet İttifaqının müsəlman respublikalarını İranın təsirindən uzaqlaşdırmaq və onlara dünyəvi dövlət quruculuğunda liderlik etmək strategiyası 1992-ci ildə ABŞ-in siyasi gündəliyində xüsusi yer alaraq, C. Beykerin regiona səfəri günlərində ABŞ prezidenti C. Bushun Türkiyə Cümhuriyyətinin baş naziri S. Dəmirəl ilə Vaşinqton görüşünün əsas mövzusunu təşkil etmişdi. Görüşdən sonra S. Dəmirəl Mərkəzi Asiyənin fundamentalist yolla gedə biləcəyi ehtimalını rədd edərək bu türkəlli xalqların tarixi-mədəni baxımdan türk olduqlarını bildirmiş, onların, eləcə də Azərbaycanın latin əlifbasına keçidini mühüm addım kimi qiymətləndirmişdi [188].

Dövlət katibinin regiona səfəri ərefəsində dərc edilmiş, rəsmi Vaşinqtonun mövqeyini açıqlayan bu mülahizələrə qəzet laqeyd qalmır və səfərdən əvvəl “Mərkəzi Asiyada demon yoxdur” sərlövhəli baş məqalə ilə çıxış edərək hadisələrə fərqli bir baxış bucağı təqdim edirdi. Baş məqale müəllifinin fikrincə, Buş administrasiyası Azərbaycanda və Orta Asiya respublikalarında səfirlilik açmaq prosesini sürətləndirməklə düzgün addım atır:

“Vaşinqtonun bu tələsik addımları İranın regiona olan ambisiyalanı ilə bağlaması onun sadə bir panislamist qorxusu qarşısında həyəcan

təbili çaldığını göstərir. Bu ölkələrin iqtisadi əlaqələri genişləndir-mək, elə bu istiqamətdə də İran və digər islam ölkələri ilə ticarət etməyə qanuni haqları çatır. ABŞ-in yersiz təşvişi isə, doğrudan da, di-ni qütbəşməyə səbəb ola bilər. Dövlət katibi C. Beyker gələn həftə regiona səfərə getməzdən əvvəl bu məsələləri soyuq ağılla bir daha tədqiq etməlidir” [189].

Dövlət katibinin regionun islam respublikalarının rəhbərləri ilə səhbətlə-rindən əsas məqsəd islam təhlükəsi mövzusunu müzakirə etmək, “İranla sə-rhəd bölüşən müsəlman respublikalarının daha çox Amerika dəyərlərini bö-lüdüklərini, öz gələcəklərini daha çox Qərble bağladıqlarını hamının eşidə biləcəyi tərzdə səsləndirməyə nail olmaq idı” [190]. Azərbaycan Preziden-tindən demokratianın əsas prinsiplərinə, azad iqtisadiyyata, azlıqların hü-quqlarına hörmət edəcəyi barədə vəd almağa nail olan C. Beyker bu prinsip-lərin digər yeni yaranmış respublikalar tərəfindən də qəbul edildiyini, lakin İran hökumətinin onları bölüşmədiyini və “dövlət terrorizmindən imtina et-mədiyini” bildirirdi. A.Mütəllibov öz növbəsində İran təhlükəsi barədə sua-li mənasız hesab edirdi [191].

Qəzeti 13 fevral ayında dərc edilmiş “Respublikalar hüquqları qoruya-caqlarına söz verdilər” sərlövhəli reportaj C. Beykerin Azərbaycana səfəri barədədir. Müəllif ABŞ-in Azərbaycanla diplomatik əlaqələr qurmaq iradə-sinin dövlət katibinin ötən ilin sentyabrında irəli sürdüyü prinsiplərlə səsləş-mədiyini, Azərbaycanın səmimiyyətinin şübhə doğurduğunu qeyd edərək, hələ iki həftə əvvəl Dövlət Departamentinin insan hüquqları barədə illik mə-ruzəsində Azərbaycanın amansızcasına tənqid edilməsinin cənab C. Beykeri naqolay vəziyyətə qoyduğunu yazar [192]:

“Bu hesabatda Azərbaycan hökumətinin həbs olunanlara işgəncə verdiyi, Dağlıq Qarabağdan 1000 adamı zorən deportasiya etdiyi və eləcə də keçən ilin avqustunda prezident M.Qorbaçova qarşı qiyamı dəsteklədiyi bildirilir” [193].

Prezident A.Mütəllibovun çərçivələnməsinə gəldikdə isə onun keçən ilin avqustunda kommunistsayağı, heç bir müxalifət olmadan seçildiyi, onun əleyhinə səs vermək istəyənlər üçün əlavə bir köşk ayrıldığı xatırlanır. Qeyd edək ki, respublikanın və dövlət başçısının bu tip çərçivələnməsi bir gün əv-vəl Yerevandan hazırlanmış reportajda Ermənistan prezidentinin verdiyi me-sajları möhkəmləndirir. C.Beykerlə görüşü zamanı L. Ter-Petrosyan Azər-baycanın insan haqlarına hörmət etməməsi və Dağlıq Qarabağın erməni əha-lisi ilə amansız davranması səbəbindən onu bu respublika ilə diplomatik mü-nasibətlər qurmamağa çağırmasıdı [194].

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, administrasiya ABŞ dəyərləri və milli təhlükəsizlik məsələləri arasında seçim edərək ikinciye daha çox üstünlük vermək zorunda qalırdı. Çünkü:

“Birləşmiş Ştatların Mərkəzi Asiyadakı bütün dövlətlərlə münasibətlər qurmaq və islam fundamentalizminin yayılmasının qarşısını almaq isteyinin başlıca səbəbi bu respublikaların uran və neft kimi strateji ehtiyatlarla zəngin olmasıdır” [195].

Administrasiyanın bu seçimi “Nyu York Tayms”ın fərqli mövqeyi ilə rastlaşırıdı. C.Beykerin regiona səfərinə həsr olunan, “Bakıda təcavüzə göz yumarkən” adlanan ikinci baş məqalədə müəllif ötən ilin payızında dövlət katibi C.Beykerin keçmiş Sovet respublikaları ilə diplomatik münasibətlər qurmaq üçün iki əsas prinsip irəli sürdüyüünü, bu prinsiplərin qanunun alılıyi və insan hüquqlarına hörmət olduğunu yazırdı:

“Azərbaycan Dağılıq Qarabağ ermənilərini amansız təcavüzə məruz qoymaqla bu standartları kobud şəkildə pozmuşdur. Bəli, dünən cənab Beyker Bakıda başqa cür görünürdü. Onun fikrincə, kommunistin idarə etdiyi bir respublikanın bu prinsiplərə sözdə əməl edəcayı barədə vədlər verməsi ilkin tanınma üçün təminatdır. Cənab Beyker Azərbaycan və Mərkəzi Asiyanın digər müsəlman respublikalarını İranın orbitindən uzaqda saxlamağa çalışır. Azərbaycanla diplomatik münasibətlər qurmaq onun haqqı olsa da, nə üçün lazımı şərtlərə əməl olunmamış əl-ayağa düşmək lazımdır?” [196].

Məqalə müəllifi Azərbaycanın Dağılıq Qarabağı mühəsirədə saxlamasını, eləcə də erməni kəndlərinin hücumlara məruz qalmasını nəzərə çatdıraraq belə bir qənaətə gəlir:

“Azərbaycanı tanımaqdan imtina etməklə Amerika təcavüzə qarşı çıxdığını göstərə bilər. Vaşinqton həmçinin Qırmızı Xaç, Qırmızı Aypara və digər beynəlxalq təşkilatları humanitar yardımına təşviq edə bilər ki, onların da regiona gəlişi Azərbaycanın əl-qolunu bağlayar. Büttün bunları etmək əvəzinə, Vaşinqton Azərbaycanı prinsipsizcəsinə tanımaqdadır” [197].

“Nyu York Tayms”ın C. Beykerin regiona səfəri zamanı dərc etdiyi hər iki baş məqaləni birləşdirən cəhət administrasiyanın müsəlman respublikalarına verdiyi önəmlə narazılıq hissidir. Əgər birinci məqalədə müəllif bir qəddər ehtiyatlıdırsa və müxalif fikri administrasiyaya təklif kimi təqdim edirsə, ikinci baş məqalə qeyd-şərtsiz narazılıq ifadə etməklə yanaşı, bütövlükdə Azərbaycana qarşı yönəlmüşdür. Maraqlı cəhət budur ki, administrasiyanın insan hüquqlarının pozulmasına göz yunduğu ölkələr içərisində Azərbaycan yeganə respublika olmasa da, baş məqalənin tənqid hədəfi kimi Türkmənistan, yaxud Özbəkistan deyil, məhz Azərbaycan seçilir. Digər maraq doğuran cəhətsə bu məqalədəki arqumentlərin L. Ter-Petrosyanın cənab Beykerlə nahar zamanı Azərbaycanın tanınmaması üçün irəli sürdüyü arqumentlərlə səsləşməsidir. Beləliklə, “Nyu York Tayms” Azərbaycan məsələsində Razılıq yaratma nəzəriyyəsinin elita versiyasına üstünlük verək rəsmi siyasətdən

fərqli bir siyaset irəli sürərek onun həyata keçirilməsinə çalışırı. Bir qayda olaraq administrasiyanın mövqeyini dəstəkləyən "Nyu York Tayms"ın bu məsələdə fərqli mövqə tutması 1988-91-ci illər çərçivələməsi zamanı Amerika ermənilərinin fəallığı və 1992-ci ildə də bu təbliğatı davam etdirmələri idi. Qəzetiñ narazı qaldığı digər bir məsələ administrasiyanın Dağlıq Qarabağ məsələsində passiv mövqeyi idi.

Dövlət katibinin Dağlıq Qarabağ məsələsindəki mövqeyi 1992-ci ildə administrasiyanın bu məsələyə münasibətini öyrənmək baxımından maraqlı faktlar ortaliga qoyur. Cənab Beyker Yerevandakı mətbuat konfransında Dağlıq Qarabağa səfər edib-etməyəcəyi, eləcə də vasitəçilik missiyası barədə suala cavab olaraq bildirirdi:

"Mənim nə indi bu səfər çərçivəsində, nə də gələcəkdə regiona və muxtar vilayətə getmək fikrim var... Yeni, müstəqil dövlət yaratmaq və onu dünya birliyinə integrasiya etdirmək, azad bazar iqtisadiyyatı qurmaq öz-özlüyündə nəhəng bir işdir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi bu işə engel olmamalıdır" [198].

C. Beykerin regiona səfəri rəsmi Vaşinqtonun "Rusiya birinci" siyasetinin başlangıcı olmaqla yanaşı, həm də onun bu regionda hələ də Rusyanın nüfuzunu tanımaması demək idi. Elə bu səbəbdən rəsmi Vaşinqton Rusiya, Türkiyə və İranın vasitəçilik missiyalarına sakit yanaşır, hadisələrə yalnız beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə müdaxilə etməyə üstünlük verirdi. Bu pozisiya akademik dairələrin mövqeyi ilə üst-üstə düşürdü. "Liderlik zorunda. Amerika gücünün dəyişkən təbiəti" kitabının müəllifi Cozef S. Nay "Nyu York Tayms"da dərc olunan "BMT-nin yanğın briqadalarını yaratmalı" adlı məqaləsində bildirirdi ki, Buş administrasiyası bir sıra beynəlxalq böhranlarda Avropa Birliyinin və BMT-nin vasitəçilik missiyalarına, eləcə də Amerika Dövlətləri Təşkilatının fəaliyyətinə arxalanmaqla ağıllı iş görür. BMT-nin yanğın briqadaları yaradılmasını təklif edən məqalə müəllifinin fikrincə:

"Amerika uzaqda baş verən hər münaqişəyə qoşulmaqla dünya polismeni olmaq istəmir. Biz bu tipli mobil əməliyyat qüvvələrinə yalnız maddi-texniki dəstək verə bilərik. İkiqütbüdü dünya məhv olsa da, birqütbüdü dünya illüziyadır. Yeni institutların yaranması zərureti göz qabağındadır" [199].

Rəsmi Vaşinqton mövcud beynəlxalq institutların fəaliyyətinə dəstək verərək, yeni yaranmış müstəqil dövlətlərin ATƏM-ə qəbulunu bəyənir [200], Soyuq müharibədən sonrakı dövrədə dünya nizamının yaradılmasında, o cümlədən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində gələcəkdə NATO-nun hərbi müdaxiləsi ehtimalını istisna etmirdi (22, 23).

Vaşinqtonun Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə distant münasibəti, Amerika ermənilərinin artmaqdə olan fəallığı 1988-91-ci illər çərçivələməsinin 1992-ci ildə də qorunub saxlanılmasına xidmət etmişdir. Xocalı soyqırımıñin "Nyu

York Tayms”da çərçivələnməsi nəticəni bir daha təsdiqləyir. Bu hadisə ilə bağlı fevralın 27-dən martın 17-dək dərc edilmiş 12 material aşağıdakı qruplar üzrə təsnif edilə bilər:

- 1.Xəbərlər;
- 2.Fotolar;
- 3.Baş məqalə;
- 4.Məktub;

Xocalı faciəsi barədə ilk xəbəri fevralın 27-də Reuters agentliyinə istinadən verən qəzet bildirirdi:

“İnterfaks Azərbaycan Xalq Cəbhəsinə əsasən, bildirir ki, Xocalı şəhəri küla döndərilib, evlər yandırılıb, mülki əhalı qətlə yetirilib. Müstəqil xəbər agentlikləri məlumat verirlər ki, erməni döyüşçüləri Azərbaycanın nəzarəti altında olan əsas aeroportu ələ keçiriblər. Ermənistən paytaxtı Yerevandan erməni parlamentinin spikeri hadisəni qiymətləndirərək demişdir ki, bu, ermənilərin böyük qələbəsidir” [201].

Martin 2-də Reuters agentliyinin Ağdamdan hazırladığı materialda hadisənin ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı qətl olduğu, meyitlerin kəllə sümüklərinin çıxarılması xəbəri verilir. Reuters-in fotoqrafi Fredirik Lengenya azərbaycanlıların cəsədləri ilə dolu iki maşın qoşqusu gördüğünü söyləyir:

“Birinci maşında mən 35 cəsəd saydım, ikincidə də bir o qədər olardı. Bəzi cəsədlərin başı kəsilmişdi, çoxu yandırılmışdı. Onların hamısı kişi idi, yalnız bir-ikisinin əynində xaki rəngli uniforma vardı” [202].

“Nyu York Tayms” müxbirlərinin hadisə barədə xəbərləri martın 3-dən etibarən dərc edilsə də, qəzetiñ müxbiri yalnız martin 5-də Ağdamda, bir gün sonra isə Bakıda olur. Müxbiri Azərbaycana gətirən faciənin özü deyil, onun siyasi nəticələri - Azərbaycan Prezidenti A. Mütəllibovun istefası olsa da, o, belə bir siyasi dönüşə səbəb olan hadisənin acı mənzərəsini oxucuya çatdırıbilir:

“Ağdam məscidinin işçisi Haqverdi Hacıyev bu günlər ərzində gyllələnmiş uşaqların, eybəcər hala salınmış yaşlıların cəsədlərini yur.... O, başı kəsilmiş növbəti kişi meyitini dehşətə gələ-gələ kəfənə bükərək deyir: “Fevralın 26-dan 200 meyit yumuşam, onların bir qismi parça-parça olsalar da, dəfn edilməlidirlər” [203].

Qeyd olunan material təkcə Xocalı faciəsinin portretini yaratmaq baxımından deyil, həm də digər iki məqamına görə önəmlidir. Bunlardan birinci, Dağılıq Qarabağ münaqişəsinin çərçivələnməsi, digəri isə Buş administriyasının münaqişəyə münasibətinin bir daha açıqlanmasıdır.

Müəllif münaqişənin çərçivələnməsində 1988-ci ildən bəri istifadə olu-

nan dini amilə üstünlük verərək hər iki yazıda hadisəni xristian-islam qarşıdurması kimi dəfələrlə təqdim edir:

“Ötən həftələrdə Dağlıq Qarabağda qalan müsəlman azərbaycanlıların azlığı, on minlərlə adam, xristian ermənilərlə münaqişədə anklavı tərk edib xilas olmaq üçün geri çəkilməli oldu” [204].

Qeyd edək ki, dini çərçivələmənin bu qədər uzunömürlü olmasının, 1992-ci il boyu davam etməsinin [205, 206, 207, 208] səbəblərindən biri də məsələyə ferqli bir yanaşma tərzinin çox nadir hallarda təqdim olunmasıdır. Bu da qeyd edilməlidir ki, Türkiyənin “məsələnin xristian-müsəlman mühabibinə çevrilənməsi” [209], ona “xristian- müsəlman qarşıdurması çaları verilməməsi” [210] üçün göstərdiyi səyiər daha güclü siyasi institutun - administrasiyanın dəstəyini tapdığı təqdirdə əməli ola bilərdi. Lakin 1992-ci ilde Buş administrasiyasının Qafqaz siyaseti kifayət qədər ehtiyatlı olaraq bələ bir ehtimalın gərkələşməsini istisna edirdi:

“Buş administrasiyası Qafqazda və Mərkəzi Asiyadakı siyasi proseslərə çox böyük ehtiyatla müdaxilə etməkdədir. Dövlət katibi C.Beyker regiona alovlu və ambisiyalı səfəri zamanı vurğulamışdır ki, Ağ ev Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Livansayağı dilemmasına və onun qarşıq siyasetinə qarışmaq niyyətində deyil” [211].

Buş administrasiyasının məsələyə laqeyd münasibəti mətbu orqanda əksəir yaradaraq siyaset-media münasibətlərində təzahür edir. Bu münasibətlərin xarakteri 1992-ci ilin fevralında baş vermiş Xocalı faciəsi zamanı, martdan etibarən ermənilərin Dağlıq Qarabağ və Naxçıvanda döyüş əməliyyatlarını genişləndirərək əraziyə nəzarət etdikləri aylarda daha qabarlı şəkildə üzə çıxır.

Xocalı faciəsi barədə yuxarıda təhlil olunan materiallarda qəzetiñ həm informasiya agentliklərinin, həm də öz müxbirlərinin materiallarına əsasən verdiyi xəbərlərdə hadisənin vandalizm aktı olduğu şübhə doğurmur. Lakin təhlil olunan materiallar həmin günler hadisəyə həsr edilmiş yazıların yalnız bir qismidir. Xocalı hadisəsi və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə ən çox material Martin Səkkizində işıq üzü görür. Həmin gün Ağdamdan reportajla yanaşı, Denis Heveyisinin “Ermənistən - Azərbaycan mübarizəsi: imperiya irsi” və Serj Şeymenin “Qan qisası dərinləşməkdədir” məqalələri dərc edilir.

Denis Heveyisi Kvin Kollecin siyasi elmlər professoru Hratç Zodiyana müraciət edərək oxucuları bir daha münaqişənin tarixi xronologiyası ilə tanış edir. Bu xronologiya çar rejiminin azərbaycanlıları erməni talanlarına təhrik etdiyi 1903-1905-ci illərdən başlayaraq Sumqayıt hadisələrini, 1990-ci ilin yanvarındakı Bakı talanını əks etdirir və qəribə də olsa, məqalənin qələmə alındığı 1992-ci ilin son hadisəsi - Xocalı hadisəsi ilə deyil, 1991-ci ilin aprelində Azərbaycan qoşunlarının Dağlıq Qarabağın erməni kəndlərinə hücum etməsi ilə bitir [212].

“Qan qisası dərinləşməkdədir” adlı məqalə ötən həftə Xocalıda baş verən dəhşətli faciə barədə faktlara əsaslanan abzasla başlasa da, müəllif daha sonra fikrini davam etdirərək Denis Heveyisin məqaləsində olduğu kimi, hadisələrin tarixinə qayıdır. O, ilk qanın 1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağ parlamentinin muxtar vilayətin Azərbaycandan ayrırlaraq Ermənistana verilməsi barədə müraciət qəbul etdiyi zaman töküldüyünü yazsa da, bu qurbanların hansı tərəfdən olduğunu qeyd etmir. Azərbaycanlıların müsəlman, ermənilərin isə xristian olmasının münaqişəni mürəkkəbələşdirən cəhətlərdən biri olması faktını vurgulayan müəllif Avqust qiyamına qədər Sovetlərin azərbaycanlıları və vilayətin status-kvosunu dəstəklədiklərini, bu məqsədlə ermənilərə qarşı kampaniya apardıqlarını, Sovet rejimi çökdükdən sonra ermənilərin azərbaycanlıları Dağlıq Qarabağdan çıxarmağa başladıqlarını yazar. Baş məqalənin maraq doğuran cəhəti sonuncu abzasdır. Müəllif indiyədək münaqişə zamanı 2000 adəmin həlak olduğunu qeyd edərək fikrini belə yekunlaşdırır:

“Lakin əzablar ölümündən də çoxdur: Dağlıq Qarabağ erməniləri faktiki olaraq təcrid edilmişlər, onlar yalnız vertolyot vasitəsilə təchiz olunurlar. Ermənistan da bütün qış boyu yanacaqsız əziyyət çekmişdir, belə ki, Azərbaycan neft təchizatını dayandırmışdır. Bu arada isə həm sülh danışqları, həm də qətəllər davam edir” [213].

Hər iki məqaləni birləşdirən ümumi cəhət onların təkcə faktlara qərəzlə münasibəti deyil, həm də bu məqalələrin oxucuya ünvanlaşdırıqları oxşar mesajlar və məqsəddir. Mesaj isə birdir: ermənilər blokadadırlar, onların əziyyətləri davam edir. Məqalələrin məqsədi oxucunu Xocalı faciəsinin təsirindən uzaqlaşdırmaq, hadisələr başlanğıcından bəri onun beynində yaradılmış obrazı bir daha qoruyub saxlamaqdır. Bu zaman 1988-ci ildə sınaqdan çıxarılmış siyasi texnologiyalar bir daha tətbiq olunur. Xocalı hadisəsinin hadisəyə çevriləməsindən sonra ermənilərin blokadada olmasına isə hadisə kimi çərçivələmək. Təsadüfi deyil ki, müəllifin müraciət etdiyi informasiya mənbəyi Amerika ermənisidir. Hər iki yazının əslubu, hadisəyə yanaşma tərzi Amerika erməni, Erməni İnsan Hüquqları Müdafiəçiləri İcraçı İdarə heyətinin sədri Ara Araxın martın 4-də “Nyu York Tayms”a ünvanladığı məktub ilə səsləşir. Məktub müəllifi yazar:

“Dağlıq Qarabağdakı vəziyyəti izləyən, 1988-ci ildə Sumqayıtda ermənilərin qətl yetirilməsindən, 1990-ci ildə Bakıda erməni talanlarından xəbərdar olan əsasən ermənilərdən ibarət bir təşkilat kimi, biz martın 3-də dərc edilmiş “Ermənilərin qətəllər törətdikləri xəbər verilir” yazısını çəşqinqılıq və inamsızlıqla oxuduq... Sizin qəzetiniz heç də həmişə davam etməkdə olan faciəyə bu qədər böyük diqqət vermir... Siz bir dəfə də olsun qeyd etmirsiz ki, bu cür vəhşiliklər Azəri omonçuları tərəfindən Dağlıq Qarabağın mülki vətəndaşlarına

qarşı törədilmişdir. Ötən ilin mayında Andrey Saxarovun Xatırə Konqresi 5 obyektiv fakt-axtarış missiyası həyata keçirərək azəri təcavüzkarları tərəfindən erməni kişilərinin, qadınlarının və uşaqların dəfələrlə qətl, zorlama və dile gətiriləsi mümkün olmayan cinayətlərə məruz qaldıqlarını aşkarlaşmışdır... Keçən ilin oktyabrında və ötən ay etibarlı insan hüquqları təşkilatlarının Kongresə verdikləri ifadələr bu cinayətləri təsdiq edir. Fevralın 14-də dərc edilmiş "Bakıdakı təcavüze göz yumarkən" sərlövhəli baş məqalədə azərbaycanlıların ermənilərin insan haqlarını necə pozmaları bir daha vurgulanır..." [214].

Müəllif Reuters agentliyinin xəbərinin "Nyu York Tayms"da verilməsin-dən narazi olsa da, "Nyu York Tayms"ın mövqeyini dəstəkləyir, qəzetiñ "Bakıdakı təcavüze göz yumarkən" sərlövhəli baş məqaləsini teqdir edir.

Qeyd edək ki, 1992-ci ildə "Nyu York Tayms"ın hadisələrə münasibəti bütövlükdə 2 baş məqalədə [215, 216] və iki məqalədə [217, 218] açıqlana-raq ümumilikdə qərəzli, tərəfkeş olaraq qiymətləndirilə bilər. "Nyu York Tayms"ın 1992-ci ildə Azərbaycana həsr edilmiş "Naxçıvanda mühabirə" adlanan sonuncu məqaləsi də bu qəbildəndir.

Mayın 22-də "Xarici işlər" rubrikası altında dərc edilmiş, digər üç məqalədən daha geniş olan bu material "anklav, Ermənistən, Türkiyə və ABŞ arasında" münasibətləri təhlil edərək birbaşa administrasiyaya ünvanlanır. Baş məqalədə 3 məsələ açıqlanır: 1) Buş administrasiyanın mövqeyi, 2) Amerika ermənilərinin siyasəti, 3) Vəziyyətdən çıxış yolu.

Müəllif mövcud siyasi vəziyyəti aşağıdakı kimi qiymətləndirir:

"Erməni qeyri-nizamı hissələrinin Naxçıvana hücum etdikləri və Dağlıq Qarabağ üzərində nəzarətə nail olduğu, Türkiyənin türk və müsəlman qardaşlarını qorumaq üçün debatlar apardığı günlərdə Buş administrasiyası nala-mixa vurur..."

...ABŞ-in siyasi imperativləri kifayət qədər ermənipərəstdir - nüfuzlu ermənilər əsasən həlledici Kaliforniya ştatındadırlar. Siyasi mülahizələr və cəhdələr isə bütövlükə Türkiyəyə doğru yönəlmüşdür - plan Ankaranı Orta Asiyada İran və Rusiya ilə strateji cəhətdən üz-üzə qoymaqdır" [219].

Müəllif Dövlət Departamentinin sözçüsü Marqaret Tuvilerin ötən həftə bu iki simdə çaldığını qeyd edərək, səhnə arxasında prezident C. Buşun və dövlət katibi C. Beykerin Yerevana tez-tez telefon açıqlarını bildirir:

"Onlar erməni liderlərini Dağlıq Qarabağda döyüşləri dayandırma-ğə, Avropada Əməkdaşlıq və Təhlükəsizlik Konfransının vasitəçilik missiyasını qəbul etməyə, Naxçıvana hücumlardan el çəkməyə səslə-yirlər. Və onlar Ankaranı müdaxilə etməməyə çağırırlar" [220].

Müəllif administrasiyanın bu mövqeyini tənqid edərək onu antierməni əhval ruhiyyədə günahlandırır:

“ABŞ diplomatiyası qərəzsiz olduğu bir təqdirdə administrasiyanın münasibəti antierməni olaraq artmaqdadır. Rəsmilər Yerevanın Dağlıq Qarabağda və Naxçıvandakı erməni qeyri-nizamı hissələrinin onun nəzarətində olmayı barədə mülahizələrini qəbul etmirlər. Yüksek vəzifəli rəsmilərdən birinin dediyinə görə, onlar inanırlar ki, “uzun müddət regionda qurban verilmiş Yerevan indi administrasiyanın başı seçkilərə qarışlığı bir zaman vəziyyətdən istifadə edərək Bosniyadakı serblər kimi hərbi əməliyyatlar aparır” [221].

Ermənilərin serblərlə müqayisə edilməsi “iyrənc bir müqayisə” adlanırsı da, onların 1992-ci il prezident seçkisində yararlanacaqları istisna edil-mir. Düzdür, bu zaman söhbət Ermənistən ermənilərindən deyil, Amerika ermənilərindən gedir:

“Vaşinqtondakı Erməni Assambleyasının nümayəndəsi Van Qri-qoryan Ağ evin ermənilərin prezident seçkisində dəstəyindən narahat olduğunu qeyd edərək deyir: “Ağ ev bu il heç nə edə bilməz” [222].

Müəllif V. Qriqoryana istinadən bildirir ki, eks təqdirdə ermənilər siyasi oyuna ABŞ rəsmilərinin ən çox qorxuqları kartı çıxaracaqlar: Vaşinqton erməniləri diplomatik cəhətdən tərk edib türklərə erməniləri bir daha öldürməyə imkan verərsə, “Ermənistən təhlükəsizlik üçün İrana üz tutacaqdır” [223]. Müəllif belə bir ehtimal irəli sürür ki, Türkiyə məsələyə müdaxilə etdiyi təqdirdə Rusiya Mərkəzi Asiyada yenidən baş qaldıra bilər ki, bu da hətta üçüncü dünya müharibəsinə gətirib çıxara bilər. Məqalə müəllifin təklif etdiyi variantla bitir:

“Bu köhnə düşmənlərə: “Bir-birinizi öldürməyin”, - deməkələ ABŞ və Qərb uzağa gedə bilməyəcək. Müyyəyen anda onlar Ermənistəni nəzarətdə saxlamalıdırular. Və buna nail olmanın yeganə yolu uzun illər qurban verilmiş ermənilərin öz evlərində təhlükəsizliyini və Azərbaycanda hüquqlarını təmin etməkdir. Əks halda tarix yenidən intiqam hissi ilə təkrarlanacaqdır” [224].

Qeyd edək ki, məqalə dərc olunduğu zaman ermənilər Dağlıq Qarabağda hərbi üstünlük əldə etmişdilər və “Nyu York Tayms” bunu “ermənilərin qələbəsi” kimi vurgulayaraq yazdı:

“Üç həftə əvvəl Azərbaycan şəhəri Şusanın işgali ilə ermənilərin Dağlıq Qarabağdakı qələbəsi faktı çevrildi. Ermənistəni mübahisə doğuran ərazilərlə birləşdirən dəhliz açılmış, bununla da növbəti döyüslərə qədər Dağlıq Qarabağ ermənilərinə imkan verilmişdir ki, onlar ehtiyacında olduqları həm humanitar, həm hərbi yardımına çıxış əldə etsinlər” [225].

“Nyu York Tayms”ın ermənilərin döyük əməliyyatlarını birmənalı olaraq qələbə kimi çərçivələməsi erməni mənbələrinin mövqeyi ilə üst-üstə düşür. Miçigan Universitetinin professoru, Amerika erməni Ronald Qriqor Soninin

qəzetiñ "əlavə Op-Ed" səhifəsində dərc edilmiş "Qafqazda Bosniya" yazı-sında hadisə belə qiymətləndirilir:

"Yazda Dağılıq Qarabağ erməniləri azərbaycanlıları uğurla qovdu-lar və anklavdan Ermənistana dəhliz açdırılar" [226].

"Nyu York Tayms" dəhliz açılması faktına müsbət münasibət bəsləyə-rək, hərbi əməliyyatların Dağılıq Qarabağın və Ermənistandan blokadadan çı-xarılması üçün vacib olduğunu yazaraq qarşı tərəfin - Azərbaycanın bu za-man hansı acılarla qarşılaşacağıını dile belə getirmir. Əksinə, administrasiyanın susması və açıq bəyanatla hadisəyə münasibət bildirməməsi, "Nyu York Tayms"ın hadisələrə müdaxilə etməsinə, ictimai rəy yaradaq qərar qəbuletmə prosesini təsirləndirməyə çalışmasına şərait yaratır. Qəzet hadisələrin aktiv iştirakçısı olaraq erməni təcavüzü davam etdiyi günlərdə ermənipərəst mövqə tutaraq nəinki Azərbaycandan reportajlar vermir, hətta prezident seç-kisi kimi mühüm siyasi hadisəni 181 sözlük kiçik bir informasiya ilə yayaraq xəbər verir: "Azərbaycanda millətçi prezident seçilmişdir" [227].

İyun ayında Azərbaycanın döyüş əməliyyatlarını genişləndirməsi ilə Yer-avan yenidən diqqət mərkəzinə keçir. "Nyu York Tayms"ın müxbiri - Xocalı faciəsi günlərində "Qan qisası dərinleşməkdədir" sərlövhəli məqalənin mü-əllifi Serj Şeymen bu dəfə Yerevandan hazırladığı reportajda Ermənistananın blokada səbəbindən acılar yaşadığını, amma mübarizədən dönmədiyini yazır:

"Burada divara yapışdırılmış, bütün əli silah tutan adamları ank-lavda azərbaycanlılara qarşı vuruşa çağırın elanda deyilir: "Əcdadla-rının qəbirlərini, bizim kilsələri və müqəddəs yeri əziz tutan hər bir kəs düşmənə qarşı terrora başlamalıdır. Buzluqda, Manaşiddə, Er-kedzde və Qaraçinarda bizim əcdadlarımızın torpağına təcavüz etmek istəyən, silah işlədən hər kəs hər an məhv edilməlidir" [228].

Məqalənin müəllifi bu elanı - "qədim acıların və qaranlıq ədavətin siya-hısı kimi" qiymətləndirirsə də, erməni mənbələrinə istinadən ilk dəfə türklərin ayığının Qarabağa 1752-ci ildə dəydiyini yazsa da, "Nyu York Tayms"ın hələ 1988-ci ildə tətbiq etdiyi müsbət təcrübəni təkrarlamır: münaqişəyə cəlb edilmiş digər tərəfin mövqeyini açıqlamaq üçün Bakıdan reportaj hazırlamır. Bu isə öz növbəsində birtərəfli informasiyaların yayılaraq tədricən ictimai rəyi formalasdırmasına və qərar qəbuletmə prosesinə təsir göstərməsi-nə gətirib çıxarır. 1992-ci il boyu Azərbaycanın Ermənistani blokadada sax-laması hadisə kimi çərçivələnərək son nəticədə dekabrdə Dövlət Departamentinin reaksiyasına səbəb oldu. Dövlət Departamenti qısdə Ermənistananın Azərbaycanın blokadası səbəbindən "milli böhranla üzləşəcəyi barədə" na-rahatlıq ifadə etdi [229]. 1992-ci ildə Ağ evin fəaliyyəti Qafqaz siyasetinin detallarını incələməyərək yalnız ümumi konturların müəyyən olunması ilə məhdudlaşdı. Buş administrasiyasının bu qədər ehtiyatlı siyaset yürütməsinin səbəblərindən biri də 1992-ci ilin prezident seçkisi ili olması idi.

ABŞ-da və Azərbaycanda hakimiyyət dəyişikliyi dövründə “Nyu York Tayms”ın xəbər və rəy siyaseti

1992-ci il prezident seçkisində qalib gələn demokratlara respublikaçılar- dan miras qalmış həllini gözləyən problemlər az deyildi. Bu cəhət qəzetiñ yeni siyasi situasiyada fəaliyyətini şərtləndirərək 1993-cü ildə tədqiq olunan materialları zaman intervalı ilə 3 qrupda təsnif etməyə imkan verir:

1. Klinton administrasiyasının ilk 100 gününə təsadüf edən, siyasetin formallaşmasına həsr olunan materiallar - yanvar-mart ayları;
2. Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında Ermənistanın işğalına həsr edilmiş materiallar - aprel;
3. Azərbaycandakı siyasi böhran və Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonrakı mərhələyə həsr olunan materiallar - iyun-dekabr.

Birinci qrup materiallar B. Klintonun inauqurasiyasından 2 gün əvvəl “Nyu York Tayms”da dərc olunan “Klintonun qarşıq yuxuları” adlanan baş məqalə ilə başlayır. Müəllif yeni prezidentin istəsə belə seçkiqabağı kampaniyada amerikalılara söz verdiyi və arzuladığı kimi, “daxili işlərlə məşğul olacaq prezident” ola bilməyəcəyini əsaslandıraqlaq yazırıd:

“Cənab Klinton onu gözləyən xüsusi böhranlara lazım olduğundan artıq cavab verməlidir. O, bizə hara getdiyimiz barədə ümumi bir ideya təqdim etməlidir. Qısaçı, o, Amerika xarici siyasetinin əsaslarını - Soyuq müharibənin klişelərini əvəz edən yeni dünyagörüşünün nə olduğunu müəyyənləşdirməlidir” [230].

Müəllif həll olunmamış xarici məsələləri: Serbiya, İraq, Yaxın Şərqi, Somali, Yaponiya, Rusiya, eləcə də keçmiş Sovet respublikaları ilə münəsibətləri sadalayaraqlı bu sırada Ermənistani xatırlayır və ona ayrıca bir abzas həsr edirdi:

“Digər keçmiş Sovet respublikaları da artmaqdə olan bədbəxtlik və qeyri-sabitlik məngənəsindədirler. Qonşu Azərbaycan tərəfindən mühəsirəyə alınmış, yanacaq və elektrik təchizatından məhrum olmuş Ermənistən ən uğursuz vəziyyətdədir” [231].

“Nyu York Tayms” həmişə olduğu kimi, bu dəfə də öz dəst-xətinə sadıq qalır. Yeni prezident rəsmi olaraq səlahiyyətlərini həyatə keçirməyə başlamazdan əvvəl ona ünvanlanan mesaj ümumən Qafqazdakı müharibələrin,

yxud Dağlıq Qarabağdakı münaqişənin hellinə deyil, spesifik olaraq Ermənistanın "qonşu Azərbaycan üzündən ən ugursuz vəziyyətə" düşməsinə həsr edilir.

"Nyu York Tayms" xarici siyasətdəki boşluqlardan istifadə edərək onun formalışma mərhələsinə fəal qoşularaq fevral ayında "Əski düşmənciliklərlə dolu Soyuq mühəribənin sonu sülhü təhlükə altında qoyur" adlı analitik yazaında ABŞ xarici siyasetinin I Dünya mühəribəsində prezident V. Vilson tərəfindən Avropa üçün irəli sürülmüş millətlərin öz müqəddərətini təyin etməsi ideyasına qayıdaraq xatırladırı ki, hələ o zaman bu ideya dövlət katibi R. Lansinq tərəfindən narahatlıqla qarşılanmışdı. Onun fikrincə, belə bir ideya mühəribədən sonrakı dövrə, prezidentin fikirləşdiyi kimi, sabitlik deyil, qarşılaşılıqlı gətirə bilərdi. Soyuq mühəribədən sonrakı dövrü I Dünya mühəribəsindən sonrakı dövrlə müqayisə edən müəlliflər, ekspertlərin fikrinə əsaslanaraq, sonuncunun daha mürekkeb olduğunu və beynəlxalq təhlükəsizliyə daha çox təhlükə yaratdığını bildirirlər. Materialda BMT-nin genişlənməkdə olan fəaliyyəti, ABŞ-a təklif edilən variantlar, yeni beynəlxalq institutların yaradılması məsələləri müzakirə olunaraq müasir dunyanın münaqişə ocaqları beş qrupda: Avropa, Orta Şərq və Şimali Afrika, Saxaradan Cənubdakı Afrika, Asiya və Latin Amerikasında təsnif edildi. Avropada yerləşdirilən Gürcüstandan fərqli olaraq, Azərbaycan Orta Şərq və Şimali Afrika qrupuna aid edilərək aşağıdakı kimi təqdim edilir:

"10. Müsəlman Azərbaycanın qoşunları Rusiya silahlı qüvvələrinin köməyi ilə Azərbaycanın tərkibindəki əhalisi əsasən xristian ermənilərdən ibarət olan Dağlıq Qarabağ anklavında qiyama son qoymaç üçün döyüşürələr. Hesablamalara görə, 1989-cu ildən indiyə qədər 3000 adam həlak olmuşdur. 350 000 erməni, 500 000 azərbaycanlı didərgin düşməşdir.

Bundan əlavə, Azərbaycanın qərbindəki kürdlər muxtariyyət istəyirlər və Azərbaycan qüvvələrinə qarşı vuruşurlar" [232].

Azərbaycanın qərbindəki kürdlərin muxtariyyət tələblərinin "Nyu York Tayms"da açıqlanması ilk baxışda gözlənilməz olsa da, əslində, qəzetiñ kürd məsələsini vurgulaması heç də təsadüfi deyildi. İlk dəfə bu məsələ 1991-ci ildə Helsinki Votçun Vaşington ofisinin direktoru Katrin Kosmanın "Nyu York Tayms"a ünvanladığı "Sovet kürdləri kimliklərini itirməklə üzləşirlər" sərlövhəli məktubunda qaldırılır. Məktub müəllifi Sovet kürdlərinin Laçına yenidən kurd ərazisi statusunu verilməsini Kremlən xahiş etdiklərini, Azərbaycanda və Qazaxistanda yaşayan kürdlərin assimiliyasiya olunduqlarını bildirir [233]. İyunun 2-də dərc olunan bu məktuba beş gündən sonra - iyunun 7-də Erməni milli komitəsinin icraçı direktoru Dikran M. Kaligianın cavabı dərc edilir. O, Laçındakı kürdlərin Kosman tərəfindən dili getirilən xahişlərini daha da açıqlayır:

“Xanım Kosman qeyd edir ki, Sovet kürdləri Laçının yenidən müxtar region olmasını isteyirlər. 1988-ci ildə irəli sürülən bu müräciətdə onlar Dağlıq Qarabağı birgə Ermənistan Respublikasına birləşdirilməyi xahiş edirdilər. Çünkü kürdlərin Azərbaycanda etnik kimliklərini qoruyub saxlamaları qeyri-mümkündür” [234].

İlk dəfə 1991-ci ildə ictimaiyyətə çatdırılan kurd məsələsi bir ildən sonra - 1992-ci ilin iyununda Erməni İnsan Hüquqları Komitəsinin icraçı katibi Kreiq S. Vallenin “Nyu York Tayms”a ünvanladığı məktubda yenidən gündəliyə gətirilir. Beleliklə, iki il ərzində kurd məsələsinin qaldırılması yalnız ermənilərə məxsus olaraq onların Laçının işğalını “leqallasdırmaq” və gələcəkdə Kəlbəcəri işğal etmək kimi strateji planlarına xidmət edirdi. “Nyu York Tayms”ın analitik materialda kurd məsələsini xatırlatması qəzetiñ bir daha erməni mənbələrinin təsiri altında fəaliyyət göstərməsinə aydın misaldır. Qeyd edək ki, kurd və Laçının muxtariliyyəti məsələləri Şuşa və Laçın işğal edildikdən sonra ABŞ ermənilərinin də, vaxtilə məsələni ilk dəfə qaldıran Helsinki Votçun da gündəliyindən tamamilə çıxır. Bu faktın özü bir sira beynəlxalq təşkilatların Vaşinqton ofisləri ilə Amerika erməni diasporası arasında sıcaq münasibətlər və qarşılıqlı fəaliyyət barədə ehtimallar irəli sürməyə əsas verməklə yanaşı, həm də sonuncuların istənilən faktdan və imkandan öz xeyirlərinə yararlanma bilmələrindən söz açır.

Bələ imkanlardan biri əvvəlki paraqrafda qeyd etdiyimiz kimi, “Nyu York Tayms”ın məktubları səhifəsi idi. 1993-cü ildə də erməni mənbələri əvvəlki illərdə olduğu kimi, qəzetiñ məktubları şöbəsinin səhifələrini Azərbaycan mənbələrinin susması səbəbindən şəriksiz şəkildə bölüşürdülər. Bir qədər əvvəl kurd məsələsinin yenidən dilə gatıran Kreiq Vallen 1993-cü ilin fevralında “Dünya ermənilərin ölməyinə göz yumur” sərlövhəli məktubda Ermənistənin uzlöşdiyi bütün bəlalarda Azərbaycanı günahlandıraraq yazar:

“Ermənistənin bütün faciələrinə səbəb Azərbaycanın onu blokada saxlayaraq ərzəq və yanacaqdan məhrum etməsi, Azərbaycanın Ermənistənla sərhəddə hərbi əməliyyatlar aparması, ən dəhşətli isə azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağ regionunda yaşayan ermənilərə qarşı apardıqları qəddar hərbi əməliyyatlardır” [235].

Məktub müəllifi Dağlıq Qarabağdakı müharibəni bələ çərçivələyir:

“Bu, iki ölkə arasında gedən müharibə deyil. Bu, bir ölkənin onun öz vətəndaşlarına qarşı apardığı müharibədir, elə buna görə də insan hüquqları məsələsidir. Bu, illər boyu davam edən sərt rəftarın nəticəsidir. Bu, azlığın öz həyatını, dini və mədəniyyətini Bakıdakı hökumətin elan etdiyi məhv təhlükəsindən qurtarmaq uğrunda mübarizəsidir.” [236].

Müəllif Ermənistəni Somali və Sarayevo ilə müqayisə edərək məktubunu “Məgər ermənilər insan deyil?” ritorik sualı ilə bitirir.

1993-cu ilin fevralında Clintonun prezidentliyinin hələ 100 günü tamam olmayan zaman “Nyu York Tayms” administrasiyanın xarici siyasetinin formallaşması mərhələsində erməni məssələsini xüsusilə qabardır. Buna səbəb 1992-ci ildə diasporanın Konqresdən 907-ci düzəlişə əlavəni keçirə bilməsi idi. Bu zaman Ermənistəninin Azərbaycanın təcavüzündən əziyyət çəkən bir ölkə kimi çərçivələnməsi məqsədə çatmaq üçün uğurlu vasitələrdən biri olmuşdu. 1993-cü ildə “Nyu York Tayms” 1992-ci il üçün səciyyəvi olan münaqişə edən tərəflərdən yalnız birinin mövqeyini bildirmək, regionun yalnız bir respublikasına səfər etmək taktikasını davam etdirərək əvvəlki ildə uğurla təqdim olunmuş “blokadadan məhv olan Ermənistən” çərçivəsini qoruyub saxlamağa çalışır. Fevralın 7-də və 12-də dərc edilmiş, Yerevandan hazırlanmış “Blokada və qış Ermənistandakı səfəleti dərinləşdirir” və “Müharibə günlərində Ermənistən ümidi azalıb” sərlövhəli materiallar qeyd olunan çərçivəyə xidmet etməklə yanaşı, həm də azərbaycanlıların çərçivələnməsinə yeni mesajlar əlavə edir:

“İki həftə əvvəl Azərbaycan terrorçuları Ermənistəninin sonuncu qaz kəmərini partladanda xəstəxanaların telefonları ölüm süküntuna qərq oldu” [237].

Bu materiallar 1988-ci ildən bəri izlənən dini, antitürk çərçivələrin qorunub saxlanması baxımından da uğurludur:

“Ermənistən hər zaman xəritədə ən çətin yerə düşməyin lənətinə gəlmişdir. O, imperiyalar, dirlər, xristian və müsəlman dünyası arasında bölüşdürücü xətt olaraq bir tərəfdən qədim düşmənlər, digər tərəfdən isə ipə-sapa yatmayan dostlarla əhatə olunmuşdur”.

“Dost xristian ölkəsinə rəğbətinə baxmayaraq, Rusiyanın kömək etmək imkanları məhduddur”.

“Ermənilər heç zaman 1915-ci ildə baş verənləri unuda bilməz-lər... Bizim türklərə genetik inamsızlığımız var... Türkiyə hökuməti yerli millətçilərin təzyiqi altında onunla dini və mədəni tellərlə bağlı olan müsəlman ölkəsi Azərbaycanı incitmək istəmir” [238].

Ermənistən prezidentinin diaspora ilə münasibətlərindəki çətinliklərdən söz açan müxbir, Ter-Petrosyanın güclü erməni diasporasının aqressiv azlığı ilə də dil tapşılı olduğunu yazar. Belə ki, “diaspora Dağlıq Qarabağda total qələbədən və nifrət etdikləri türklərin möglubiyyətindən başqa, heç nəyi qəbul etmir” [239].

Ter-Petrosyanın mövqeyi isə bir qədər fərqlidir:

“Ermənistən və diaspora müxtəlif dünyalarda yaşayırlar. Real siyasət buradadır, qeyri-real siyasetin ideyaları ilə yaşayan diaspora öz ideyalarını bu qədər sürətlə dəyişə bilməz” [240].

“Nyu York Tayms”in Azərbaycana və Ermənistənə balanslaşdırılmamış yanaşma tərzinin digər bir göstəricisi də qəzeti bu respublikaların dövlət

başçılarına münasibətidir. Ermənistən prezidentindən dəfələrlə müsahibə alan, onun mövqeyini açıqlayan “Nyu York Tayms” bu illər ərzində hakimiyətdə olmuş heç bir Azərbaycan prezidenti barədə geniş yazı dərc etmir, onlardan müsahibə götürmür. A. Mütəllibov bir qayda olaraq mövqeyini bir gecənin içində dəyişmiş keçmiş kommunist, Ə. Elçibəy isə millətçi kimi təqdim olunur. Ə. Elçibəy barədə pozitiv mesajlar, onun “alim və keçmiş dissident” kimi təqdimatı yalnız iyundan sonra Ə. Elçibəyin Kələkiddə olduğu günlərə təsadüf edir [241]. Beləliklə, Klinton administrasiyasının ilk 100 gününə təsadüf edən, siyasetin formallaşmasına həsr olunan materiallar, əsasən, iki baxış bucağı üzərində qurulur: “Nyu York Tayms” müxbirlərinin, eləcə də erməni diasporasının.

Tədqiqata cəlb edilən ikinci qrup materiallar aprel ayında Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında Ermənistən təcavüzünün genişləndiyi günlərə düşür. Məhz bu ərefədə ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikası və ABŞ-in xarici siyaset idarələri arasında siyasi temaslar başlayır. Azərbaycanın ABŞ Dövlət katibi U. Kristofər və BMT-nin baş katibi Butros-Butros Qaliyə müraciətləri cavabsız qalmır. Öz rolunu ATƏM-in 52 üzvündən biri kimi “ədələtlili vasitəci” [242] olmaqdə görən ABŞ Klinton administrasiyasının timsahında ilk dəfə olaraq silahlı toqquşmaların beynəlxalq sülh danışıqlarını təhlükə altına qoyduğunu bildirən açıqlama verir [243]. Məhz bu açıqlamadan sonra “Nyu York Tayms” müxbirləri Xocalı hadisələrindən sonra ilk dəfə olaraq regionala səfər edir və Murov keçidindən reportaj hazırlayırlar. “Qaf-qazda hücumlar yeni qaçqın axını yaradır” adlı xəbər bu illər ərzində hadisələrin real portretini çəkən nadir yazınlara aid edilə bilər:

“Onlar - 9000 futluq dağ keçidinin şimal yamacı boyu enən, öz torpaqlarında qaçqınlığa məhkum olan üç insan qar dənizində qara nöqtələrə bənzəyirlər. Yaxınlaşdırıqca görünərsən ki, üç yox, beş imişlər- 30 yaşlarında əldən düşmüş kişi və 20 yaşlarında iki qadın eli körpəlidirlər. Kəlbəcarın Başibeyli kəndindən dağları və meşəni keçərək altı günlük yoldan sonra soyuqdan yanmış, şoka düşmüş halasdırlar” [244].

Müəllif Dağlıq Qarabağı erməni separatçıları və azərbaycanlılar arasında beşillik elan edilməmiş müharibənin mükafatı adlandırır. Bu yazıda ilk dəfə olaraq ermənilər “separatçı” kimi çərçivələnir və BMT Ali Komissarlığının nümayəndəsinin verdiyi informasiyaya istinad edilir:

“Bizdə olan məlumatə görə, Daşkəsən keçidinin arxasında 2000-3000 adam qalıb. Əgər onlar vaxtında təxliyə edilməsələr, biz onların zədə ala biləcəklərini istisna etmirik. Çünkü onlar qocalar, qadınlar və uşaqlardır” [245].

Müəllif təxliyənin belə təhlükəli olduğunu bildirir. Çünkü:

“Azərbaycan ordusunun qaçqınlar və yaralıları götürmək üçün

yollanan 4 vertolyotu ötən həftə qəzaya uğramış, keçən bazar günü isə Mİ-8 vertolyotu ermənilər tərəfindən vurularaq cənub yamacından şimal yamacına yuvarlanmışdır. Üç nəfər heyət üzvü həlak olmuş, 9 sərnişin yaralanmışdır. Qaçqınları götürmək üçün yola düşmüş digər bir vertolyot qərbdə erməni xəttini keçəndə atəşə tutularaq geri dönməyə məcbur olmuşdur" [246].

Qeyd edək ki, Murov keçidindən verilən bu reportaj aprelin 7-də Birleşmiş Ştatların Ermənistəni ittiham edən bəyanatı ilə eyni vaxtda işıq üzü görür:

"Birləşmiş Ştatlar qonşu Azərbaycanın şimal-qərb ərazilərinin 11 gün əvvəl Ermənistən tərəfindən başlanmış qəsbini bu gün kəskin şəkildə ittiham etmişdir. Dövlət katibi U. Kristoferin bəyanatında deyilir ki, administrasiya bu hücumları ittiham edərək Yerevan hökumətinin qüvvələrini ləngimədən geri çəkməyə çağırır. Etiraz məktubu bazar ertəsi Ermənistən prezidenti L. Ter-Petrosyanə göndərilmişdir. Bu etirazla ilk dəfə olaraq Birləşmiş Ştatlar etnik anklav uğrunda münaqişə edən iki Qafqaz respublikasından birini tənqid edir" [247].

Qəzet administrasiyanın mövqeyindəki bu "kəskin dəyişiklik" dən yaraq qeyd edir ki, bir ildən çox idı ki, Amerika erməniləri erməni məsələsinin təşviq olunmasında çox fəal idilər. Konqresdə onların tərəfdarları Azərbaycanı Ermənistəni blokadada saxladığına görə ittiham edən bəyanatın qəbul edilməsinə nail ola biliblər.

Müxbir bir məsələni də xüsusilə qeyd edir: cənab Kristofer "etnik erməni qüvvələrinin hücumu" ifadəsini xüsusi ehtiyatla işledi. Bu ifadə Dağlıq Qarabağdakı əksərən etnik ermənilərdən ibarət silahlı qüvvələrlə yanaşı, həm də Ermənistən ordusunu ehtiva edir [248].

Klinton administrasiyasının xarici siyaset kursunun müəyyənləşməsini şərtləndirən vacib amillərdən biri mövcud beynəlxalq vəziyyət idi. Ermənistənin 1992-ci ilin aprelində həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar Türkiyənin və İranın hadisə ilə bağlı sərt bəyanatlar vermesinə, beynəlxalq münasibətlərdə gərginliyin artmasına, öz növbəsində BMT-nin erməni hücumlarını ittiham edən qətnamələri qəbul etməsinə gətirib çıxardı. İran prezidenti Rəfsəncəni İran sərhədi yaxınlığında gedən döyüşlərin ölkənin təhlükəsizliyini təhlükə altında qoyduğu üçün İranın vəziyyət davam etdiyi təqdirdə müəyyən tədbirlərə əl atacağı [249], Türkiyə isə sərhədləri bağlayacağı barədə açıqlama verdi. Türkiyə prezidenti Turqut Özal həmin günlərdə Azərbaycana rəsmi sefəri zamanı ölkəsinin Ermənistənla bütün nəqliyyat əlaqələrini kəsdiyini, sonuncunun Azərbaycan ərazisini tərk edənə qədər kommunikasiyaların bərpa olunmayacağını bildirdi. Özal Rusiyanın da Ermənistənə hərbi yardım etdiyi, Kəlbəcərin işğalından əvvəl və sonra Rusiya teyyarələrinin Yerevana uçuşlarının çoxaldığı barədə açıqlama verdi [250]. Prezident Ə. Elçibəy Tür-

kiyə xüsusi xidmət orqanlarının məlumatına əsaslanaraq Rusiya təyyarələrinin Ermənistana silah daşıdıqlarını bildirdi [251]. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin müzakiresi zamanı T. Özal Qərbin, xüsusilə Amerikanın ehtiyat etdiyi bir variantı dilə götirdi:

“Türkiyə Ermənistana dışlarını göstərməlidir. Görəsən, sərhəddə manevr edən türk qoşunları ermənilərin tərəfinə bir-iki bomba salsa-lar, bu zaman onlar özlərini necə hiss edərlər?” [252].

Yaranmış siyasi vəziyyətdə Vaşinqton ilk dəfə olaraq Qafqazdakı xarici siyasetində müəyyənləşdirmə apararaq öz kəskin mövqeyini açıqladı. Ağ evin dəqiqləşmiş mövqeyi xarici siyasetdəki boşluğun aradan qaldırıldığını bildirməklə yanaşı, həm de administrasiyanı Dağlıq Qarabağ məsələsində qeyri-fəallıqda ittiham edən, xarici siyasetin formalşma mərhələsində bu siyasetin erməni yönümlü qurulması üçün prezidentə tekliflər veren “Nyu York Tayms”ın taktikasına da yenilik getirdi. Qəzet erməni diasporasının təşviq etdiyi elita dissensusunu bir kənara qoyur, Razılıq yaratma nəzəriyyəsinin iqtidar versiyasına uyğun olaraq rəsmi ölkə siyasetini dəstekləyir. Bu zaman Ağ evin bəyanatları qəzetiñ fəaliyyətinin siyasi istinad çərçivəsinə çevrilir. Bu ərəfədə “Nyu York Tayms” Ermənistən BMT-dəki nümayəndəsi A. Arzumanyanın Kəlbəcərin işgalində Ermənistən ordusunun iştirak etmədiyi barədə etiraz məktubunu dərc edir [253].

Rəsmi Vaşinqton daha fəal siyaset apararaq Azərbaycanın müraciətinə əsasən, may ayında Rusiya və Türkiyə ilə birlikdə Ermənistən-Azərbaycan sülh danışqlarında iştirak edir [254]. Danışqlar atəşkəs əldə edildiyi təqdirdə aşağıdakılari nəzərdə tuturdu:

“Atəşkəs əldə olunarsa, iyun ayının 4-də Ermənistən Dağlıq Qarabağı Ermənistənla bağlayan mühüm Kəlbəcər rayonundan çıxacaq, iyunun 6-da Cenevrədə ATƏM-in himayəsi altında sülh danışqları davam etdiriləcəkdir” [255].

Tədqiq olunan ikinci qrup materialların təhlili göstərir ki, “Nyu York Tayms” administrasiyanın hadisələrə münasibətinin dəqiqləşdiyi, siyasi qərarsızlığın aradan qalxdığı günlərdə Razılıq yaratma nəzəriyyəsinin elita versiyası ilə hərəket edir. Lakin bu zaman qəzet hadisələrə fəal müdaxilə etmir, onlara baş məqalə ilə reaksiya vermir.

1993-cü ilin iyununda Gəncədə başlanan hərbi qiyam Azərbaycanı siyasi böhran məngənəsinə salaraq ölkədə ciddi təbəddülatlara səbəb oldu. Tədqiqata cəlb edilmiş 3-cü qrup materiallar bu dövrü və H.Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonrakı etapı – iyun-dekabr aylarını əhatə etməklə həm kəmiyyət, həm keyfiyyət baxımından yeni bir mərhələnin başlamasından xəbər verir. 1993-cü ilin ikinci yarısını əhatə edən materialların sayı birinci yarımildən 3 dəfə çox, yəni 45-dir. Bu materialları 2 qrupa bölmək mümkündür:

1.Regiondakı siyasi vəziyyətə həsr edilmiş materiallar - 29

2.Dağlıq Qarabağ müharibesinə həsr edilmiş materiallar - 16

Birinci qrup materiallar həm də Azərbaycandan hazırlanan reportajları əhatə edir. Onların sayı əvvəlki illərin heç biri ilə müqayisə edilməyəcək rekord həddə çatır: 16. Respublikadakı siyasi vəziyyətin gərgin olaraq "Nyu York Tayms"ın gündəliyində qalmasının digər bir göstəricisi qəzetiñ eyni zamanda Reuters və AP-nin materiallarını mütemədi dərc etməsidir. Məhz bu cəhətlər tədqiqat üçün maraqlı bir sual doğurur: müstəqillik əldə ediləndən sonra Azərbaycana iki prezidentin rəhbərlik etdiyi və hakimiyyət dəyişikliyinin hər dəfə siyasi böhranla müşayiət olunduğu halda niyə iyun böhranı və H. Əliyevin qayıdı "Nyu York Tayms"ı əvvəlki presidentlərdən daha çox məşğü edir? Qəzetiñ hadisələrə marağını şərtləndirən nədir?

Bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, Klinton administrasiyası ilə rəsmi Bakının diplomatik münasibətləri artıq 1993-cü ilin mart ayından başlayaraq Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yolunda birgə təşbbüs'lərə rəvac vermişdi. Gec də olsa, 1993-cü ildə Azərbaycanın ABŞ-da ilk səfirinin təyin edilməsi diplomatik münasibətlərin intensivləşməsinə dəstək olmuşdu. Belə bir şəraitdə ölkədaxili siyasi böhran xarici siyasetin formallaşması prosesini təsirsiz qoymur, onun vəziyyət sabitləşənə qədər yeni boşluqlardan xali olmayacağını istisna etmirdi. "Nyu York Tayms" siyasi hadisələri işıqlandıraraq nəinki bu boşluqları tapır, həm də eyni zamanda hadisələrin fəal iştirakçısına çevrilərək siyasi qərarsızlıq zamanlarında olduğu kimi, alternativ variantlar təklif etməkli siyasetin formallaşmasında iştirak edirdi. Bu zaman ilk xəber gündündən etibarən hadisələrin çərçivələnməsinin xarakteri xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. "Nyu York Tayms"ın diqqət mərkəzində hadisələrə yeni-köhnə siyasi simanın gəlməsi, bu gəlişin nələri vəd etməsi idi. 1993-cü il üçün "Nyu York Tayms"ın arxivində mühüm siyasi sima olaraq H. Əliyevin siyasi imici tamamlanmışdı: bu imici müəyyən edən başlıca cəhətlər "eks-Kreml siyasi figuru", "Kommunist partiyasının bossu", "keçmiş DTK-çı", "veteran kommunist" kimi ifadələr idi. "Nyu York Tayms"ın müəyyənləşdirəcəyi əsas məsələ bu imicə hansı yeni cizgilərin əlavə edilməsi idi:

"Cənab Əliyev dəfələrlə Azərbaycan prezidenti Ə. Elçibeyin qo-

nağı kimi təqdim edilsə də, onun parlament tərəfindən seçilməsi buna göstərir ki, o, neft istehsal edən keçmiş Sovet respublikasında hakimiyyət uğrunda mübarizədə qalib çıxmışdır. Azərbaycanın paytaxtı Bakıya gəldiyi ilk həftədə o, hökumətin zəifləməkdə olan hakimiyyətinə qarşı mübarizə apararaq, xarici diplomatlar, beynəlxalq neft şirkətlərinin nümayəndləri ilə görüşərək vətənin xilaskarı kimi çıxış etmişdir" [256].

Qəzetiñ H. Əliyevin iyunun 15-də Milli Məclisdəki çıxışından verdiyi sitat "Nyu York Tayms" üçün H. Əliyevin hansı cəhətlərinə görə maraqlı olmasının göstəricisidir:

“Mən həyatımın qalan hissəsini Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunmasına, hüququn alılıyinin, demokratik plüralizmin təşviqinə və bazar iqtisadiyyatının inkişafına həsr edəcəyəm” [257].

Bir cümlə ilə ifadə olunmuş bu siyasi platforma “Nyu York Tayms” tərəfindən qeyd olunmaya bilməzdi, çünkü o, eks-dövlət katibi C. Beykerin regiona ilk səfəri zamanı bütün liderlərdən eşitmək istədiyi strateji xəttin dilə getirilərək dəstəklənməsi demək idi. H. Əliyevin “bazar iqtisadiyyatının konsepsiyasını qəbul etməsi” [258, 259] “Nyu York Tayms” üçün yeni olmaqla yanaşı, həm də ABŞ-in regiondakı maraqlarının uğurla həyata keçirilməsi üçün həllədici amillərdən biri idi. Təsadüfi deyil ki, hadisələrin ilk günündən bütün yazınlarda Azərbaycanın çərçivələnməsində yeni bir elementdən istifadəyə başlayır. Qəzət “müsəlman respublikası” ifadəsini çox sürətlə “neft istehsal edən respublika” ifadəsi ilə əvəz edir, hətta Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən söhbət gedəndə belə köhnə çərçivəyə az üstünlük verir:

“Bu neft istehsal edən keçmiş Sovet respublikasının hökuməti Rusiya və İranın arasında sixılaraq Azərbaycanın qərbindəki erməni anklavı Dağlıq Qarabağ üzərində nəzarətə nail olmaq istəyən erməni qüvvələrinin hərbi təhlükəsi ilə üzləşib” [260].

1988-ci ildən bəri izlənilən çərçivənin bu qədər sürətlə dəyişməsi, şübhəsiz, təsadüfi deyildi, kifayət qədər ciddi geoİqtisadi və geosiyasi maraqlarla şərtlənmişdi.

Cünti qəzətin fikrincə, “Mühəribə bu gündündürsə, gələcək neftindir” [261].

Gəncə qiyamı ilə bağlı verilən ilk xəbərdə ABŞ səfirliliyinin Bakida, əsasən, neft biznesində çalışan amerikalılara ölkəni bacardıqca tez tərk etməyi məsləhət görüdüyü deyilsə də [262], bu yalnız şəxsi təhlükəsizlik naminə atılmış bir addım idi, ABŞ-in milli təhlükəsizliyi isə regiondan getməməyi, Azərbaycanda qalmağı diktə edirdi:

“İki ildən az müstəqilliyi ərzində Xəzər sahilindəki bu kiçik respublika nələr görməyib: mühəribə, seçkilər, çevrilişlər, talanlar, korrupsiya, islamın dirçəlişi, qaydan kommunistlər, beynəlxalq intriqalar, iqtisadi xaos və zəngin gələcək namine verilən vədlər. Zənginliyin astanası sayılan neft isə ancaq sadalanan bəlalara çarə ediləndə fontan vuracaq.

Qərb neft icraçıları dəstə-dəstə Bakıya və onun ətrafına tez-tez səfər edir, Xəzər dənizinin dörd milyard bareldən çox qiymətləndirilən ofşor ehtiyatlarına qovuşacaqları günü gözləyirlər” [263].

“Nyu York Tayms” qısa bir müddət ərzində - iyun-avqust aylarında dəfələrlə neft mövzusuna qayıdaraq onu 3 rakursdan araşdırır: Xəzərin neft ehtiyatları barədə təxminlər, neft uğrunda ehtimal olunan geosiyasi mübarizə, neft və Azərbaycanın gələcəyi.

“Nyu York Tayms” birinci məsələni açıqlayaraq Moskvadan vaxtile da-

ha çox Sibir neft mədənlərini istismar etdiyini, qeyri-sabit Orta Şərqlə sərhəd bəlşən türk respublikasının inkişafında maraqlı olmadığını [264], “Sovetlər döñəmində dünyanın ən ucuz neft mənbələrindən birinin indi dünyanın sonuncu ən zəngin və ağızı açılmamış neft ehtiyatlarından biri” olduğunu yazar [265]:

“Neft mütəxəssisləri deyirlər ki, Moskva qəsdən Xəzərin neft ehtiyatlarının az olduğunu deyirdi. Yalnız Sovet İttifaqının dağıılması ilə “Çıraq”, “Azəri” və “Günəşli” kimi üç əsas yeni yataq təsdiqini tapdır” [266].

Ağ evin Bakıdakı hadisələrə Dövlət Departamentinin yalnız “narahatlığını” ifadə edərək bildirməsi, Ə. Elçibəyi qanuni prezident olaraq tanıdığı bir zaman, həm də referendumun nəticələrini qəbul etməsi [267] rəsmi Vəsiyyətin gözləmə mövqeyində durduğunu göstərirdi. Bu vəziyyət qəzetiñ daha da aktivləşərək hadisələrin təxmin edilən inkişaf ssenarisini cizmağa götərib çıxarırdı. Neft uğrunda ehtimal olunan geosiyasi mübarizə barədə qəzetiñ mülahizələri bu qəbildəndir:

“Geosiyasi oyun neftlə bitmir, neftlə başlayır və ondan çox-çox uzaqlara gedir. Sovet İttifaqının dağıılması köhnə siyasi ambisiyaları yenidən üzə çıxardı. Türkiyə üçün Azərbaycan keçmiş Sovet respublikalarındaki türk və müsəlman dövlətlərində öz təsirini yaya bilməyə bir fürsətdir. İran üçünse burası İslam dirçəlişinin sərhədidir. Əsrlər boyu istilalar nəticəsində ərazişini genişləndirən Rusiya əzilsə də, hełə də coğrafi təhlükəsizlik hissindən ayrılmaga hazır olmadığından indiyə qədər özünün nüfuz dairəsi hesab etdiyi əraziyə heç kimi buraxmamağa qərar vermişdir” [268].

“Nyu York Tayms” H.Əliyevin neft şirkətləri ilə görüşünü böyük neft oyunun yenidən başlaması kimi xəbərləyərək [269] bəri başdan bir sıra tərəddüdləri meydana qoyurdu. Bunlardan birincisi neftin marşrutu məsələsi idisə [270], digeri, daha böyüyü H.Əliyevin siyasi keçmişinin Rusiya ilə bağlılığı idi:

“Regionun siyasetini gözəl bilən Orta Şərqi üzrə diplomat deyir ki, Əliyev Azərbaycanın Moskvaya bağlı olduğunu çox yaxşı bilir. Onu hakimiyyətə Moskva gətirməsə də, Rusiyada işlərin bu cür gedisin-dən çox xoşbəxtidlər” [271].

“Nyu York Tayms”ı narahat edən Rusyanın belə bir şəraitdə yenidən imperiya xəyallarına düşməsi idi. Klinton administrasiyasının “Rusiya-birinci” siyasetini yeritdiyi, Yeltsini “demokratianın və bazar iqtisadiyyatının ümidi kimi” dəstəklədikləri dövrədə [272] “Nyu York Tayms” “Yeni Rusiya imperiyası” sərlövhəli baş məqalədə administrasiyanı yeni imperianın doğulması təhlükəsindən xəbərdar olsa da, problemləri lazımi önəm verməmək-də tənqid edirdi. Müəllif tənqidlə kifayətlənməyib, irəli gedərək adminis-

trasıyanın atmalı olduğu addımları sadalayır [273]. “Nyu York Tayms”ı narahat edən digər bir məsələ Moskvanın Azərbaycana dəstək verəcəyi təqdirdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sonuclarından asılı olaraq neftin gələcəyi idi. Belə ki, “Nyu York Tayms” Rusyanın hərbi dəsteyinin Ermənistannın qazandığı qələbələrdə mühüm rol oynadığını dəfələrlə qeyd edərək [274] bu dəsteyin Azərbaycana verilə biləcəyi təqdirdə Rusyanın region və neft uğrunda mübarizədə qalib çıxa biləcəyini ehtimal edirdi. “Nyu York Tayms” bu zaman qeyd edirdi ki, ABŞ münaqişənin həllində neytral mövqə tutmağa çalışsa da, o, ölkənin zəngin neft ehtiyatlarını inkar edə bilməyəcəkdir [275].

Qəzetiň neft mövzusunda araşdırıldı sonuncu bir məsələ Azərbaycanın və regionun neft işçigindəki gələcəyi idi:

“İndi əsas suallardan biri gələcəkdə Azərbaycanın və onun qonşularının neft sərvətindən nə dərəcədə bəhrəlnəcəkləridir. Qərb neft mütəxəssisləri deyirlər ki, neft dolları bu kiçik ölkəyə axdiqca Azərbaycan Alyaska və Norveçin yolu ilə gedərək infrastrukturunu, sənayeni sürətlə inkişaf etdirəcək, işsizliyi aradan qaldıracaqdır. Amma bunun əksi də ola bilər, şər deməsən, xeyir gəlməz. Bura həm də bazar iqtisadiyyatının kövrək addımlar atlığı, klanların hələ də hökmranlıq etdiyi, demokratiyanın az cəlbedici olduğu, su təchizatının, yolların, rabitənin və digər xidmətlərin klassik Sovet və Orta Şərq uğursuzluqlarının kombinasiyasından əziyyət çəkdiyi bir yerdir” [276].

“Nyu York Tayms” nefti region uğrunda mübarizənin səbəbi kimi görəməklə yanaşı, müharibənin başa çatmasında bu amildən istifadəni də istisna etmirdi [277]. Mehz neft amili regionun gələcəyinin sabit olmasını diktə edir, ABŞ, Rusiya və Türkiyənin münaqişədə vasitəçilik missiyalarını şərtləndiridi. Rəsmi Vaşington “Rusiya-birinci” siyasetini dəstəklədiyi dövrdə vasitəçilik missiyasını kifayət qədər ehtiyatla yerinə yetirir, Türkiyədən bir tərəfdən olaraq bəhrələnirdi. Bu zaman ABŞ-in diplomatik addımları 1993-cü ilin aprelində erməni hərbi birləşmələrinin Kəlbəcəri işgal etdiyi günlərdə atlığı addımları xatırladırı. Apreldə ermənilər Dağlıq Qarabağın sərhədlərini keçərək Azərbaycanın digər rayonlarını ələ keçirəndə bu, BMT-nin münaqişə barədə ilk dəfə qətnamə qəbul etməsi, Klinton administrasiyasının ilk dəfə tərəflərdən birini - Ermənistani kəskin ittiham etməsi ilə nəticələndi. Bu hadisələrdən bir qədər sonra Türkiyə prezidenti T. Özal Bakıya rəsmi səfəri zamanı sərt bəyanatlar verdi. 1993-cü ilin iyul-avqust aylarında erməni silahlı qüvvələrinin yenidən genişlənən hücumu zamanı “BMT Təhlükəsizlik Şurası erməni silahlı qüvvələrinin işgal edilmiş Azərbaycan ərazilerindən qeyd-şərtsiz, təcili və bütövlükle çıxarılması barədə növbəti qətnamə qəbul etdi” [278]. Bu hadisədən sonra sentyabrın 11-də Klinton administrasiyasının keçmiş Sovet respublikaları üzrə səlahiyyətli elçisi S. Talbot Bakıya rəsmi

səfərə gəldi [279] və Dövlət katibi U.Kristoferin münaqişə ilə bağlı dərin narahatlığını ifadə edən, Ermənistani münaqişənin həllində daha əməli mövqə tutmağa çağırın məktubu dərc olundu [280]. Növbəti diplomatik addımı aprelədəki kimi, bu dəfə də Türkiyə atdı. Türkiyənin baş naziri Tansu Çillər Moskvaya və Bakıya səfər edərək münaqişənin həlli üçün səyləri birləşdirməyə çalışdı [281]. Rəsmi Vaşinqtonun iyun-avqust hərbi əməliyyatlarından sonra diplomatik səyləri müəyyən mənada aprel əməliyyatlarından sonrakı səyləri xatırlatması bu paralelin kökündə ABŞ-in hələ də Rusiya-birinci siyasətinin davam etməsindən, Qafqaz və Azərbaycan siyasətinin isə müəyyənləşmədiyindən xəbər verirdi. Bu mövqə ABŞ-in “Nyu York Tayms”dan fərqli olaraq, Türkiyə və Rusyanın vasitəçilik cəhdlərinə təşvişsiz baxmasına gətirib çıxarırdı. Bu dövrə “Nyu York Tayms” qeyd edirdi ki, cənab H.Əliyev münaqişənin həlli üçün Moskvaya baxır [282].

Administrasiyanın müəyyənləşməyən mövqeyi xarici siyasetdə boşluq, media-siyasət münasibətlərində isə manevr üçün meydan açırdı. Bu baxımdan 1993-cü ilin iyun-avqust aylarında erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazilərini işğal etdikləri günlərdə “Nyu York Tayms”ın hadisələri çərçivələməsi media-siyasət münasibətlərinin təhlili üçün zəngin material sayılı bilər.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə həsr edilən iyun-avqust aylarında dərc edilən 16 material həm qaynar, həm də sakit xəbər olmaqla qəzeti qarşısına qoyduğu məqsədə çatmağa kömək edir: münaqişə edən tərəflərin portretini yaratmaq, münaqişənin kökləri barədə hər iki tərəfin versiyasını oxucuya çatdırmaq. “Nyu York Tayms”ın şərhlərində azərbaycanlılar və ermənilərin fərqli milli portretləri çekiliş.

“Ermənilərdən kəskin şəkildə fərqli olaraq, azərbaycanlılar Dağlıq Qarabağ uğrunda mübarizəyə mübtəla olmayıblar. Azərbaycanlılar, xüsusən əsgəri yaşda olan cavanlar bu barədə həvəssiz danişir və məsələlərə qarışmaq həvəsində olmadıqlarını gizlətmirlər. Azərbaycan qəzetləri hadisələri ancaq həftəlik xəbərlər səviyyəsində sönükləşdirir” [283].

Qeyd edilən təqdimatda azərbaycanlıların münaqişə başlayan gündən təqdim edilən çərçivələnməsindən heç bir element izlənilmir, eksinə, məglubiyətlərin fonunda ruhdan düşmüş insanların portreti verilir. Ermənilərin təqdimatı isə 1988-ci ildən bəri ötürülən mesajlar üzərində davam etdirilir:

“Xristian ermənilər əsrin əvvəllərində türklərin elində qətlə yetirilmiş saysız-hesabsız əcdadlarının xatırəsini hər zaman yaşadaraq İsrail kimi “son dəfə olsun” andı içmişlər. Diplomatlar deyirlər ki, türklər və müsəlman azərilər milli mifle az bağlıdır” [284].

Müəllifin şəxsi müşahidələrə və söhbətlərə əsaslanaraq gəldiyi nəticələr ilk baxışda onun şahidi olduğu gerçəkliyi konstatasiya etməsi təsiri bağışlasa

da, tədqiq olunan dövrün materialları küll halında araşdırılarda qəzetiñ obyekтивiliyi şübhə doğurur. Belə ki, "Nyu York Tayms"ın cizdiñi bu fərqli portret sonradan davam etdirilərək ermənilərin Azərbaycanda hər zaman "əzilən, öz tarixindən, dilindən və mədəniyyətindən məhrum olan bir millət" kimi onların mübarizəsinə dolayıñ ilə haqq qazandırılmasına zəmin yaradır [285]. "Nyu York Tayms"ın şərhliyində eksini tapan bu çərcivələmə qəzetiñ xəbər siyasetini müəyyənləşdirir. "Nyu York Tayms"ın bu dövrde verdiyi 6 reportajdan yalnız biri İmisişlidəndir [286], qalan 5 reportaj Dağlıq Qarabağ [287, 288, 289, 290] və Ermənistandandır [291, 292]. "Nyu York Tayms"ı işgal olunmuş torpaq sakinlərinin vəziyyəti, yaxud qəzetiñ özünün yazdıgi kimi "Şuşanın işgalindən iki həftə sonra Qarabağ qüvvələrinin qəsb və talan edib, sonradan yandırıldığı Laçın" [293], yaxud Ağdam deyil, işgalçının kimliyi daha çox maraqlandırır. Bu maraq təsadüfi deyil. Əvvəlki illerdə olduğu kimi, bu dəfə də "Nyu York Tayms" Amerika erməniləri məsələsini gündəliyə gətirir. Sadəcə, indi onların səsi Amerikadan deyil, Dağlıq Qarabağdan gəlir. "Nyu York Tayms" mühabibədə olmuş Amerika erməni Monte Melkonyan barədə belə yazar:

"O həm də amerikalıdır. 1957-ci ildə Kaliforniyada Visaliyada anadan olub... O, Kaliforniyadakı Berkeley Universitetinin arxeologiya fakültəsini bitirib. Onun diplom işi erməni torpaqlarını ermənilərdən əvvəl işgal edən xalqlar barəsində olub... Qarabağa 1992-ci ildə ildə gələn Monte intizamı və xarizması ilə çox tezliklə nüfuzlu sərkərdələrdən birinə çevrildi... Cənab Melkonyanın Yerevandakı dəfninə 50 000 insan, o cümlədən prezident Levon Ter-Petrosyan da gəlmışdı" [294].

Qarabağdan verilən reportajlar ermənilərin torpaq uğrunda mübarizələrinə rəğbət hissi ilə aşılanaraq onlar tərəfindən münaqişənin dini xarakter daşıması barədə mesajlarla da zəngindir:

"Nyu York Tayms"ın Ermənistana rəğbəti və Azərbaycandan fərqli olaraq, daha sıcaq münasibət bəsləməsi məhz 1993-cü ilin avqust ayında erməni işgalinin dayanmadan irəlilədiyi günlərdə "Yerevan gündəliyi" rubrikası altında "Mühasirəyə alınaraq tək qalmış Ermənistən qışdan qorxur" sərlövhəli reportaj verir [295]. Müəllif Ermənistənən yayın istisində belə soyuq qışın dərdini çəkdiyini, onun yenidən Türkiyə və Azərbaycan tərəfindən blokadada qalacağını bildirərək reportajı işsiz bir erməninin sözleri ilə bitirir:

"Biz Qarabağa görə achiq çəkirik. Amma o, bizimdir. Biz ölsək də, onu verən deyilik" [296].

"Nyu York Tayms" enerjisiz Ermənistən məsələsini gündəlikdə saxlayaraq səkkiz gündən sonra mövzuya qayıdarəq Ermənistən AES-in işə salındığı günlərdə onun ətraf mühitə vuracağı zərərdən yazar [297].

Qəzetiñ hələ avqust ayından erməniləri gözləyən ağır qış barəsində hə-yəcan təbili dekabrda Ermənistən ABŞ-dakı səfiri R. Şuqariyanın “Ermə-nistən bir daha dünyanın dəstəyinə ehtiyacı var” sərlövhəli məktubunu “Nyu York Tayms”a ünvanlaması ilə məntiqi sonluğunu tapır [298]. İlk dəfə olaraq Azərbaycanın ABŞ-dakı səfiri H. Paşayev qəzeti “Azərbaycan Ermə-nistən təcavüzündən əzab çekir” adlı cavab məktubu yollayır [299].

1993-cü ildə tədqiq olunan materialların təhlili belə bir nəticə çıxarma-ğā əsas verir ki, qəzetiñ Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə 1988-ci ildən formalışmış mövqeyi və çərçivələmə 1993-cü ildə də deyişmir. 1988-1991-ci illərdə “Nyu York Tayms”ın xarici bürosunun müxbiri işləmiş Mark A.Uhliqin 1993-cü ilin oktyabrında dərc etdiyi “Sonu görünməyən mühari-be” sərlövhəli baş məqale bu fikri bir daha təsdiq edir. Müəllif hadisələrin 1988-ci ilin ilk xəbər gündündə erməni mənbələri tərəfindən verilən çərçi-vələməsinə istinadən Dağlıq Qarabağın Stalinin fərmanı ilə düşmən Azər-baycana birləşdirilməsini təkrarlayaraq ABŞ-ın region siyasetini qənaət-bəxş qiymətləndirmir:

“Rusiyani incitməkdən ehtiyat edən və böhranın genişlənməsin-dən əndişələnən Birləşmiş Ştatlar və digər Qərb dövlətləri Dağlıq Qarabağın təkrarən Azərbaycan ərazisi statusunu qəbul etməsi tə-ləbindədirler. Lakin bu cür yanaşma tərzi Sovetlərdən qalma münasi-bətlərə çarə etməyəcək və uzun müddəti sülhə ümidi verməyəcəkdir. Nə qədər ki məsələnin həlli Stalinin xəritəsi və Rusyanın maraqlarından kənarda axtarılmayacaqdır, Transqafqaziyada qan kəsilmək bilməyəcəkdir” [300].

Tədqiq edilən materialların təhlili 1992-93-cü illərdə Azərbaycanın “Nyu York Tayms”da çərçivələnməsinin aşağıdakı istiqamətlərdə aparıldığı qə-naətinə gəlməyə imkan verir:

1. ABŞ Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanısa da, respublika-nın çərçivələnməsi müstəqil olaraq deyil, 1988-ci ildən etibarən əsası qoyulmuş Ermənistənla müqayisəli çərçivələmədə aparılır. Bu zaman tərəflərə balanslaşdırılmış münasibət bəslə-nilmir, ermənilərin Dağlıq Qarabağdakı mübarizəsinə rəğbat hissile yanaşılır.
2. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dini çərçivələmədə təqdimatı davam etdirilir.
3. Qəzetiñ baş məqalələri tendensiyali olub, əsasən, Amerika ermənilərinin qəzeti ünvanladıqları məktubların arqumentləri üzərində qurulur.
4. 1993-cü ilin iyununda H. Əliyevin respublika rəhbərliyinə qaydışı ilə eyni zamanda Azərbaycanın çərçivələnməsində ilk dəfə olaraq neft amilinə istinad edilir.

Qeyd olunan tendensiyaları doğuran amillərdən biri media-mətbuat münasibətləri idi. Materialların təhlili 1992-93-cü illərdə “Nyu York Tayms” - siyasi establışment arasında münasibətlərin iki istiqamətdə inkişaf etdiyini söyləməyə imkan verir:

1. Elita dissensusu çərçivəsində. Siyasi qərarsızlıq dövrlərində, xarici siyasətin formallaşmadığı və müəyyənləşmədiyi zamanlarda qəzet aktiv iştirakçıya çevrilərək hadisələrə müdaxilə edir.
2. Razılıq yaratma nəzəriyyəsinin İqtidar versiyası çərçivəsində. Ağ evin mövqeyi dəqiqləşdiyi zaman qəzet birmənəli olaraq administrasiyanı dəstekləyir, müxalif fikir səsləndirmir.

Xarici siyasetin formalasma mərhəlesi

-Mən öz vətənimi sevirəm, Nino, onun hər qarışını, daşını, torpağını sevirəm.

-Bilirəm, Əli. Bakımı bu qədər sevmək təəccüblüdür. Gəlmələr üçün bu, yalnız və yalnız isti, tozlu, neft qoxulu şəhərdir.

- Düzdür. Çünkü onlar yaddırlar...

...Damda tənbəl-tənbəl oturmuşdum. Mənim uzaq ölkələr, yad damlar, yad mənzərələrlə nə işim? Mən bu dənizi, düzü və ayaqlarım altındaki qədim şəhəri sevirdim. Buraya neft axtarışına gələn səs-küylü, sakit oturmağı bacarmayan insanlar varlınsalar da, buradan gedirdilər. Çünkü bu düzəni sevmirdilər.

Qurban Səid, "Əli və Nino".

Müstəqillikdən əvvəlki dövrün və müstəqilliyyin ilk iki ilinin media tədqiqi Qərb, xüsusilə Amerika jurnalistikası üçün səciyyəvi olan bir cəhəti yenidən təsdiqləyir: siyasi böhranlar medianın xarici ölkələrə marağını şərtləndirən amillər sırasında başlıca yer tutur. 1988-ci ildən başlanmış bir-biri ni əvəz edən siyasi böhranlar seriyası 1993-cü ilin sonlarında bu böhranların nüvəsini təşkil edən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin axırıncı fazası - muxtar vilayətə daxil olmayan Azərbaycan torpaqlarının işğali mərhəlesi ilə başa çatdı. Təsadüfi deyil ki, bu telətümülü dövrün 1994-cü ilin mayında atəşkəsin əldə edilməsi ilə tamamlanması Qafqazdan gələn qaynar xəbərlərin kəsilməsinə, nəticədə 1994-cü ildə Azərbaycanın "Nyu York Tayms"da işıqlandırılmasının əvvəlki altı illə müqayisədə 3 dəfəyə qədər azalmasına gətirib çıxardı.

Azərbaycan haqqında materiallar kəmiyyət etibarilə azalsa da, beynəlxalq münasibətlərin mözmununun dəyişməsi bu materialların keyfiyyət etibarilə yeni mənə kəsb etməsinə, yeni siyasi imperativlərin mözmununa uyğun mesajlar daşımamasına səbəb oldu.

“Nyu York Tayms”da maraqlar münaqişəsi: milli təhlükəsizlik məsələləri Dağlıq Qarabağ konflikti ilə müqayisədə

1993-cü ildən etibarən ABŞ-in Qafqazdakı milli maraqlarının konkret olaraq neft amili timsalında həyata keçirilməsi ilə başlanılmış təşəbbüsələr “Nyu York Tayms”ın regional marağının fokusunun dəyişməsinə, daha dəqiq ifadə olunarsa, bu fokusun ikişəməsinə gətirib çıxartdı. İndi “Nyu York Tayms”ın Azərbaycan gündəliyi iki məsələnin ətrafında formalaşırıldı: neft və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Bir-biri ilə kifayət qədər bağlı, bağlı olduğu qədər də fərqli bu iki məsələnin “Nyu York Tayms”da işıqlandırılmasının mürəkkəbliyi və heç də həmişə birmənalı olmaması aşağıdakı parametrlərlə şərtlənməmişdi:

1.“Rusiya - birinci” siyasetinin hələ də qüvvədə olması və ABŞ-in Qafqaz siyasetinin sonacan müəyyənləşməməsi;

2.Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin çərçivələnməsində “Nyu York Tayms”ın ermənipərəst mövqeyi;

3.Enerji təhlükəsizliyinin ABŞ-in bir nömrəli milli marağı olması.

Əgər dünənə qədər “Nyu York Tayms” bir-biri ilə konfliktə olmayan ilk iki parametr çərçivəsində işləyirdi və bu zaman siyasi qərarsızlıqdan və qeyri-müəyyənlilikdən istifadə edib siyasetdəki boşluqları ermənipərəst mövqeli tövsiyələri ilə doldururdusa, indi neft amilinin gəlişi ilə Azərbaycanın siyasi çəkisi artır, beləliklə, son iki parametrin münaqişəsi qaçılmaz olurdu. Belə bir şəraitdə administrasiyanın Qafqaz siyasetinin formalaşmaması, onun Rusiya ilə münasibətlərin girovuna çevriləsi qeyd olunan maraqlar konfliktinin daha da dərinləşməsinə, “Nyu York Tayms”ın mövqeyinin daha ziddiyətli və mürəkkəb olmasına gətirib çıxarırdı. Bu dövrədə dərc edilən materialların tematikası 3 qrupa bölünür:

1.ABŞ-in Qafqazdakı xarici siyaseti;

2.Dağlıq Qarabağ münaqişəsi;

3.Enerji təhlükəsizliyi və Xəzərin neft ehtiyatları.

1994-cü ildə “Nyu York Tayms”da dərc olunan ABŞ-in Rusiya və Qafqazdakı xarici siyasetinə həsr edilmiş materialların [301, 302, 303, 304, 305, 306] təhlili göstərir ki, bu dövrə Birləşmiş Ştatların Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan siyaseti administrasiyanın Rusiya siyasetinin tərkib hissəsi olسا da, sonuncunun yeni imperiya iddialarından ehtiyatlanan Vaşinqtonun Rusiya siyaseti artıq 1994-cü ildən etibarən təftiş olunmağa başlayır. Bu isə öz növbəsində dolayı yolla da olsa, Qafqaz siyasetinə təsir edirdi. Klinton administrasiyası Şərqi Avropanın çıxarılmış Rusiya qoşunlarının Qafqaza yönəldilməsinin əleyhinə çıxaraq [307] Rusyanın Qafqazdakı narahatlığını son

qoymağdı digər variantlarla kompensə etmək niyyətində idi. Belə variantlardan biri kimi, Qafqazdakı münaqişələrin, xüsusilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Rusiya sülhməramlılarının iştirakının müəyyən şərtlər daxilində istisna edilməməsi idi. 1994-cü ilin avqustunda Ermənistan prezidenti L.Ter-Petrosyanın ABŞ-a rəsmi səfəri zamanı bu məsələ müzakirə olunanda ABŞ prezidenti bildirmişdi ki, ATƏM-in sülhü təşviq edən 52 üzvü bu addımı dəstəkləyib, sülhməramlı qüvvələrə nəzarət üçün lazımı təhlükəsizlik tədbirlərini həyata keçirdikləri halda o, buna qarşı çıxmayaqdır [308]. Məsələyə münasibətdə Azərbaycanın mövqeyi Ermənistanından fərqli idi. Belə ki, Azərbaycanın ABŞ-dakı safiri H.Paşayev bildirirdi ki, müstəqil respublika Moskvanın ermənipərəst siyasetindən ehtiyatlandığı üçün yalnız çoxmillətli sülhyaratma qüvvələrinin dəqiq müəyyən edilmiş zaman çərçivəsində müdaxiləsinə razılıq verə bilər [309].

ABŞ və Rusyanın Qafqazdakı sülh prosesinə fərqli baxışları sentyabrda BMT-nin Baş Məclisinin 49-cu sessiyası zamanı bir daha üzə çıxdı. Beynəlxalq Sülhə Yardım Karneqi fondunun Rusiya və Avrasiya işləri üzrə vitse-prezidenti Stiven Sestanoviç "Sammit üzü dağa doğru" adlı yazısında Rusiya-ABŞ münasibətlərindəki təzadlar və təhlükəli cəhətlər barədə belə yazdı:

"Rusiya-Amerika münasibətlərindəki narazılıqlar demək olar ki, Beynəlxalq siyasetin bütün vacib məsələlərini əhatə edir... Keçmiş Sovet İttifaqında sülhün qorunması məsələsinə də tərəflərin yanaşmaları müxtəlifdir. Vaşinqtonun fikrincə, Moskva ATƏM-in himayəsi altında hazırlanmış çoxmillətli sülhməramlı qüvvələr haqqında təkliflərin qarşısını alaraq Ermənistan və Azərbaycan arasındaki sülh prosesini sobataj edir. Ruslar Qərbin planına etiraz edərək bildirirlər ki, bu plan heç zaman həyata keçirilə bilməz, yalnız onlar sülhyaratma kim çətin işin öhdəsindən gələ bilərlər" [310].

Sammitdə Rusiya prezidenti keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarının işinə dərindən müdaxilə etmədiyini bildirsə də, ATƏM Rusiya qoşunları Dağlıq Qarabağa girərsə, bunun hansı sonuclara gətirib çıxara biləcəyindən narahatlıq duyaraq istənilən müdaxiləyə nəzarət etməyi xahiş etdi [311].

Rusyanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsində sülhyaratma fəaliyyəti ATƏM-in 1994-cü ilin dekabrında keçirilən Budapeşt sammitinin gündəliyində duran dörd əsas məsələdən biri idi [312]. Vaşinqton münaqişənin həllində tutduğu mövqeyi davam etdirərək ATƏM-in Dağlıq Qarabağa 3000 nəfərlik çoxmillətli sülhyaratma qüvvələri göndərmək təklifini dəstəkləyir və Rusiya qoşunlarının sülhyaratma qüvvələri tərkibində 50 faizdən az olmasını irəli sürrüdü [313]. "Nyu York Tayms" qeyd edirdi ki, Rusyanın mövqeyi onun sülh prosesinə digər qüvvələrin qoşulmasından narahat olduğunu və bu səbəbdən ATƏM-in planuna mane olacağını göstərir. Çünkü Rusiya hələ də Qafqazı öz nüfuz dairəsi hesab edir:

“Şübhəsiz, Rusiya Qafqazın sakitləşməsində digər ölkələrdən da-ha böyük geosiyasi gücü malikdir. O, qonşuluqdadır, ruslar bu ölkələr-də və yaxinlıqdakı etnik münaqişə ocaqlarında yaşamalıdır. Fransa Ruandada, Amerika Haitidə olduğu kimi, Moskva da öz nüfuz dairə-sində sülhyaratma məssələsində dominant hüquqa malik olması barə-də düşünür. Amma unutmaq olmaz ki, Fransa və Amerika digər ölkə-lərin qoşunları ilə BMT-nin mandatı altında fəaliyyət göstərirdilər. Moskva da ATƏM çərçivəsində digər dövlətlərlə oxşar əməkdaşlıq-a razı olmalıdır” [314].

Rusiyانın artmaqdə olan imperiya ambisiyaları 1994-cü ilin sonlarında Çeçenistana hərbi müdaxilə zamanı ABŞ-Rusya münasibətlərini yenidən gərginləşdirdi. Qafqaz qarşıdurmasının ABŞ-Rusya münasibətlərinə soyuq-luq getirə biləcəyini yazan “Nyu York Tayms” qeyd edirdi ki, Rusyanın Çe-çenistana silahlı müdaxiləsi bir daha göstərir ki, “havadan barit qoxusu gelir və Klinton administrasiyası üçün Rusiyaya yardım siyasetini saxlamaq yeni respublikaçı Konqres zamanında çox çətin olacaqdır” [315]. Rusyanın Çeçenistana müdaxiləsi onun Qafqazdakı sülhyaratma səylərini bir daha şübhə al-tına qoyurdu. “Nyu York Tayms” yazdırdı ki, ərazisində heç bir xarici dövlət-in hərbi bazaları olmayan Azərbaycan yalnız ATƏM-in himayısi altında çoxmillətli sülhyaratma qüvvələrinin müdaxiləsinə razıdır [316]. Beləliklə, 1994-cü ilin sonlarında Klinton administrasiyası Rusiyaya yardım siyasetini davam etdirə də, bu siyaset Çeçenistandakı hərbi əməliyyatlar, eləcə də Ru-siyanın imperiya iddiaları fonunda tədricən təftiş olunmağa başlayır, öz növ-bəsində müstəqil Qafqaz siyasetinin formallaşmasına təkan verirdi.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, eləcə də enerji təhlükəsizliyi və Xəzərin neft ehtiyatlarına həsr olunan 1994-cü ildə dərc edilmiş materialların təhlili göstərir ki, “Nyu York Tayms” siyasetin formallaşması prosesində neft və Dağlıq Qarabağ mövzusuna müraciət edərək ictimai fikri formalasdırıan mü-hüm institutlardan biri kimi fəal rol oynamaya çalışmışdır. Tədqiqatın vəzi-fəsi hadisələrə 1993-cü ilin ortalarından etibarən “mühəribə bu gündündürsə, sabah neftindir” [317] prizmasından yanaşan “Nyu York Tayms” in yeni si-yasi reallıqda bu iki fərqli məsələni necə çərçivələməsini, bu çərçivələmə-nin ictimai fikrin və siyasetin formallaşmasına hansı mesajları göndərdiyini araşdırmaqdır.

“Nyu York Tayms”da 1994-cü ildə dərc edilən, Azərbaycana birbaşa həsr olunan 11 material zaman etibarilə iki dövrə bölünərək “Əsrin müqavilə-si”nin bağlılığı sentyabr ayına qədər və ondan sonrakı dövrü əhatə edir. Bi-rinci dövrün materialları Azərbaycandakı siyasi durum, insanların əhval-ru-hiyyəsi, onların gələcək haqqında baxışları, ölkənin neft və kürű kimi sərvət-ləri, eləcə də neftin bu ölkənin inkişafında oynaya biləcəyi rol barədədir. Bu materiallar sayca az olsa da, onların oxucuya ötürdüyü mesajlar, Dağlıq Qa-

rabağ münaqışosinə yeni yanaşma tərzinə görə keyfiyyətcə yeni bir çərçivədən xəbər verir. İlkin mesajları hələ 1993-cü ilin sonlarında azərbaycanlıların möglüb, ermənilərin isə qalib millet kimi təqdimatı üzərində qurulan bu çərçivələnməni Ermənistana həsr edilmiş materialları araşdırmadan təhlil etmək qeyri-mümkündür, çünki 1988-cü ildən etibarən olduğu kimi, 1994-cü ildə də mətbu orqan çərçivələnməni müqayisəli şəkildə aparırdı. Təsadüfi deyil ki, iyun-iyul aylarında Bakıdan, Stepanakertdən və Yerevandan reportajlar hazırlayan Mişel Spekter özü yazılarında paralellər və müqayisələr apardığını qeyd edirdi [318].

"Mühəribənin əldən saldığı, lakin potensial cəhətdən zəngin Azərbaycan", "Uzaqlardakı mühəribədə tökülen qanlıq qanlıq yoxdur", "Ermənistanda mühəribədən əziyyət çekir, lakin qırurlu və qətiyyətlidir" reportajlarında oxucuya ünvanlanan mesajlar və çərçivələmə yalnız müqayisələr üzərində qurulmuşdur. Bu müqayisələr paytaxtların - Bakının, Stepanakertin və Yerevanın fərqli mənzərəsindən başlayaraq, insanların və xalqların fərqli çərçivələnməsinə, sonucda məhz bu çərçivələmədən çıxış edərək münaqışının həlli və regionun gələcəyi barədə mülahizələrlə bitir.

"Mühəribənin əldən saldığı, lakin potensial cəhətdən zəngin Azərbaycan" yazısında müəllif ölkə paytaxtının mühəribə qoxusunu gəlməyən mənzərəsini çəkərək onun sakınlarının hər şeyə laqeyd olduğunu söyləyir və bu fikirləri BMT-nin Azərbaycandakı daimi nümayəndəsi P. Lembonun mülahizələri ilə təsdiqləyir:

"Hərdən adama elə gəlir ki, xaricilərin onların vətənləri qarşısında öhdəlikləri onların özündən daha çoxdur. Onlar Səudiyyə Ərəbistanı, yaxud Küveyt kimi varlı ola bilərlər, amma onlar varlı deyillər. Onlar düşmənlərindən iki dəfə çox olsalar da, sənə nə üçün uduzduqları barədə 50 səbəb göstərə bilərlər. Onların uğur qazanmaq üçün hər şəyə olsa da, onlar hər işdə uğursuzluğa düçər olurlar" [319].

Azerbaycan paytaxtının və azərbaycanlıların gələcəklərinə bu qədər məsuliyyətsiz yanaşmaları qarşısında müəllif ermənilərin bu xalqa etdiyi vəhişlikləri sadalayıր:

"Erməni qoşunları mübahisəli əraziləri elə keçirmiş və Azərbaycanın qərbinə doğru irəliləmişdir. Ağdam kimi neçə-neçə şəhər boşaldılmışdır. BMT-nin müşahidəçiləri və insan hüquqları müdafiəçilərinin dediklərinə görə, erməni əsgərləri yüzlərlə kəndi torpaqla bərabər etmiş, pəncərələrin çərçivələrini, hətta binaların daşlarını belə çıxarıb maşınlara yükləyərək Ermənistananın paytaxtı Yerevana daşımışlar" [320].

Müəllifin fikrinə, hətta bunlar belə azərbaycanlıları qisasa, öz torpaqlarını geri qaytarmağa səsləmir, Bakıda mühəribənin itkilərini təsəvvürə gətirmək çox çətindir. Müəllif müşahidələrə əsaslanan mülahizələrini Azərbay-

can Xarici İşlər Nazirliyinin beynəlxalq münasibətlər sahəsinin rəhbəri kimi təqdim etdiyi Araz Əzimovun fikirləri ilə bir daha təsdiq edir:

“Biz sülh istəyirik. Və biz güzəstə gedəcəyik. Amma nə qədər ki Rusiya neytral deyil, heç nə həll edilməyəcəkdir. Bu, bizim ölkəmiz üçün çətin dövrdür. Milletin xarakterini bir gecənin içərisində dəyişmək çətin məsələdir. Biz döyüşkən millet deyilik” [321].

Ermənistanın müharibədən əziyyət çəksə də, lakin “qürurlu və qətiyyətli” olmasını bildirən Yerevandın hazırlanmış reportajda əvvəlki illərin yazılarında olduğu kimi, bu dəfə də Ermənistan İslailə müqayisə edilir. Burada Dağlıq Qarabağ məsələsinin hər şeyden əvvəldə gəldiyini yazan müəllif Bakıdan hazırladığı yazıda olduğu kimi, bu dəfə də müşahidələrini görüşdüyü insanların mülahizələri ilə təsdiq edir. Məşhur erməni şairi kimi təqdim edilən G. Eminin azərbaycanlılar barədə fikirləri belədir:

“Barbarizm bizi yenilməz, məglubedilməz etmişdir. Azərilərin, Sovet türklərinin barbarizmi. Onlar hamısı çıxıb getsə də, biz burada qalacağıq” [322].

Müəllif bu fikirləri “özündənrazılıq” kimi qiymətləndirsə də, onun tarixi faktlara əsaslandığını bildirir: belə ki, “2600 ildən sonra ermənilər dillərini və milli kimliklərini toxunulmaz olaraq saxlamış”, “müsəlman dənizində xristian adası olaraq altı əsrənə bəri birinci dəfədir ki, müstəqillik əldə edə bilmişlər” [323].

Qeyd edək ki, azərbaycanlıların və ermənilərin müqayisəli çərçivələn-məsində milli kimlik məsələsi “Nyu York Tayms” tərəfindən ən çox qabardılan mövzulardan biridir. Müəllif azərbaycanlıların hələ də milli kimlik axtarışında olduqlarını, ölkənin müxtəlif meyllərin təsiri altında yaşadığını yazdığını halda [324], ermənilərin milli kimliklərinin heç bir axtarışa ehtiyacı olmadığını bildirir [325]. “Nyu York Tayms” 1994-cü il boyu Amerika ermənilərindən pozitiv mesajlar ötürən yazılar dərc edərək [326, 327] sonucda “Ermənilər və milli kimlik” sərlövhəli material ilə yenidən mövzuya qayıdaraq erməni kilsəsinin müsbət imicinin formalaşdırılması ilə məşğul olur [328].

Müəllif azərbaycanlıların və ermənilərin müqayisəsini davam etdirərək ən böyük fərqli milli qətiyyətdə olması qərarına gəlir. Bunun təsdiqi olaraq o, ermənilərin türklərin qardaşları kimi qəbul etdikləri azərbaycanlılara qarşı hər zaman amansız olacaqları barədə mesajları oxucuya ünvanlayır:

“Qarabağ özünü müdafiə komitəsinin rəhbəri cənab Koçaryan de-yir ki, əgər türklər sülhyaratma qüvvələrinin tərkibinə daxil olarlarsa, mən özüm onları gülləleyəcəyəm” [329].

Müəllif xalqlar arasındaki ferqli çərçivələməni davam etdirərək bir müdətdən sonra məntiqi bir sonluğa gelir. O, “düşməndən qat-qat çox, güclü və yaxşı təchiz edilmiş Azərbaycan paytaxtında Stepanakert və Ermənistandakı

kimi macalsızlığın olmadığını” yazaraq Bakı sakinlərinin dilindən belə bir nəticəyə gəlir:

“Bakıda, paytaxtda insanlar açıq-aşkar deyirlər ki, onlar etnik cə-hətdən ermənilərdən ibarət olan, Azərbaycana 70 il əvvəl Stalinin ba-sağırı kimi bağışladığı əyalət uğrunda müharibədən beziblər. Azər-baycanlılar zəngin neft ehtiyatlarının bir gün gətirəcəyi sülhü, sərvəti və Qərb meyvələrini isteyirlər” [330].

Zənnimcə, məhz bu sitat M. Spekterin hadisələrə qərəzliliyinin göstəricisi kimi təhlil oluna bilər. Əgər indiyə qədər o, müəyyən dərəcədə, qərəzsiz olmağa çalışırdısa və bu məqsədlə öz şəxsi mülahizə və müşahidələrini rəs-mi şəxslərin fikirləri ilə təsdiq etməyə səy göstərirdi, bu sitatla hadisələrə qərəzsiz yanaşlığı şübhə doğurur. Onun Bakı sakinlərinin fikri kimi təqdim etdiyi çərçivənin kökləri və yaranma tarixi bu şübhənin əsassız olmadığını de-məyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, Stalinin Dağlıq Qarabağı 70 il əvvəl Azərbaycana hədiyyə verməsi mesajının müəllifi erməni tarixçisi R.Ho-vanesyandır [331]. Hələ 1988-ci ildə “Nyu York Tayms”ın Dağlıq Qarabağ-dakı narahatlıqlardan yazdığı ilk gündə formalasən və bu illər ərzində fasilə-siz olaraq oxucuya ünvanlanan bu mesajın uzunmürlülüyündə və ictimai rə-yin formalasdırılmasında “Nyu York Tayms” davamlı rol oynasa da, qeyd edək ki, bu mesaj heç bir zaman azərbaycanlılar tərəfindən dəstəklənməmişdir. Əksinə, “Nyu York Tayms”da sporadik olsa da, azərbaycanlıların bu tor-paqların öz əcdadlarının torpaqları kimi qəbul etmələri barədə mülahizələr Azərbaycan deyil, həm də Amerika mənbələri tərəfindən dəfələrlə təsdiqini tapmışdır [332]. Qeyd edək ki, “Nyu York Tayms”ın məsələyə bu qədər qə-rəzli yanaşması Amerika ictimaiyyətinin məsələdən məlumatlı olan hissəsinin nəzərindən qaçmır. Media Analizi İnstitutunun direktoru cənab Uilyam H. Şap “Nyu York Tayms”a etiraz məktubu göndərərək Azərbaycanda Ermənistanın təcavüzkar kimi qiymətləndirildiyini yazaraq bildirir:

“Əfsuslar olsun ki, “Müharibənin əldən saldığı, lakin potensial cə-hətdən zəngin Azərbaycan” yazısı Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycan və Ermənistən arasındakı mübahisənin mərkəzində duran bir mifi təsdiqləyir: “1923-cü ildə Stalin Dağlıq Qarabağın əhalisinin əksəriyyətinin ermənilərdən ibaret olmasına baxmayaraq, onu Azər-baycanın bir hissəsi etmişdir”. Bu, həqiqət deyil” [333].

Həqiqət olmaması amerikalılar tərəfindən belə təsdiqlənən bu mifin “Nyu York Tayms”ın müxbiri M. Spekterin Bakı, Stepanakert və Yerevandan hazırlanan reportajların məhz sonuncusunda səslənməsi, müharibədən bez-miş azərbaycanlıların dilindən belə bir mesaj verilməsi, üstəlik Qarabağın Azərbaycana Stalin tərəfindən “başğırı hədiyyə” kimi təqdim edilməsi onun qarşısına qoyduğu məqsədə ardıcıl olaraq irəliləməsindən xəbər verir. Belə ki, “Nyu York Tayms” bu materiallارla, əslində, siyasi qərarsızlıqdan istifa-

də edərək nəinki hadisələrə aktiv müdaxilə edir, hətta alternativ diplomatiya - media diplomatiya təklif edir. Bu diplomatiyaya əsasən, o, "qalib" və "məğlub" obrazları yaradaraq, ermənilərin və azərbaycanlıların bu obrazlarla razılışdıqlarını, azərbaycanlıların yalnız neft və onun gətirə biləcəyi zənginliklər barədə düşündüklərini oxucuya birmənalı şəkildə çatdıraraq hadisələrin "Nyu York Tayms" tərəfindən arzu olunan inkişafını çizir. Bu zaman neftin bir il əvvəl "Nyu York Tayms"ın yazdığı kimi, müharibənin həllində Azərbaycana üstünlük verebiləcəyi ehtimalı tamamilə dilə getirilmir. Əksinə, azərbaycanlıların Dağılıq Qarabağı ermənilərə güzəştə gedə biləcəkləri kimi mesajlar formalasdırılır.

"Nyu York Tayms"ın təhlil edilən yazılardakı mövqeyi media diplomatiyasının uğursuz da olsa, bariz nümunələrindən biridir. Onun yaranmasının səbəbləri siyasi qərarsızlıq və administrasiyanın Qafqazdakı münaqişələrin həllində qətiyyətsizliyi, bu vəziyyətdən istifadə edən erməni diasporasının fəal işidir. Diaspora ilə six işləyən qəzet bu zaman üzərinə böyük bir missiya götürərək hadisələrin iştirakçısına çevrilsə də, unutmaq olmaz ki, təqdim olunan diplomatiya yalnız və yalnız media diplomatiyadır və o, alternativ xarakter daşıyır. Rəsmi siyasetdən fərqli olaraq, onun formalasması daha məhdud maraqlar çerçivəsində həyata keçirilə bilər. "Nyu York Tayms"ın belə bir diplomatiya irəli sürməsinin səbəbi isə onun iki maraq arasında balans tapmağa çalışması idi. Bu maraqlardan birincisi, 1988-ci ildən bəri Amerika ermənilərinin irəli sürdükləri və onların birbaşa dəstək verdikləri ermənilərin ərazi iddialarının təsviqi məsəlesi ididə, digəri ABŞ-ın enerji təhlükəsizliyi məsəlesi idi. Sonuncunun həyatı əhəmiyyətli olması qəzeti maraqların konfliktindən qaçmağa, onlar arasında balans tapmağa sövq edirdi. Bu zaman Azərbaycanın maraqlarının düzgün ifadə olunmaması və ya onun qurban verilməsi "Nyu York Tayms"ın maraqları çerçivəsində olmasa da, Amerika ictimaiyyətinin məsələdən məlumatlı olan nümayəndləri tərəfindən etirazla qarşılanırı. Helsinki Hyuman Rayts Votç təşkilatının tədqiqatçısı K. Panikon "Nyu York Tayms" a ünvanladığı məktubunda "Uzaqlardaki müharibədə tökülen qanlara baxan yoxdur" məqaləsinin etnik ermənilərlə azərbaycanlılar arasında baş verən hadisələrin ciddi şəkildə təhrif edilməsinə etirazını bildirir:

"Siz bu hadisələrin etnik ermənilər tərəfindən "Dağılıq Qarabağın azad edilməsi" kimi qiymətləndirərək yarızsınız ki, bu Delaveə boyda, əsasən, dağılıq ərazinin azad edilməsi altı illik müharibə, 20 000 insan həyatı və bir milyon qaçqın düşmüş insan taleyi bahasına başa gəlmişdir. Bir milyon azərbaycanının müharibə səbəbindən Qarabağdan didərgin düşdüyü bir zaman Ermənistanın Azərbaycana hücumu Qarabağın azad olunması kimi qiymətləndirilə bilməz" [334].

Bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, "Nyu York Tayms"ın media diplo-

matiyasının kökündə onun iki maraq arasında balans yaratmağa çalışması, bu maraqlar arasında ABŞ-in enerji tehlükəsizliyi məsələlərinin həyatı əhəmiyyət daşıması idi. "Nyu York Tayms" yazırkı ki, Birləşmiş Ştatlar gündən-güñə xarici neftdən asılı vəziyyətə düşür. Təkcə 1994-cü ilin avqust ayında olğaya hər gün 9.88 milyon barel neft idxlə edilmişdir ki, bu da istehlak olunan neftin 56 faizidir [335].

Neft: Azərbaycan və Qafqaz üçün Marşal planına çevriləcəkmi?

1994-cü ildən etibarən "Nyu York Tayms" Azərbaycandan hazırladığı materialların böyük əksəriyyətində neft mövzusunu fokusda saxlayır, məhz neftin keçmiş Sovet respublikaları içərisində Azərbaycanı həqiqətən müstəqil edə biləcəyini [336] və regionun hələ uzun müddət ABŞ-in maraqları sferasında olacağını yazırkı:

"Qərbin böyük neft şirkətlərinin vəzifəli şəxslərdən biri deyir ki, hərdən özüm-özümdən soruşuram ki, mən burada nə edirəm? Amma elə ki Xəzər dənizi yadına düşür, başa düşürəm ki, bu, qızıl mədənindən də qiymətli bir mədəndir. Biz nə qədər lazımdırsa, o qədər də gözləmeliyik. Məne inanın, gözləmeye dəyər" [337].

Qeyd edək ki, "Ösrin müqaviləsi" bağlanan günde qədər Bakıya axışan, burada aylarla danışıqlar aparan Qərb şirkətləri gözləmə vəziyyətində idilər. Buna səbəb rəsmi Bakının müqavilədə kimlərə üstünlük verəcəyinin və hansı strategiyani irəli sürəcəyinin onlar üçün sonadək aydın olmaması idi.

1994-cü ilin avqustunda "Ösrin müqaviləsi"ndən bir ay əvvəl Vaşinqtonda Azərbaycan ilə Amerika şirkəti arasında ilk dəfə olaraq neft istehsalının pay bölgüsü barədə müqavilənin imzalanması Qərb, xüsusilə Amerika neft şirkətləri üçün xoş bir işaret idi. "Nyu York Tayms"ın elanlar səhifəsində bu hadisə barədə verilən informasiyada neft siyasetinin əsas istiqamətləri açıqlanaraq belə bir mesaj ötürüldü: "Bu müqavilənin imzalanması Azərbaycan hökumətinin sonu görünülməyən danışıqlara son qoyaraq, öz ərazisində xaricdəki şirkətlərlə çalışmaq istəyinin təzahürüdür". ARDNS-nin vitse-prezidenti İlham Əliyev müqavilənin Amerika şirkəti ilə bağlanması "Azərbaycanın yeni erada gələcək tərəfdəş seçimini təsdiqlədiyini" bildirirdi [338]. Qeyd edək ki, bu xəber-elan "Nyu York Tayms"ın elanlar səhifəsində dərc edildiyindən o, qəzetin mövqeyini deyil, səhifəni alan tərəfin mövqeyini əks etdirirdi. Azərbaycanın ilk dəfə olaraq MGT Qrupunun maddi dəstəyi ilə bu praktikadan istifadə etməsi rəsmi Bakının öz mövqeyini Amerika ictimaiyyətinə daha tez və birbaşa çatdırmaq istəyindən irəli gəlirdi. Beləliklə, Azə-

baycan mətbu orqanın mesaj formallaşdırmasını və hadisəni çərçivələməsini gözləmədən özü bu prosesə ton verirdi.

Bir ay sonra “Nyu York Tayms”da “Əsrin müqaviləsi”nin bağlanması barədə dərc olunan material neft mövzusu ilə bağlı pozitiv mesajları ilə yadda qalır. “Nyu York Tayms” üç illik danışqların sonucu olan bu mərasimdə iştirak edən ABŞ-in energetika nazirinin müavini Uilyam Uayta istinadən bildirirdi ki, Birləşmiş Ştatlarda və Şimal dənizində neft istehsalının aşağı düşdürüyə bir zaman bu nəhəng layihə müxtəlif ölkələrin təcrübəsini və nailiyyətlərini bir araya gətirərək Amerika şirkətləri üçün minlərlə iş yeri açacaqdır [339]. “Əsrin müqaviləsi”nin həyata keçirilməsinin uzun bir proses olduğunu bildirən Qərb mütəxəssisleri növbəti addimin neft mərşrutunun seçilməsi olacağını dilə gətirildilər [340]. Məhz bu seçim ABŞ və Azərbaycanın eyni istiqamətdə irəliləyə bilib-bilməyəcəyini müəyyənəşdirməli idi. Çünkü neft kəmərlərinin mərşrutu iqtisadi yox, siyasi məsələ idi. Bu siyasi məsələ ilk növbədə region uğrunda mübarizənin həllədici mərhələsinin lokomotivi olaraq ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin inkişafı, xarici siyasetin formallaşması üçün əvəzsiz amil kimi çıxış edirdi.

Beləliklə, 1995-ci ildə “Nyu York Tayms”ın Azərbaycan gündəliyinin tamamilə neft mövzusu ətrafında formallaşması mətbu orqanın ABŞ-in milli maraqlarının ifadəsinə cavabı idi. 1995-ci ildə qəzətin Azərbaycan haqqında dərc etdiyi 11 materialdan 8-i neft mövzusuna həsr edilərək ABŞ-in region uğrunda mübarizəsinin mətbu salnaməsini yaradır.

1995-ci ilin fevralından etibarən Klinton administrasiyasının Azərbaycana marağının əvvəlki illərlə müqayisədilməz dərəcədə artmasının səbəbi İranın “Əsrin müqaviləsi”nda ehtimal oluna biləcək iştirakı ilə ABŞ-in milli maraqlarının təhlükə altına atılması idi. Bir il əvvəl “Əsrin müqaviləsi”nə İranın daxil olmasını önləyə bilən administrasiya [341] indi rəsmi Bakının maliyyə durumu üzündən İranla əməkdaşlıq edə biləcəyi faktı ilə üz-üzə qalmışdı. Bu ehtimalın ARDNS-in vitse-prezidenti İlham Əliyev tərəfindən təkzib edilməməsi, onun neft kəmərlərinin mərşrutunun “siyasi qərar” olması barədə fikirləri “Əsrin müqaviləsi”nin gələcəyini şübhə altına qoyurdu [342]. Belə ki, “British Petroleum” üçün yaxşı nədirə, bizim üçün də o, məqbuldur” deyən rəsmi Londondan fərqli olaraq, ABŞ İranın müqaviləyə daxil olmasını yolverilməz hesab edirdi. Birləşmiş Ştatların Azərbaycandakı səfiri Riçard Kozlariç öz ölkəsinin mövqeyini belə ifadə edirdi:

“Birləşmiş Ştatlar İranın siyasi təsirə, yaxud maddi gəlirə malik olmasının əleyhinədir” [343].

Bu ərəfədə 1980-ci ildən ilk dəfə olaraq İranın ABŞ-in “Konoko” neft şirkəti ilə müqavilə bağlaması məsələni daha da qəlizləşdirirdi [344]. 1993-cü ildə İran körfəzində İranın nüfuzunun artmasından ehtiyatlanan Vashington Tehrana münasibətdə qarşısını almaq siyasetinə keçdi. 1995-ci ilin yanvarın-

da isə senator Alfons De Moto Amerika şirkətlərinin İrandan neft almasına qadağa qoyan qanunvericilik layihəsi təqdim etmişdi. "Konoko"nun İran neft şirkəti ilə müqavilə bağlaşması ciddi siqnal olaraq Klinton administrasiyasını narazılığını bildirməklə kifayətlənməməyə, daha qətiyyətli addımlar atmağa təhrik edirdi [345]. Xəzər neft ehtiyatlarının miqyası geniş ictimaiyyətə açıqlanmasa da, "Nyu York Tayms"ın Qərb və Azərbaycan mütəxəssislərinə istinadən verdiyi məlumatə görə, neft hasilatının gündə 600 000 barel olması gözlənilirdi ki, bu da ABŞ-in Alyaska daxil olmaqla gündəlik hasil etdiyi neftin 10 faizi idi [346]. Əgər ABŞ-ı region uğrunda mübarizəyə sövq edən bir tərəfdən neft ehtiyatlarının zənginliyi idisə, digər tərəfdən bu ehtiyatlara İran və ya Rusyanın yenidən sahib ola biləcəyi ehtimali idi. Belə bir şəraitdə neft kəmərlərinin marşrutu məsələsinin həlli regionun və "Böyük oyun"un taleyiini birdəfəlik həll edirdi.

1995-ci ilin yay-payız aylarında, neft kəmərləri barədə qərar qəbul edilən ərəfdə hadisələrin daha da intensivləşməsi onu "Nyu York Tayms"ın gündəliyinin əsas mövzularından birinə çevirdi. "Nyu York Tayms"ın 13 sentyabr tarixli sayında dərc edilən "Kəmər siyaseti" adlanan materialda neft kəmərlərinin marşrutu variantları təhlil olunaraq belə bir ehtimal irəli sürüldü ki, Gürcüstan prezidenti E. Şevardnadze yə avqustun sonlarında edilən sui-qəsd onun hadisədən bir neçə gün əvvəl Türkiyə marşrutuna dəstək verməsi ilə bağlı idi. Bu ehtimalın nə dərəcədə həqiqətə uyğun olub-olmadığını deməyə çətinlik şəkən müəllif digər bir məsələnin gün kimi aydın olduğunu söyləyirdi:

"Azərbaycan neftinə görə öldürmeye dəyər. Azərbaycanın Xəzər dənizində malik olduğu üç neft yatağı dünyanın ağızı hələ açılmamış sonuncu neft xəzinələri sırasındadır. Dörd milyard barel neft ehtiyati İran körfəzinə alternativ sayla bilər" [347].

Ehtimal olunan neft kəmərlərinin marşrutunu: Rusiya və Türkiyə variantlarını açıqlayan müəllif kəmər məsələsində ABŞ-in maraqlarını aşağıdakı kimi ifadə edir:

"ABŞ-in maraqları nədən ibarətdir? O, neft kəmərlərinin çoxmarşutluluğunuñ tərəfdarıdır. Birincisi, hər iki kəmərdən nəql etmək üçün neft kifayət qədərdir. İkincisi, neft gəlirləri o qədər olacaqdır ki, bu gəlirlər Marşal Planı kimi - lakin ABŞ vergi ödəyənlərinin bir sentinə belə toxunmadan - Mərkəzi Asiya, Türkiyə və Rusyanın inkişafına kömək edəcəkdir. Üçüncüsü, ABŞ dünyanın növbəti nəhəng neft axınının dünya bazarına Rusyanın girovuna çevriləndən onun NATO-dakı sabit tərəfdası Türkiyənin ərazisindən keçərək çatdırılmasında maraqlıdır. Nəhayət, ABŞ Gürcüstani və Azərbaycanı Rusiyadan iqtisadi cəhətdən asılı olmayan dövlətlər kimi görmək istəyir" [348].

"Nyu York Tayms" sentyabrın 18-də neft konsorsiumuna daxil olan 11

şirkətin neft kəmərlərinin marşrutu ilə bağlı tövsiyələr verəcəklərini xatırladaraq Rusyanın bu məsələdə ancaq öz maraqlarını güddüyünü, neftin hamisini özü üçün istədiyini, yalnız az bir qismini ABŞ və Türkiyəyə vermək niyyətində olduğunu bildirir. Elə bu səbəbdən qəzet rəsmi Vaşinqtonun Rusiya ya hansı mesajı göndərəcəyini gözləmədən özü belə bir mesaj yazar:

“Vaşinqtonun Moskvaya mesajı belə olmalıdır: Boris, sənin ölkən Azərbaycan neftinin inkişafını görmək üçün hələ çox şeyə nail olmalıdır. Sən neftin hamisəna sahib ola bilməzsən. Sən bir tərəfdən Rusyanın əldən düşmüş neft sənayesinin inkişafı üçün xarici yardım dilənə, digər tərəfdən bizə - ABŞ şirkətlərinə: “Azərbaycandan bir tikə də pay götürməməlisən”, - deyə bilməzsən. Bu, bazar iqtisadiyyatının qanunu dur. Əgər sən belə düşünürsənse, Qərb şirkətləri və hökumətləri səndən uzaqlaşacaqlar. Ya bölməlisən, ya da hər şeyi itirməlisən” [349].

Klinton administrasiyasını Rusiyaya yardım siyasetində daim tənqid edən “Nyu York Tayms”ın baş məqalə ilə rəsmi Vaşinqtonun adından Rusiyaya belə bir sərt mesaj yollaması ABŞ-Rusya münasibətlərinin soyuqlaşmağa başladığı vaxta təsadüf edirdi. 1994-cü ildə Rusyanın imperiya iddialarından ehtiyatlanaraq Rusiya siyasetini təftiş etmeye başlamış Klinton administrasiyası 1995-ci ildə neft kəmərlərinin marşrutu uğrunda, “Nyu York Tayms”ın yazdığı kimi, Rusiya ilə “ölüm savaşı”na çıxmışdı. “Nyu York Tayms” Amerika rəsmilərinə əsasən, Rusiya ilə savaşın geosiyası və kommersiya maraqları çərçivəsində getdiyini bildirirdi [350]. Belə ki, Amerika şirkətləri: “Amoco”, “Pennzoil”, “Ekson” və “Yunokal”ın “Ösrin müqaviləsi”ndə 44% paya malik olmalarına baxmayaraq, Rusiya konsorsiuma daxil olan bütün şirkətlərə təzyiq edərək xam neftin onun ərazisində nəqlində israrlı idi. Konsorsiumun üçdə ikisinin ABŞ şirkətlərinin təşkil etdiyi, elə bu səbəbdən də maliyyənin böyük hissəsinin ABŞ-dan gələcəyi gözləniləndiyi bir zaman Rusyanın təzyiqi əks-təzyiqlə qarşılanındı. Nyu York Oyl Kapital Ltd.-nin icraçı vitse-prezidenti Martin G. Pranqanın fikrincə, artıq “geosiyasi reallıqlar Birleşmiş Ştatlara regionda strateji maraqlarını legitimləşdirməyə imkan verir”di [351].

Analitiklər və yüksək vəzifəli şəxslər birmənalı olaraq bəyan edirdilər ki, geosiyasi döyüşə şəxsən Prezident Klinton və Rusiya rəsmiləri qoşulublar. Yaranmış vəziyyət Klinton administrasiyasını Azərbaycan rəhbərliyi ilə da-ha six işləməyə, “Nyu York Tayms”ın yazdığı kimi, “prezident Klintonu hadisələrə birbaşa müdaxilə etməyə” vadar edirdi:

“Bazar ertəsi cənab Klinton hadisələrə birbaşa müdaxilə edərək Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevlə 25 dəqiqəlik telefon söhbəti etmiş, Qərbe istiqamətlənən iki neft kəmərinin - Rusiya və Türkiyə ərazilərindən keçəcək kəmərlərin inşasını dəsteklədiyini söyləmişdir” [352].

Administrasiyanın səyləri və təzyiqləri bir neçə gündən sonra konsorsiumun neftin Rusiyadan yan keçərək, Gürcüstan və Türkiyə ərazisi ilə nəqəl olunması marşrutunu seçməsi ilə nəticələndi. "Nyu York Tayms" administrasiyanın aylarla bu məsələ üzərində işləyərək Rusiyanın bir əsrənə bəri regionda davam edən hökmranlığına son qoymasını [353] "Clinton administrasiyasının qələbəsi" kimi qiymətləndirirdi. Belə bir marşrutun Moskvanın bütün ambisiyalara son qoymuşunu yazan "Nyu York Tayms" Rusiyadan keçərək Bakıdan Ceyhana neft kəməri çəkməyi Floridaya getmək üçün Nyu Yorkdan Londona uçmaqla müqayisə edirdi [354].

Məsələnin siyasi əhəmiyyəti onun iqtisadi əhəmiyyəti ilə müqayisə oluna bilərdi. Əslində, Rusiyanın neftin nəqlindəki inhisarına son qoyulmaqla regionun gələn əsrə Qərbə bağlanması ilə Mərkəzi Asiya və Qafqaz dövlətlərinin müstəqilliyi təmin edilirdi. Qərb diplomatlarının fikrincə:

"Əgər bu dövlətlər müstəqil olmaq isteyirlərsə, onlar Qərbə müstəqil yollara sahib olmalıdır" [355].

Qeyd edək ki, rəsmi Bakı da eyni mövqeni bölüşürdü. Azərbaycan Prezidentinin xarici məsələlər üzrə müşaviri V. Quluzadə bildirirdi ki, Rusiya müstəqilliyin və ərazi bütövlüğünün pozulmasından savayı, Azərbaycandan hər şey istəyə bilər [356]. Neft marşrutunun Qərb variantı seçimi Azərbaycanın qərbyönümlü siyasetinin təsdiqi olaraq 1993-cü ildən etibarən heç də həmişə birmənalı olmayan ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinə aydınlıq gətirirdi. Qəzet ötən iki ili təhlil edərək yazdı ki, Clinton administrasiyasının Rusiyanın Mərkəzi Asiyada və Qafqazda nüfuzunun yenidən dirçəlməsinə qarşı mübarizəsində Azərbaycan regionun ən inadkar nöqtəsinə çevrilmişdir. Qəzet Azərbaycan Prezidenti H. Əliyevin Vaşinqtonun dəstəyini alaraq ölkəsinin müstəqilliyi üçün çalışdığını, bu zaman Rusiyanın həyatı əhəmiyyətli enerji sahəsində imperativ roluna qarşı açıq-aşkar çıxdığını xüsusi vurgulayırdı [357]. "Nyu York Tayms" bunu da xəbər verirdi ki, Azərbaycan Prezidenti ABŞ Prezidentinin BMT-nin 50 illik yubiley təntənələri çərçivəsində təklikdə görüdüyü az sayıda siyasi xadimlərdən biridir [358].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1994-95-ci illərdə neft mövzusunun "Nyu York Tayms"da təsviqi Azərbaycanın və azərbaycanlıların çərçivələnməsinə bir sıra korreksiyalar gətirir. 1995-ci ilin sonlarında "Neft daşları gündəliyi" rubrikası altında dərc edilən "Xəzər günəsi qalxdıqca Rusiyanın kölgəsi qısalır" sərlövhəli yazı bu baxımdan maraqlıdır.

Müəllif Azərbaycan paytaxtının ovqatını vermək, siyasi hadisələrin məhiyyətini açmaq üçün açıq səma altında möcüzə adlandırılın Neft daşlarına və taleyini Xəzərə bağlamış insanlara üz tutur. Onun qəhrəmanları: ömrünün qırx ilini dəniyə həsr etmiş 64 yaşlı balıqçı Sabir, 34 yaşlı neftçi Nef-tulladır. Neftullanın atasının ən böyük arzusu Neft daşlarında işləmək olsa da, xəstəlik ona bu arzusuna qovuşmağa imkan vermir. Neftin şərəfinə oğ-

lunu “Neftulla” adlandıran ata vaxtı çatanda ona belə bir öyünd verir: “Sən özünün, mənim və Vətənin naminə Neft daşlarında işləməlisən” [359]. Müəllif qəhrəmanlarının taleyi ilə “suverenlik, xoşbəxt həyat və milli kimlik axtarışında olan Azərbaycan xalqının” taleyi arasında paralel apararaq belə bir qənaətə gəlir:

“Azərbaycanlıların səhbətlərindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, neft kimlik və milli qürurla ayrılmaz tellərlə bağlıdır” [360].

O, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin neft kəmərlərinin marşrutu məsələsində Rusiyaya açıq müqavimətini də məhz bu açıdan qiymətləndirir:

“Bu müqavimət iki asrdən bəri Rusyanın tabeliyində olan müsəlman azəri türklərinin milli kimliyinin formallaşması uğrunda cənab Əliyevin göstərdiyi səylər içərisində həyati əhəmiyyət daşıyırı” [361].

1995-ci ildən etibarən Azərbaycanın imicinin müharibə ilə deyil, neftlə assosiasiya olunması, ölkənin çərçivələnməsindəki müsbət tendensiyalar 1996-ci ildə izlənilməsə də, növbəti il digər bir tendensiyaya - 1988-ci ildən başlanmış Azərbaycanın Ermənistana müqayisəli çərçivələnməsinə də rast gəlinmir. Ümumiyyətlə, ötən illərlə müqayisədə 1996-ci il Azərbaycan bərədə mətbü materialların kasadlığı ilə seçilir. Bunun səbəbini ABŞ-in regiona marağının azalmasında deyil, sadəcə mətbuatın regiona marağını şərtləndirən hadisələrin - qaynar xəbərlərin olmamasında axtarmaq lazımdır. 1994-95-ci illərdə neft məsələsini gündəlikdə saxlayan əvvəlcə “Ösrin müqaviləsi”, daha sonra isə region uğrunda mübarizədə Rusyanın ambisiyalarına son qoyaraq neft kəmərlərinin çoxmarşrutluğuna nail olmaq idi. Bu iki məsələdə ABŞ-in qələbəsi onun 1996-ci və sonrakı illər üçün Qafqaz siyasetinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. Neftin Qərb bazarlarına təhlükəsiz nəqli regionda sabitlik əldə edilmədən mümkün deyildi. Bu isə ilk növbədə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində ABŞ-in aktiv müdaxiləsini qaćıl-maz edirdi. Administrasiyanın yüksək vəzifəli şəxsləri Xəzər hövzəsinin neft ehtiyatlarının istismarı ilə regiondakı sabitlik arasında birbaşa əlaqə olduğunu bildirirdilər [362]. “Nyu York Tayms” 1996-ci ilin martında Amerika rəsmilərinə istinadən xəbər verirdi ki, Klinton administrasiyası regionda neftin inkişafının təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində indiyədək görünməmiş səylərə başlamışdır. Milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə dövlət müşavirinin müavini S. Berger və Dövlət katibinin müavini S. Talbot Azərbaycana və Ermənistana danışıqlar aparmaq üçün yola düşmüşlər. Səfərdən məqsəd aprelidə Azərbaycan və Ermənistən prezidentlərinin Moskvada Rusiya və Amerika rəsmiləri ilə görüşlərinə nail olmaq idi. Rəsmi Vaşinqton ABŞ Prezidentinin qatılacağı, aprelin ortalarında Moskvada keçiriləcək nüvə məsələlərinə həsr edilmiş sammitdən həm də Dağlıq Qarabağ kimi ağırli bir problemiñ həlli üçün istifadə etmək ümidində idi [363].

Vaşinqtonun hadisələrə fəal müdaxiləsi heç də Rusiyani münaqişənin həllindən uzaqlaşdırmaq deyil, əksinə, səyləri birləşdiriyini bir daha bəyan etmək idi. Clinton administrasiyası Rusyanın öz nüfuz dairəsi hesab etdiyi Qafqazda ABŞ-in nüfuzunun artmasından təşvişə düşdүünü bilərək “bu qorxuları dağıtmaq üçün Moskva ilə əməkdaşlıq edəcəyini bir daha vurgulayırdı” [364].

“Nyu York Tayms” Dövlət departamentinin keçmiş eksperti P. Qlobun münaqişənin həllində ərazilərin dəyişilə biləcəyi barədə mülahizələrini yaysa da, bu xəbərin rəsmilər tərəfindən təkzib olunduğunu yazırı [365]. Clinton administrasiyası 1996-ci ildə münaqişənin həlli üçün səyləri artırısa da, məsələdə Rusyanın dominantlığı hələ də qalırı [366].

1996-cı il Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yolunda mühüm siyasi addımlardan biri hesab edilən ATƏT-in Lissabon sammitinin icraçı sədrinin bəyanatı ilə tarixə düşsə də, qeyd etmək lazımdır ki, nəinki bu hadisə, ümumiyyətlə, ATƏT-in zirvə görüşü kimi qlobal əhəmiyyətli beynəlxalq tədbir “Nyu York Tayms”da yalnız bir xəbərlə işıqlandırılmışdır. Qəzetiñ bu tipli tədbirləri işıqlandırmaq ənənəsini yada salsaq, bu qeyri-adi bir hadisə kimi qiymətləndirilə bilər.

1994-96-cı illərdə “Nyu York Tayms”da dərc edilmiş materialların təhlili aşağıdakı ümumiləşdirmələrə gəlməyə imkan verir:

1.1994-cü ildən etibarən Azərbaycanın çərçivələnməsinə Dağlıq Qarabağa yanaşı, neft amili də qoşulur. Əgər Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dini çərçivələməyə əsas verirdi, neft amili ölkənin müstəqilliyi və milli kimlik məsələləri ilə bir arada təqdim edilirdi.

2.”Nyu York Tayms”ın bu iki bir-birindən fərqli çərçivələməsi onun fərqli maraqların təşviqinə müvəkkillik etməsinə, son nəticədə maraqlar münaqişəsi arasında qalmasına gətirib çıxarırdı.

3.Maraqlar münaqişəsində qalan “Nyu York Tayms” siyasi qərarsızlıq və ziyyətindən istifadə edərək alternativ media diplomatiya təklif edirdi. Bu diplomatiyaya əsasən, ermənilər qalib, azərbaycanlılar möğlüb millət kimi çərçivələnərək birincilərin taleyi Qarabağa, ikincilərin taleyi isə neftlə bağlanırı.

Azərbaycan - ABŞ əlaqələri strateji əməkdaşlıq mərhələsində

1996-ci ildə ABŞ-Azərbaycan xarici siyasetinin formalaşma mərhələsi başa çataraq siyasi proseslərin məntiqi davamı kimi iki ölkə arasında münasibətlərin keyfiyyətçə yeni bir səviyyəyə keçməsinə təkan verdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci ilin iyul-avqust aylarında ABŞ-a dövlət səfəri ötən dövrə yekun vurmaqla yanaşı, ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin strateji əməkdaşlıq mərhələsinə yüksəlməsinin rəsmi təsdiqi oldu.

1997-ci ilda tədqiq edilmiş 21 material Azərbaycan Prezidentinin ABŞ-a dövlət səfərindən əvvəlki və səfərdən sonrakı dövrləri əhatə edərək iki qrupda təhlil olunmaqla tədqiqatın qarşısında bir sıra suallar qaldırı: xarici siyasetdə baş vermiş bu mühüm hadisə ərəfəsində və sonra mətbü orqanın fəaliyyətində nə kimi dəyişikliklər müşahidə olunur? Hadisənin təqdimatı siyasi istinad çərçivələrindən nə dərəcədə qaynaqlanır? Nəhayət, media-siyaset qarşılıqlı münasibətləri xarici siyasetə təsir edirmi?

Materialların təhlilinə keçməzdən əvvəl kontent analiz vasitəsilə 1997-ci ilin media təsvirini əvvəlki illərdən fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlər üzərində dayanaq. Qeyd edək ki, bu fərqlər, əsasən, materialların janrında və müəlliflərində eksini tapır. 1997-ci ilin media təsvirində iki janr üstünlük təşkil edir: baş məqalələr, "Op-ed" səhifəsinin məqalələri və ocerklər. 1997-ci ildə Azərbaycandan hazırlanmış ocerklärin sayı əvvəlki illərlə müqayisədə rekord həddə çataraq növbəti 1998-2001-ci illərdə bir daha təkrarlanmur. Əgər ocerklärin və baş məqalələrin müəllifləri qəzetin əməkdaşlarıdırsa, "Op-ed" səhifəsində dərc olunan məqalələrin müəllifləri əsasən siyasi xadimlər və alimlərdir. Beləliklə, ictimai rəyin formalaşmasına kənar iştirakçılar fəal müdaxilə edir. Sonuncuların bəzən "Nyu York Tayms"ın mövqeyindən fərqli, daha aydın mesajları bu mesajların dəqiq bir strategiyadan doğduğundan xəbər verir.

Azərbaycan - ABŞ münasibətləri "Nyu York Tayms"ın rəy səhifələrində: 1997-ci il

Azərbaycan Prezidentinin səfərindən əvvəl may ayında dərc edilmiş "Neft Rusyanın cəngində" sərlövhəli məqalə bu tezisin izahı üçün bariz nümunədir [367]. Məqalənin müəllifləri, "Növbəti mührəribə" kitabının həm-müəllifləri, 1981-87-ci illərdə ABŞ-in müdafiə naziri olmuş K. Vaynbörger və Huver İnstitutunun tədqiqatçısı P. Şvayzör Qərbin NATO-nun Mərkəzi Avropaya doğru irəliləməsini bayram etdiyi günlərdə Rusyanın Xəzər regionunda strateji qələbə qazanmaq üçün iddialar irəli sürdüyüünü yazırlar. Hərbi təhlükəsizliklə enerji təhlükəsizliyi məsələlərini tərəzinin gözlerinə qoyan keçmiş müdafiə nazirinin qənaətinə, "Moskva arzusuna çatarsa, onun qələbəsi NATO-nun genişlənməsindən daha əhəmiyyətli ola bilər" [368].

Müəlliflər Xəzərin enerji ehtiyatlarının zənginliyindən, 2010-cu ildə yalnız Azərbaycanın təkbaşına gündə iki milyon barel neft istehsal edə biləcəyindən yazaraq Birleşmiş Ştatların Orta Şərqdən asılılığından qaldırmaq üçün Xəzərin həyatı əhəmiyyət daşıdığını vurğulayırlar. Onlar ABŞ-in təhlükəsizlik məsələlərinin təmin edilməsində Azərbaycanla münasibətlərin yeni bir mərhələyə qalxmalı olduğunu israrlayaraq Azərbaycanın belə bir əməkdaşlıqla hazır olduğunu bildirirlər. Bu məqalədə Azərbaycan 1997-ci ilə qədər rast gəlinməyən yeni bir çərçivədə təqdim olunur. Oxucuya bu müsəlman ölkəsinin dünyəvi dövlət olması, onun liderinin Qərb investisiyalarını dəstəkləməsi və bir sıra bu kimi pozitiv mesajlar ötürülür:

"Moskvanın yeni Büyük oyununun mərkəzində dünyəvi müsəlman dövləti olan Azərbaycanı əzmək cəhdləri durur. Vaxtilə siyasi büronun üzvü olmuş Prezident Heydər Əliyev Qərb investisiyalarını dəstəkləyir. Son illər ərzində Rusiya öz hərbi bazalarını Azərbaycanda yerləşdirmək və respublikanı keçmiş Sovet respublikalarının konfederasiyası olan MDB-yə birləşdirmək üçün dəfələrlə səy göstərmişdir. Rusiya eyni zamanda qonşu Ermənistana hərbi yardım göstərməklə onun Azərbaycan ərazilərinin 20 faizini işğal etməsinə kömək etmişdir" [369].

Azərbaycanın İran, Rusiya və onun dəstək verdiyi Ermənistandan əhatəsində müstəqil xarici siyaset yeritməsi xüsusilə vurğulanırdı. Rusyanın hökumət naziri A. Tuleyevə istinadən bildirilirdi ki, Rusiya bir milyard dollarlıq hərbi texnikanı qeyri-qanuni olaraq Ermənistana göndərmişdir ki, onun da Azərbaycana qarşı çevriləcəyi şübhə doğurmur [370]. Rusyanın İranla 1996-ci ildə Xəzərdə kənar qüvvələrin mövcudluğunun qarşısını almaq barədə birgə bəyanatını, Azərbaycanın neft konsorsiumunda iştirakına icazə

vermədiyi İran tərəfindən daim təzyiqlərə məruz qaldığını xatırladan müəlliflər Amerika xarici siyasetini Azərbaycanı düzgün qiymətləndirməməkdə tənqid edirdilər:

“Lakin Amerika siyaseti indiyə qədər regionda bizim strateji məraqlarımızı əks etdirə bilməmişdir. Rusiya qoşunlarına öz torpağında yer vermiş Ermənistan Birləşmiş Ştatlardan aldığı adambaşına düşən yardımın hecmində görə İslaildən sonra ikinci yerdə gelir. Amerika ermənilərinin lobbiçilik fəaliyyətinin nəticəsi olaraq Konqres Azərbaycana birbaşa yardım verilməməsi barədə qanun qəbul etmişdir” [371].

Müəlliflərin fikrincə, Clinton administrasiyası ölkənin uzunmüddətli təhlükəsizlik məsələrinin taleyi həll olunduğu bir zamanda Azərbaycanla da ha six əlaqələr qurmali, Konqres isə yardım məsələsində öz prioritetlərini bir daha müəyyənləşdirməli idi.

ABŞ xarici siyasetini tənqid edən bu məqalə elita dissensusuna imkan yaradırdı. Qeyd edək ki, baş məqalənin H. Əliyevin səfəri ərəfəsində işıq üzü görməsi nəinki təsadüfi deyil, əksinə, səfərə hazırlığın tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilə bilər. II fəsildə qeyd edildiyi kimi, neft strategiyasının nəzərdə tutduğu mühüm taktiki gedişlərdən biri rəsmi Vaşinqtona nüfuzlu siyasetçilərdən ibarət neft lobbisi vəsitəsilə təsir etmek, siyasi polemikaya elita dissensusu gətirərək Clinton administrasiyasını enerji təhlükəsizliyi məsələləri işığında rəsmi Qafqaz siyasetinə yenidən baxmağa təşviq etmək idi. Baş məqalənin “Nyu York Tayms”da işıq üzü görməsi, onun Azərbaycan xarici siyasetinin əsas elementlərini və eləcə də H. Əliyevin dövlət səfərinin əsas müddəalarını ifadə etməsi, 907-ci əlavənin ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin zəif həlqəsi olması barədə fikirləri israrlaması və açıqlaması qeyd olunan lobbiçilik fəaliyyətinin media təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Bu qəbildən olan digər bir yazı keçmiş dövlət katibi C. Beykerin qələminə məxsus olub Qafqaz liderlərinin ABŞ-a rəsmi səfərlərinə həsr edilmişdi. Azərbaycanın və Gürcüstanın müstəqil dövlətlər olaraq Şərqi-Qərb oriyentasiyalı olamlarını mühüm bir cəhət kimi qiymətləndirən cənab Beyker bunun ABŞ-in Avropadan Çinə kimi strateji maraqlarına uyğun olduğunu, Azərbaycan və Gürcüstanın vacib həlqə olduqları yeni İpək yolunun bərpasının Amerikanın həyatı əhəmiyyətli maraqlarına cavab verdiyini yazdı [372].

Qeyd edək ki, sadalanan materiallar redaksiya əməkdaşlarının deyil, siyasetçilərin qələminə məxsus olduğundan sonuncuların baxışlarını əks etdirirdi. Belə ki, mətbu orqan bu siyasetçilərə öz səhifələrində yer versə də, onların - Azərbaycanın mövqeyini dəstəkləyən keçmiş dövlət katibi C. Beykerin, milli təhlükəsizlik üzrə sabiq müşavirlər B. Skovroutun və Z. Bzejinskinin Xəzər neftinin inkişafında marağının olduqlarını vurgulayırdı [373]. Tədqiqat üçün xüsusi maraq doğuran cəhət səfərdən əvvəl mediada siyasetçilər tərəfindən qaldırılan bu məsələlərə səfər günlərində və sonra

"Nyu York Tayms"ın mövqeyidir. Bu baxımdan media-siyasət münasibətlərinin təhlili üçün aşağıdakı suallar cavablanmalıdır: qəzetiñ mövqeyi ABŞ və Azərbaycan prezidentlərinin Ağ evdə görüşündən sonra dəyişmiş? "Nyu York Tayms" görüşün neticələri barədə prezidentlərin verdikləri bəyanatları siyasi istinad çərçivəsi kimi qəbul edir, yoxsa elita dissensusunu saxlamağa çalışır? Bir sözlə, qəzet xarici siyasətin formallaşmasına təsir etməyə çalışır mı?

ABŞ və Azərbaycan prezidentlərinin Ağ evdəki görüşündən 3 gün sonra işq üzü görən "Xəzər nefti və sürüşən qumlar" adlı baş məqalə ilə bu suallara cavab tapmağa çalışıq [374]. Baş məqalədə qaldırılan əsas məsələ Xəzərin neft entiyatlarına çıxış və İpek yoluñun bərpası uğrunda mübarizədə Amerika siyasətini ehtiyatlı olmağa, demokratik prinsipləri neft oyununa qurban verməməyə, bir sözlə, İraq variantının Xəzərdə təkrarlanmamasına çağırmaqdır [375]. Müəllif ehtimal və ehtiyatlarını dövlət katibinin müavini S. Talbotun Azərbaycan, Gürcüstan, Özbəkistan və Qırğızıstan prezidentlərinin ABŞ-a səfərləri ərefəsində çıxışında irəli sürdüyü tezislə əsaslandırır: "Neft geosiyasəti məsələsi barədə düşünərkən və onu həyata keçirərkən gəlin əmin olaq ki, biz XIX əsrin deyil, XXI əsrin şərtləri çərçivəsində düşünürük" [376]. "Nyu York Tayms" cənab Talbotun məhz bu fikrinə əsaslanaraq digər bir məsələni qabardır. Qəzetiñ mövqeyinə görə, cənab Talbot Konqresi 907-ci düzəlişi tezliklə aradan qaldırmağa çağırmaqla özünün əleyhinə çıxır:

"Bəli, bu yerde cənab Talbot Konqresin Amerikanın Azərbaycana yardımına qadağa qoyan 1992-ci il aktının dərhal aradan qaldırılması na çağıraraq öz-özünü inkar edir. Azadlığı Dəstək Aktına 907-ci əlavə sonu görünməyən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi səbəbindən Ermənistana ticarət embarqosu qoyan Azərbaycanı cəzalandırmaq üçün qəbul edilmişdir. Bu qadağanın aradan qaldırılmasında neft şirkətləri xüsusilə maraqlıdır. Çünkü onlar indi qadağa altında olan Amerika hökumətinin dəstək verdiyi sərmayələrin neft quyularının qazılmasına və kəmərlərinin çəkilisənə cəlb edilməsini istəyir" [377].

Müəllif neft mövzusunu 907-ci əlavənin ləgvi, sonuncunu isə Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlayaraq münaqişə barədə oxucuya qısa məlumat verir. Bu zaman o, qəzetiñ münaqişənin təqdimatı üçün istifadə etdiyi çərçivələrdən - qaynaq informasiyadan çıxış edir:

"Dağlıq Qarabağ Stalinin müxtəlif etnik və dini qrupları əzmək üçün Sovet ərazilərini böldüyü zaman Azərbaycanın tərkibində yaratdığı erməni anklavidır. 1988-ci ildə xristian ermənilər əhalisi türkdilli müsəlmanlar olan Azərbaycanın tərkibində real özünüdarə tələb etməyə başlayanda bu, Dağlıq Qarabağda zorakılıqla müşayiət olundu. Yeni müstəqillik qazanmış Ermenistanın qoşunları sərhədi keçəndən sonra azğın müharibə pat vəziyyətinə düşdü. Hər iki tərəfdən mülki

əhalı qətlə yetirilmişdir, münaqişə 800 000 azərbaycanının qacqın düşməsinə səbəb olmuşdur” [378].

Qeyd edək ki, müəllif münaqişənin köklərindən danışarkən bu ərazinin Azərbaycana Stalin tərəfindən verilməsi barədə mifî tekrarladığı halda, nədənsə digər bir tarixi faktı yanlış təqdim edir: Dağlıq Qarabağ ermənilərinin guya Azərbaycanın tərkibində real özünüidarə tələbi ilə ayağa qalxdıqlarını yazar.

Müəllif münaqişənin tarixi barədə qısa arayış verdikdən sonra belə bir qənaətə gəlir: “İndi Birləşmiş Ştatların Rusiya və Fransa ilə birlikdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması üzrə danışqlarda həmsədrlik etdiyi bir məqamda 907-ci əlavəyə son qoymaq və ya onu modifikasiya etmək barədə, bəlkə də, danışmaq olar” [379].

Lakin bu zaman yenə də belə bir fikir təkrarlanır ki, ABŞ geniş Xəzər regionunda öz siyasetini nizamlayarkən çox ehtiyatlı olmalıdır [380].

Göründüyü kimi, “Nyu York Tayms”ın baş məqaləsi administrasiyanın mövqeyindən fərqli bir mövqeyi eks etdirir. Bu məqalə administrasiyanın xərici siyasetini tənqid etməsə də, onu ehtiyatlı olmağa səsləyir. Müəllif Amerikanın demokratik prinsiplərini neftə qurban verməməyə çağırıldığı halda, nədənsə, 907-ci düzəlişin aradan qaldırılmasında yalnız və yalnız neft şirkətlərinin maraqlı olduğunu yazar, bu zaman məhz bu qadağanın nəticəsində Azərbaycanın keçid dövründə demokratik institutların inkişafi üçün ABŞ-ın hökumət yardımından məhrum olması faktını xatırlatır.

Təhlil olunan material “Nyu York Tayms”ın baş məqalələrinin siyasi hədisələrə fərqli münasibətini, Ağ evin siyasetini daim təftiş etməyə çağırığıni aşkara çıxarır. Bu mövqə baş məqalələrin “Op-ed” səhifəsinin materialları ilə müqayisəli təhlili zamanı bir daha üzə çıxır. Bu baxımdan “Rusiya 2010. Bu, dünya üçün nə deməkdir?” kitabınn müəllifləri, Kembric Enerji Tədqiqatları Assosiasiyanının prezidenti D.Yerginin və direktoru T. Qustavssonun “Op-ed” səhifəsində dərc edilmiş “Neft qızdırmasının təkamülü” məqaləsi maraqlı doğurur. Xəzərin enerji ehtiyatlarının dünya, xüsusilə Birleşmiş Ştatlar üçün əhəmiyyətini əsaslandıran müəlliflər regionun üzləşdiyi problemləri sadalayırlar, onun müasir durumunu qiymətləndirirlər. Onların fikrincə, region sabit olmasa da, sərmayələri təşviq etmək üçün vəziyyət kifayət qədər əlverişlidir və hakimiyətdə olan liderlər kommunist keçmişlərinə baxmayaraq, azad bazar iqtisadiyyatını dəstəkləyir, xarici sərmayənin gəlişinə şərait yaradırlar [381]. Müəlliflər Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-a dövlət səfərinə xüsusi əhəmiyyət verirlər:

“Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev keçən həftə Vaşinqtonda isti qarşılandı. Uzun illər Azərbaycan Kommunist Partiyasının katibi vəzifəsini tutmuş, M. Qorbaçovla ciddi müxalifətdə olan cənab Əliyev Amerikanın biznes liderləri ilə səhbətində azad iqtisadiyyata münasibətindən, onu dəstəklədiyindən danışırdı”. [382].

Məqalə müəllifləri Azərbaycan Prezidentinin siyasetini belə qiymətləndirirlər:

"Cənab Əliyev neftdən məharətlə istifadə edərək Rusiya, Amerika, Britaniya, Fransa və Türkiyənin neft şirkətlərini və hökumətlərini öz ölkəsinin neft ehtiyatlarının işlənilməsinə dəvət etmiş, beləliklə, ölkənin Rusiyaya qarşı olan əlverişli mövqeyini gücləndirə bilmüşdir... Azərbaycan və İran arasında həmişə gərginlik vardır. İranda da azərbaycanlıların sayı az deyil. Azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti şəhər müləmənlər olsalar da, cənab Əliyev ölkəsinin dünyəvi dövlət ideyasına sadıq olmasını dəfələrlə bəyan etmişdir. Bu, İranın şəhər təməlçiləri ile birbaşa nərazılığa götərib çıxarıb" [383].

Müəlliflər Xəzərin enerji ehtiyatlarının inkişafının təhlükəli bir sahə olduğunu, müxtəlif ölkələrin ərazilərindən keçən neft kəmərlərinin hər qarışının çox ince geosiyasi balansa xidmət etdiyini yazaraq belə bir nəticəyə gəlirlər ki, Xəzər oyunu iştirakçılarının və neft kəmərləri marşrutlarının sayı nə qədər çox olarsa, siyasi maraqlar bir o qədər az qabardılar [384].

"Xəzər nefti və sürüşən qumlar" baş məqaləsinin və "Neft qızdırmasının təkamülü" məqaləsinin müqayisəli təhlili bir daha göstərir ki, "Nyu York Tayms"ın mövqeyi ilə kənar müəlliflərin mövqeyi bir-birindən fərqlidir. Alimlər və siyasetçilər Ağ evin siyasetini dəstəklədikləri və Azərbaycan Prezidentinin sefərinə yüksək qiymət verdikləri, onun Ağ evdə "qəhremanlara layiq qarşılandığı"nı yazdıqları halda [385], "Nyu York Tayms" daha ehtiyatlı mövqə tutaraq Amerikanın iki həyatı əhəmiyyətli marağını: enerji təhlükəsizliyini və demokratik dəyərləri bir-birinə qurban verməməyə səsləyir.

"Nyu York Tayms"ın xəbər siyaseti: 1997

Azərbaycan Prezidentinin ABŞ-a dövlət səfərindən sonra "Nyu York Tayms"ın mövqeyinin nə dərəcədə dəyişdiyini araşdırmaq üçün tədqiq olunan ikinci qrup materiallar qəzetiñin müxbirlərinin Azərbaycandan hazırladıqları ocerklərdir. "Ocerk" janrında müəyyənləşdirildən bu materialların təhlilinə keçməzdən əvvəl məsələyə terminoloji və nəzəri aydınlıq götirmek yərinə düşərdi. Bizim "ocerk" olaraq təsnifləndirdiyimiz bu yazılar Qərb və Amerika jurnalistikasında janr olaraq "Feature Story" və ya "Soft news" adlandırılır. Tərcümədə "geniş material" və ya "sakit xəbər" anlamına gələn "Feature Story" və "Soft news" xəbər janrında yazılaraq fakt jurnalistikasının tələblərinə cavab verir, dəqiqlik, balanslı, ədalətli olaraq müxbirin rəyindən azaddır. Onları qaynar xəbərlərdən fərqləndirən əsas cəhət sakit xəbərlərin post-faktum səciyyə daşımıası, hadisəni daha dərindən araşdırması, bu zaman çoxsaylı mənbələrə müraciət olunmasıdır.

Oçerklerin sayının tədqiq olunan bütün illərlə müqayisədə rekord həddə çatmasını, onlardan yalnız ikisinin [386, 387] səfərdən əvvəl, digər səkkizinin [388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395] səfərdən sonra yazıldığını nəzərə alsaq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin yeni strateji əməkdaşlıq mərhəlesi “Nyu York Tayms”ın siyasi hadisələrə münasibətindən asılı olmayaraq, Azərbaycana marağının artmasını birmənalı şəkildə şərtləndirirdi.

“Nyu York Tayms”ın Azərbaycan oçerklerini onun Azərbaycana həsr edilmiş baş məqalələrdən və analitik materiallardan fərqləndirən vacib bir cəhət vardır: baş məqalələr və analitik materialların müəllifləri, oçerklerin müəlliflərindən fərqli olaraq, regionda olmayıblar. Oçerklerin yalnız iki müxbirin qələminə məxsus olması, onların informasiya mənbələrinə birbaşa çıxışı və ölkə ilə mütəmadi əlaqələri bu yazıları Azərbaycan haqqında digər yazıldan əsaslı surətdə fərqləndirərək onların tədqiqini zəruri edir. Oçerklerin coğrafiyasının təkcə paytaxtla məhdudlaşmayıb bölgələri də əhatə etməsi, mövzuların rəngarəngliyi: tarix, iqtisadiyyat, siyaset, ədəbiyyat, şəhər həyatı və yeni neft qızdırması kimi sahələri ehtiva etməsi müəlliflərin məqsədindən xəbər verir: Amerikanın strateji maraqları olduğu bu ölkənin canlı portretini yaratmaq. Qeyd edək ki, bu oçerkələr amerikansayağı praktikliyi ilə seçilir: müəlliflər eyni zamanda ABŞ üçün yeni olan regionun onların ölkələrinin maraqlarına nə dərəcədə cavab verib-vermədiyini araşdırır, oxucuya Azərbaycandakı biznes mühitinin vəziyyəti barədə ətraflı mesajlar ötürürler. Yuxarıda sadalanan cəhətlər 1997-ci ildən etibarən “Nyu York Tayms”da Azərbaycanın çərçivələnməsinin üçüncü mərhəlesinin başlamasını irəli sürməyə əsas verir. Bu çərçivələməni siyaset, iqtisadiyyat, tarix, ədəbiyyat mövzularına bölərək hər mövzu ətrafında Azərbaycan xalqı, prezidenti və milli kimlik barədə formulə edilən mesajları araşdırıraq.

Qeyd edək ki, siyasi mövzuda yazılmış ilk material Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin ABŞ-a dövlət səfərinin nəticələrinə həsr olunur. Qəzet Azərbaycan Prezidentinin Vaşinqtonda keçmiş Sovetlərin uzaq və kiçik respublikalarından birinin rəhbəri kimi qarşılanmadığını, Prezident Klintonla 30 dəqiqəlik planlaşdırılmış görüşün 2 saatdan çox çəkdiyini, onun Konqresin liderləri, eləcə də N. Qinqrılçə görüşdüğünü qeyd edərək belə bir nəticəyə gelir: “Vaşinqtona zəfər səfəri yeni, özüne əmin Azərbaycanın doğulmasından xəbər verir” [396]. Müəllifin yeni, özünə əmin Azərbaycanı çərçivələməsi də yeni mesajlarla zəngindir:

“Özünün qeyri-formal Rusiya-Ermənistan-İran koalisiyası ilə əhatələndiyini hiss edən Azərbaycan Qərbyönümlü, dünyevi islam dövləti olan Türkiyəyə və İsrailə üz tutdu. O, Qərbdə də özüne dostlar qazandı. Bu dostlar arasında Birləşmiş Ştatlar xüsusi çəkiyə malikdir” [397].

Azərbaycanın ABŞ-la dost münasibətlərinin sırrını açıqlayan müəllif bu işdə əməyi olan, "Konqresi və Klinton administrasiyasını Azərbaycanı qucaqlamağa və bu addımla Şərqi Avropa və Mərkəzi Asyanın geosiyasi xəritəsini dəyişməyə inandırın" nüfuzlu siyasətçilərin adlarını çekir: sabiq dövlət katibləri H. Kissincer və C. Beyker, sabiq müdafiə naziri D. Çeyni, keçmiş senator və xəzinədar L. Bentsen, Ağ evin ştat rəhbəri C. Sununu və keçmiş təhlükəsizlik müşavirləri B. Skoukrout və Z. Bjezinski [398]. Müəllifin fikrincə, məhz "Amerikanın nehəng neft şirkətləri və onların müttəfiqlərinin Azərbaycan məsələsini qaldırmaları ilə" "Dağlıq Qarabağ məsələsində Vəsiqətənda dominant mövqe tutan nüfuzlu erməni" lobbisinin mövqeləri zəifləyə bilər. Müəllif Ermənistanın Azərbaycan ərazisini işgal etdiyini dəfələrlə vurğulayaraq regionda qüvvələr nisbətinin dəyişməsini Rusiya Prezidenti B. Yeltsinin ABŞ-in Qafqaz siyaseti barədə fikirləri ilə bir daha təsdiqləyir. B. Yeltsinin fikrincə, Rusyanın regionda maraqları zəiflədikcə, ABŞ-in bölgəyə nüfuzu dərinləşməyə başlayır.[399].

Qeyd edək ki, Azərbaycan Prezidentinin səfərinin yekunlarına həsr edilmiş, ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin müasir durumunu işıqlandıran bu materialın nüvəsində Azərbaycan liderinin siyasetinin açıqlanması durur. 1997-ci ilə kimi Azərbaycan Prezidentinin şəxsiyyətini yalnız fragmentar olaraq işıqlandıran "Nyu York Tayms" məhz bu səfərdən sonra onun barəsində ətraflı yazılar və mesajlar verməyə başlayır. Bu qəbildən olan ilk yazı sentyabr ayında işıq üzü görür. Qəzetiñ Azərbaycan Prezidentini çərçivələməsi ikilidir. Müəllif bu zaman "o, kamil liderdir", "biz onu yerdə Allah biliirk"- deyən sadə bakılıcların, "siyasetin onun həyatının mənası" olduğunu bildirən, H. Əliyevi Atatürk və De Qolla müqayisə edən prezidentin köməkçisi E. Namazovun, "Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi xalqın psixologiyasını çox gözəl bildiyini və bundan istifadə etdiyini" bəyan edən L. Yunusovanın fikirlərini qələmə alır [400]. Qeyd edək ki, müxbirin Azərbaycan liderinin şəxsiyyətini müxtəlif sosial-siyasi qrupların nümayəndələrinin fikirləri ilə təqdim etməsi tamamilə təbii olub, balansın qorunmasına xidmət edir. Müxbirlərin informasiya mənbələrinə birbaşa çıxışı olduğu təqdirdə bu standartın tətbiqi kifayət qədər asanlaşır və oxucuya düşünmək üçün geniş material verir. Azərbaycandan hazırlanan təkcə siyasi deyil, həm də iqtisadi mövzulu yazınlarda eyni yanaşma tərzi müşahidə olunur.

ABŞ-in Azərbaycandakı maraqları geosiyasət və geoiqtisadiyyat çərçivəsində müəyyən olunduğundan hər iki mövzu eyni dərəcədə maraq kəsb edir və bir çox hallarda bir-biri ilə çulğasıdır. Qəzetiñ maraqlandıran Azərbaycandakı biznes mühiti, onun Amerika sərmayələri üçün nə dərəcədə əlverişli olmasına. Bu suallara cavab axtaran müxbirlər yenə də müxtəlif informasiya mənbələrinə üz tuturlar. Sumqayıtin xüsusi iqtisadi zonaya çevriləməsi barədə "Ölüm ayağında şəhər həkimlərdən imtina edir" adlı materialda Azərbaycanın kecid dö-

ründə üzləşdiyi çətinliklərindən söhbət açılır. Sumqayıtin qısa tarixini, problemlərini, şəhərdə uşaq ölümünün səviyyesinin ABŞ-dan üç dəfə çox olduğunu yazan müəllif BMT-nin Azərbaycandakı nümayəndəliyinin şəhərin yenidən həyata qaytarılması üçün layihə irəli sürdüyüünü, ölkə başçısı tərəfindən təsdiq edilən bu layihənin yerli sənaye lobbisi tərəfindən müqavimətle qarşılandığını yazar. BMT-nin Azərbaycandakı rezident-əlaqələndiricisi P. Lembonun fikrincə, hətta prezidentin güclü dəstəyi olduğu təqdirdə belə “sənaye lobbisi dinovazrlarının axırına çıxməq çox çətindir” [401]. Ölkənin biznes mühitinin qeyd olunan çətinliklərdən xali olmadığını burada işləyən əcnəbilərə istinadən yanan müxbir heç də hər şeyi tünd boyalarla təqdim etmir. O, Sumqayıt ocerkini P. Lembonun irəli sürdüyü layihəni ürkədən dəstəkləyən və ona inanan 97 yaşlı sumqayıtlı Əli Mustafayevin sözləri ilə bitirir: “Görərsiniz, bir gün buradakı bütün zavodlar yenidən işləyəcək. Hər şey yaxşı olacaq” [402].

Neft və Azərbaycan iqtisadiyyatı mövzusuna həsr edilmiş bütün materiallar iki fərqli mesaj üzərində qurulub: ölkənin zəngin sərvətlərinin vəd etdiyi xoş gələcək və mövcud neqativ halların aradan qaldırılmadığı təqdirdə Azərbaycanın üzləşə biləcəyi uğursuzluq. Bakıda işləyən xaricilərin, eləcə də Azərbaycan rəsmilərinin ölkənin gələcəyi barədə fikirləri müxtəlifdir:

“Bura bir çox insanlar üçün xoşbəxtlik götürəcək. Bura dünya siyasetinin simasını dəyişəcək. Amma hələ ki dünyadan çoxu hətta belə bir yerin varlığından bixəberdir, “- iki il bundan əvvəl Bakıya gəlmış amerikalı neftçi Kevin Bryant belə deyir” [403].

“Bura Küveyt olacaq, yoxsa Nigeriya? Mən hələ qəti cavab tapa bilməmişəm. Ehtimal edirəm ki, Azərbaycan bu iki ölkənin arasında yer alacaq, “ - “Kəspion Drilling Kompani”nın meneceri Paul Bruton belə deyir” [404].

“Mən ümid edirəm ki, bu ölkə öz sərvətlərindən istifadə etməyin yolunu tapacaqdır... İndi bizim ölkəmiz işgal altındadır, milyondan çox qaçqınımız var və hələ ki neft axmir. Neft axanda insanlar öz hüquqlarını istəyəcəklər. Mən onlara cavab verə biləcəyimizə nikbinliklə baxıram,”- prezidentin müşaviri Vəfa Quluzadə belə deyir” [405].

Neft mövzusu hər zaman iki rakursdan araşdırılır: neft ölkənin keçmişini və gələcəyi kimi. Təsadüfi deyil ki, qəzetin tarix mövzusunda dərc etdiyi iki materialdan biri neft tarixi ilə bağlıdır. Məşhur Bakı milyonçuları Aşurbəyovların tarixçəsi ile böyük neft tarixinə səyahət edən oxucu Bakının tarixinin neftlə başlanmadığı, bu qədim şəhərin qala divarlarının yaşıının XII əsre gedib çıxması, onun əsrlər boyu ticarət yollarının mühüm həlqəsi olması, XIX əsrin sonlarından isə neftin Bakının simasını tamamilə dəyişməsi, hətta onun bir zamanlar qızıl qızdırması illərinin San Fransiskosunu xatırlatması barədə məlumat alır. Müəllif məhz Bakıda müsəlman dünyasında ilk dəfə olaraq operanın və Qərb üslublu teatrın açıldığı yazar [406].

Tarix və ədəbiyyat mövzusundakı yazılar siyasi və iqtisadi mövzuları materiallardan fərqli olaraq, azərbaycanlıların milli kimliyi məsələsini qabar-dır. "1918-ci ilin komissarları - çağdaş dövrün məhv olmuş bütłeri" məqalə-sində müəllif 26 Bakı Komissarının tarixinə müraciət edərək azərbaycanlıları-n bu gün keçmişə fərqli münasibət bəslədiklərini yazır. Çünkü yeni tarixi faktlar Bakı üzərində nəzarətə nail olan Şaumyan və onun yoldaşlarının düş-mənlərini həbsxanaya salaraq qəzətləri bağlamalarından, erməni yaraqlıları minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirdiyi zaman onların kənarda durmalarından xəbər verir [407].

Tarixə münasibət, keçmişə qiyəmət mövzusu xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə barədə ocerkin leytmotivini təşkil edir. Müəllif B. Vahabzadənin ömürü-yünün timsalında Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi, onun siyasi hadisələrə münasibəti kimi mövzulara toxunur [408]. Qeyd edək ki, tarix, ədəbiyyat mövzusunda yazılmış ocerklər Azərbaycan xalqı, onun görkəmli nümayəndələri haqqında yalnız müsbət mesajlar verərək Azərbaycanın təkcə neftə deyil, həm də qədim tarixə və mədəniyyətə malik bir ölkə kimi çərçivələnməsinə gətirib çıxarır. Ölkəyə fərqli münasibət, ona fərqli rakurslardan ya-naşma müxbirin "dünyanın xəzinəsi, cah-calallı ada" adlandırdığı Lahic barədə ocerkdə daha aydın hiss olunur [409].

Tədqiq edilmiş Azərbaycan gündeliyinin on ocerkinin təhlili göstərir ki, 1997-ci ildə ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin keyfiyyətcə yeni səviyyəyə qalxması, strateji əməkdaşlıq mərhələsinə qədəm qoyması "Nyu York Tayms"ın Azərbaycana marağının artmasını şərtləndirərək ölkənin imicinin çərçivələnməsinin üçüncü fazasının başlanmasına gətirib çıxarır. Bu fazada oxucuya verilən mesajlar siyaset, iqtisadiyyat, tarix, ədəbiyyat kimi sahələri əhatə edərək, azərbaycanlıların milli kimliyinin daha geniş açıdan təqdimatı üçün əsas yaradır.

Beləliklə, 1997-ci ildə ABŞ-Azərbaycan münasibətləri strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə yüksəldikdən sonra Azərbaycanın çərçivələnməsinin 3-cü mərhələsi başlanır. Bu mərhələ üçün aşağıdakı 3 parametr daxilində çərçivələmə xarakterikdir:

1. Neft demokratiya ilə müqayisədə. Mətbu orqan enerji təhlükəsizliyi məsələsini ABŞ-in milli marağdı olaraq qəbul etsə də, onu digər bir milli marağ - demokratiyaya qurban verməməyə səsləyərək rəsmi Vaşinqtonu Xəzər siyasetində ehtiyatlı olmağa çağırırdı.
2. Tarix gələcək ilə müqayisədə. Azərbaycanlıların tarixinin, milli kimliyinin neftlə birbaşa bağlı olduğunu qeyd edən orqan Azərbaycanın neft ehtiyatlarından bəhrələnərək neftlə zəngin hansı ölkənin: Norveçin, Küveytin, ya Nigeriyanın inkişaf yolunu tutacağı sualını daim gündəlikdə saxlayırdı.

3. Maddi sərvətlər mənəvi sərvətlərlə müqayisədə. Neft mövzusu Azərbaycana marağı şərtləndirdirə də, materialların əksəriyyəti bu mövzuya həsr olunsa da, qəzetin ölkəyə marağı təkcə neftlə məhdudlaşmışdır. Qəzeti Azərbaycan gündəliyi tarix, ədəbiyyat, ölkə həyatı kimi sahələri əhatə edirdi. Nəticədə Azərbaycanın daha geniş və əvvəlki illərdən fərqli çərçivələməsi başlanırdı.

Yuxarıda deyilənləri ümmüniləşdirərək belə bir nəticəyə gelmək olar ki, ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin müəyyənləşərək strateji əməkdaşlıq kimi qərarlaşıdıği dövrde "Nyu York Tayms" Razılıq yaratma nəzəriyyəsinin iqtidar versiyası üzrə hərəkət edirdi. Belə ki, qəzet oxucunu yuxarıda deyilən dilemmalar çərçivəsində düşündürsə də, xarici siyaset məsələlərinə əvvəlki illərdən fərqli, ciddi müdaxilə etmir, siyasi qərarsızlıq zamanlarındakı kimi təkliflər irəli sürmür, yalnız hadisələrin arzu olunmayan istiqamətdə inkişaf edə biləcəyi barədə ehtimalları nəzərə çatdırır. Bu zaman qəzet müxtəlif informasiya mənbələrinə əsaslanaraq fikir plüralizminə şərait yaradır, müstəqil müşahidəçi və ya gözətçi köpək funksiyasında çıxış edirdi.

Strateji əməkdaşlıq illəri kimi təsnif olunan 1998-2001-ci illər tədqiqat üçün növbəti sualı doğurur: Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanın çərçivələnməsinin 1997-ci ildə Azərbaycan Prezidentinin ABŞ-a dövlət səfərindən sonra başlanan üçüncü mərhələsinin əsasını təşkil edən tendensiyalar 1998-2001-ci illərdə nə dərəcədə davamlıdır? 1998-2001-ci illərdə tədqiqata cəlb edilən neft, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Ermənistanla münasibətlər, 907-ci əlavə, Azərbaycandakı siyasi vəziyyət, hərbi əməkdaşlıq və terrorizmle mübarizə, ölkə həyatı kimi mövzuları əhatə edən 70 materialda bu tendensiyaların inkişafı araşdırılır.

Neft amili 1998-2001-ci illər çərçivələməsinin davamlı elementi kimi

1998-2001-ci illərdə neft "Nyu York Tayms"ın Azərbaycan gündəliyinin bir nömrəli mövzusu olaraq qalır. Mövzunun aktuallığına səbəb onun siyasi gündəliyin həll edilməmiş məsələlərindən biri olması idi. Əgər 1994-1996-ci illərdə əsas məsələ neft müqavilələrinin bağlanması və neft kəmərlərinin çoxmarşrutluğu barədə siyasi qərarın qəbulu idisə, sonrakı illərin ən mühüm məsəlesi neft kəmərinin Qərb marşrutunun müəyyənləşməsi idi. Çünkü "bu kəmərlər sadəcə neft daşımaga xidmət etməyəcək. Onlar eyni zamanda ticarət və gücün yeni dəhlizləri olacaq. Neft kəmərlərinin marşrutuna nəzarət edən dövlət və ya alyans qarşısından gələn onilliklərdə regional hökm edə bi-

"ləcək" [410]. Təsadüfi deyil ki, 1998-ci ildə neft mövzusuna həsr edilən sekiz materialın altısı neft kəmərlərinin marşrutu barəsində idi.

Məsələni problematik edən geosiyasi maraqları rəhbər tutan administri-siya ilə iqtisadi mülahizələrdən çıxış edən neft konsorsiumu arasında konsensusun olmaması idi. Belə ki, Bakı-Ceyhan marşrutuna üstünlük verən ad-ministrasiyadan fərqli olaraq, neft şirkətləri iqtisadi cəhətdən daha sərfəli İran variantını dəstəkləyirdilər. Məsələnin həllini daha da qəlizləşdirən isə neft konsorsiumunun iştirakçısı olan Avropa şirkətlərinin təmsil etdikləri ölkələrin İranla geosiyasi problemlərinin olmaması, Türkiyənin ekoloji mülahizələr səbəbindən Bosfordan keçən marşrutu dəstəkləməməsi, "Nyū York Tayms"ın təbircə deyilərsə, Bosfordan keçəcək neft tankerlərinin "qorxmaz türklərin böyük qorxusu"na çevriləməsi idi [411]. Qəzet yazırkı ki, dövlət katibi M. Olbraytin iyun ayındaki İran təşəbbüslerinə baxmayaraq, ad-ministrasiya geosiyası strategiyamı regionda iş görən neft şirkətlərinin iqtisadi maraqlarından üstün tutur [412]. Elə bu səbəbdən alternativ olaraq Bakı-Cey-han marşrutunu irəli sürən administri-siya siyasi üstünlük'lərini əsas götürür-dü. Ağ evin fikrincə, bu marşrut üç dost ölkənin: Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin ərazisindən keçərək onların Qərbə dəniz tellərlə bağlanması-na, Azərbaycanın və Gürcüstanın Rusyanın kölgəsindən çıxmamasına şərait ya-radacaqdı [413]. Bu marşrut Xəzər neftini İrandan uzaqlaşdırmaqla yanaşı, onun İsrailə yaxın məsaflədən satışını gerçəkləşdirirdi [414]. Enerji naziri B. Riçardson bildirirdi ki, ABŞ yeni yaranmış müstəqil dövlətləri Qərbə doğru yönəltməyə, onların Qəbin kommersiya və siyasi maraqlarına inam bəslə-mələrinə çalışır. "Biz Xəzərdə əhəmiyyətli investisiyalar etmişik. İndi həm kəmərlərin xəritəsinin, həm də siyasetin düzgün olması bizim üçün az əhə-miyətli deyil" [415]. Lakin Ağ ev neft konsorsiumunun neft kəmərinin marşrutunu elan edəcəyi günlərdə - 1998-ci ilin oktyabrında iki ildən bəri davam edən səylərinin gerçəkləşə biləcəyindən bədgüman idi. Vaşinqtondakı rəsmilər Amerikanın dəstəklədiyi marşrutun dəsteklənməyəcəyini ehtimal edir, belə olan təqdirdə hadisələrin Amerikanın təhlükəsizlik maraqlarını təhlükə altına ala biləcəyi barədə debatlar aparırdılar [416]. Senator S. Braunbəkin fikrincə, məsələni mürəkkəbləşdirən amillərdən biri Prezident Klinotonun əx-laq məsələlərində reytinqinin enməsi, onun belə bir vəziyyətdə neft şirkətlə-rini inandırmamağa mənəvi haqqının çatmaması idi [417]. Konsorsiumun Ame-rika marşrutunu dəstəkləməsinin digər bir səbəbi isə neftin qiymətlərinin aşağı olması idi. Lakin bütün bu ehtimallara baxmayaraq, ABŞ-in Xəzər re-gionunda xüsusü səlahiyyətli səfiri S. Sestanoviç administrasiyanın Bakı-Ceyhanı gerçəkləşdirməyə öhdəlik götürdüyüünü bildirirdi:

"Bir neçə il əvvəl biz Şərqi-Qərb dəhlizini qətiyyən ciddi qəbul et-mirdik. Amma indi hamı görür ki, bu işin zamana ehtiyacı var" [418]. Administrasiyanın mövqeyini dəstəkləyən, Bakı-Ceyhanı ən təhlükəsiz

marşrut adlandıran Türkiye Prezidenti S. Dəmirəl neft kəmərinin mütləq inşa ediləcəyini bəyan edirdi [419]. Konsorsiumun neft kəmərinin marşrutu barədə qərar qəbul edəcəyi günün - oktyabrın 29-nun həm də Türkiye Cümhuriyyətinin 75 illiyinə təsadüf etdiyini yazan qəzet bildirirdi ki, həmin gün Türkiye, Azərbaycan və Gürcüstan prezidentlərinin Bakı-Ceyhan marşrutunu dəstekləmələri barədə birge bəyanat verəcəkləri gözlənilir [420].

Qeyd edək ki, "Nyu York Tayms" bu ərəfədə məsələni daim gündəlikdə saxlayaraq mətbü orqan kimi yalnız müstəqil müşahidəçi funksiyasını oynayır, hər iki tərəfin: administrasiyanın və konsorsiumun mülahizələrini oxucuya çatdıraraq neytral mövqe tutur, tərəfkeşlik etmirdi. Adətən belə gərgin situasiyalara baş məqalə ilə reaksiya verən qəzet bu praktikaya müraciət etmir, hətta neft kəmərlərinin marşrutu barədə qərarın qəbulu konsorsium tərəfinən təxirə salındığı zaman belə strategiyasını pozmur, hadisələrə müdaxilə etmir, yalnız xəbarlayırebək təxirin səbəblərini açıqlayır. Təxirin birinci səbəbi kimi Türkiye'ye neft şirkətlərinə təkliflərini yaxşılaşdırmaq üçün vaxt vermək olduğu qeyd edildi. Digər səbəb isə ehtimallara görə, Amerikanın İran siyasetinin dəyişəcəyinə ümidiñ hələ də qalması idi [421]. Azərbaycana səfər edən senator R. Şelbi bildirirdi ki, o, İran-Amerika münasibətlərinin yaxşılaşacağına, bunun neft kəmərinin İran ərazisindən keçəcəyinə imkan verəcəyinə inanır [422]. Bu ehtimallar qərarın qeyri-müəyyən müddətə təxirə salındığını irəli sürməyə əsas verirdi. Prezident Klintonun Xəzər regionunda xüsusi elçisi R. Moninqstar bu ərefədə İstanbula səfər edərək, neft şirkətlərini seçilmərini "daha geniş siyasi və iqtisadi kontekstdə" etməyə, "siyasi mülahizələr və siyasi reallığı inkar etməməyə" çağırısa da, Bakıda çalışan Qərb neft mütəxəssislərinə əsasən, bildirilirdi ki, hazırkı situasiyada siyasi qərar deyil, maliyyə ən ciddi öhdəlikdir. Elə bu səbəbdən şirkətlər məsələni bacardıqca ləngidəcəklər [423].

Konsorsiumun qərar qəbulunu ləngitməsi siyasi iradə ilə iqtisadi maraqlar arasında konfliktin dərinleşməsindən, neft biznesi dairələrində geniş yayılmış fikirlərin bəzi Amerika rəsmilərini çasdırıldığından xəbər verirdi. Çünkü sonuncular Bakı-Ceyhan kəmərinin Amerikanın strateji maraqlarına cavab verdiyinə, onun uzun müddətli təhlükəsizliyini təmin etdiyinə, bir sözlə, həyatı əhəmiyyətli olduğuna inanıllar [424]. Vaşinqtondakı Strateji və Beynəlxalq Araşdırırmalar Mərkəzinin enerji üzrə mütəxəssisi R. Ebel neft kəmərlərinin siyasi mülahizələrə əsasən deyil, kommersiya maraqlarına əsasən inşa edilməli olduğunu bildirirdi. Onun fırıncı, neft kəmərini Türkiyədən keçirmək planı İranla əməkdaşlıq etmək istəməyən ABŞ hökumətinin Türkiyəyə yardım istəyindən doğur [425]. Xəzər regionundakı neft şirkətlərinə müşavirlik edən C. Nanay hadisələrin mahiyyətinin heç də neftlə bağlı olmadığını deyirdi:

"Bu, müdafiə və dünya strategiyası məsələsidir. İstər Rusyanın, istər İranın təsirinin qarşısının alınması olsun, istərsə də Türkiyəyə

yardım etmək, ya da yeni müstəqil dövlətləri qurmaq məsələsi, fərq etməz, neft yalnız və yalnız siyasi bəhanədir “[426].

“Nyu York Tayms” Qərbin mövqeyini, həm siyasətçilərin, həm də neft mütəxəssislərinin fikirlərini hərtərəfli əks etdirədə, qəzet uzun müddət Azərbaycan rəsmilərinə müraciət etmir. Yalnız 1999-cu ilin aprelində Bakı-Supsa marşrutu gerçəkləşəndə mətbü orqan Azərbaycan Prezidentinin xarici siyaset məsələləri üzrə müşaviri V. Quluzadəyə istinadən bildirirdi ki, neft kəmərinin siyasi əhəmiyyəti onun iqtisadi əhəmiyyətindən daha önemlidir. Azərbaycan son iki yüz ildə birinci dəfədir ki, Rusyanın təsirindən qurtularaq Qərbə birbaşa çıxa bilir [427].

1998-ci ildə həllini tapmayan neft kəmərinin marşrutu məsələsi 1999-cu ildə də qəzetiñ gündəliyində xüsusi yer tutur. Qeyd edək ki, qəzet məsələni baş məqalələr və ya analitik materiallar vasitəsilə gündəlikdə saxlamağa çalışır. 1998-ci il strategiyasına sadıq qalan “Nyu York Tayms” 1999-cu ildə də müstəqil müşahidəçi rolunda çıxış edərək hadisələri yalnız xəbərləyir.

Neft kəməri mövzusu 1999-cu ilin noyabr ayında ATƏT-in İstanbul sammitində ən böyük siyasi hadisələrdən birinə çevrilir. Məhz bu sammit zamanı “Xəzər dənizi regionunun dörd dövləti Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və Qazaxıstan “Prezident Klintonun xarici siyaset layihələrini dəstəkləyərək zəngin neft və qaz ehtiyatlarına Qərbin nəzarətinin təmin edilməsi istiqamətində nəhəng addım atır”, Qərb marşrutunun inşasını dəstəkləmək barədə müqavilə imzalayırlar [428]. Enerji naziri B.Riçardson bu müqaviləni Amerikanın milli maraqlarının həyata keçirilməsi üçün strateji razılıq və xarici siyasetin ən böyük qələbəsi kimi qiymətləndirirdi [429]. “Nyu York Tayms” yazırı ki, 2.4 milyardlıq kəmərin inşası ABŞ və digər Qərb dövlətlərinə dönyanın ən zəngin neft ehtiyatlarına çıxışını təmin etməklə yanaşı, Rusyanın Qafqazda və Mərkəzi Asiyada nüfuzunun daha da zəifləməsi üçün ona Çeçenistandan da ağır zərbə vuracaq [430]. Rəsmilərdən fərqli olaraq, tədqiqatçılar qeyd edirdilər ki, əldə olunan razılıq nə qədər vacib olsa da, hələ ki işin yarısıdır. Çünkü Çeçenistan regiondakı hadisələrin uvertürasıdır. Rusiya öz mövqelərinə asanlıqla əl çəkən deyil [431]. Digər bir narahatlıq isə inşasının 2001-ci ildə başlanması və 2004-cü ilin birinci rübündə bitəcəyi gözlənilən 1,080 mililik kəmərin maliyyələşməsinin hələ də həll olunmaması idi [432].

Administrasiyanın rəsmilərinə və neft mütəxəssislərinə istinadən bildirildi ki, administrasiya bu qərarı strateji qələbə kimi qiymətləndirirsə də, onun gerçəkləşməsinə hələ çox var. Belə ki, kəmərin maliyyələşməsi və bu kəmərdən istifadəçilərin sayının artırılması gələn ilin oktyabrına kimi davam edəcəkdir [433]. 2000-2001-ci illərdə “Nyu York Tayms” neft kəməri mövzusunu əvvəlki iki ilin strategiyasına uyğun olaraq işıqlandırır. Qəzet oxucuları neft kəmərinin gerçəkləşməsi üçün atılan addımlar barədə mütemadi olaraq məlumatlandırır.

1998-2001-ci illərdə neft mövzusundakı ikinci qrup materiallar Azərbaycana həsr edilib. Bu materiallarda neft vizit kartı olaraq ölkənin tarixini, iqtisadiyyatını, siyasi həyatını işıqlandırmaq, milli kimlik barədə sualları yenidən gündəliyə gətirmək üçün bir vəsilədir.

Birinci qrup materiallardan -qaynar xəbərlərdən fərqli olaraq bu yazılda jurnalist müstəqil müşahidəçi kimi deyil, hadisələrə münasibətini bildirərək aktiv iştirakçı kimi çıxış edir.

Cəfri Qoldberqin “Qlobal kapitalizmin sərt üzü” oçerki bu qəbildəndir. Diqqəti cəlb edən oçerkin “Nyu York Tayms”ın jurnal bölümündə dərc edilmişdir. Qeyd edək ki, tədqiq olunan illər ərzində bu, jurnal bölümündə dərc olunan yeganə yazıdır. Bu bölümün materialları təkcə iri həcmində görə deyil, həm də mövzuya yanaşmasına və əhatəliliyinə görə seçilir. Müəllifin Azərbaycana marağını şərtləndirən əsas məsələ 1998-ci ilin prezident seçkiləri ərəfəsində ölkədəki siyasi vəziyyətdir. Müəllif onu düşündürən bütün sualları neft işığında çözələyir. Ölkənin ilkin çərçivələnməsi də neftle bağlıdır:

“Bakıda günün hansı saatı olursa olsun, hər addımda türk qanqsterləri, çəçen inqilabçıları, rus xəfiyyələri ilə rastlaşa bilərsən. Onlar buraya neftdən pul qazanmağa gəliblər. Necə bacarırlarsa, elə də qazanırlar” [334].

Müəllif qətiyyətlə bildirir ki, bura neftdən başqa, heç nə ilə tanınmır. Neftin iyi hər yerdən gəlir, hətta onları Xəzərin üzərindən uçuran vertolyotdan belə. Bakı kapitalizmi XXI əsrin deyil, XIX əsrin kapitalizminə bənzəyir. Buradan “incə rüşvətin, kobud firıldığın, çıçəklənən korrupsiyanın və vəhi ac gözlüyün” havası gəlir. Müəllifin neft amilinə söykənən çərçivələməsi və mülahizələri müsahiblərinin mülahizələrindən fərqlidir. Azərbaycan Prezidentinin xarici siyaset məsələləri üzrə müşaviri V. Quluzadənin fikrincə, “Neft strategiya, müdafiə və müstəqillikdir” [435]. Müəllif təsdiq edir ki, H. Əliyevin 1994-cü ildə irəli sürdüyü neft nəzəriyyəsi özünü doğruldub. Belə ki, “Əliyev Vaşinqtonun adamına, Azərbaycan nefti isə Birleşmiş Ştatlar üçün strateji əhəmiyyətli məsələyə çevrilib” [436].

Müəllif onu düşündürən sualları Azərbaycan Prezidenti ilə söhbəti zamanı qaldırır. Korrupsiyanın ölkənin inkişafına vura biləcəyi zərbə barədə suala Azərbaycan Prezidenti bele cavab verir:

“Korrupsiya keçmiş Sovet İttifaqının respublikaları üçün çox xarakterikdir. Amma sizin ölkənizdə də korrupsiya vardır. Bəlkə, biz də Amerikanın inkişaf səviyyəsinə çatanda rəsmi olaraq korrupsiyanı le-qallaşdıracaqıq... Mən Konqresdən soruşanda ki, onların Ermənistalla niyə belə six əlaqələri var, cavab verdilər ki, erməni diasporası onlara çoxlu pul verir. Bu korrupsiya, ya korrupsiya deyil?” [437].

Müəllifi maraqlandıran digər bir məsələ isə Azərbaycanda demokratiyadır. Azərbaycan Prezidentinin bu məsələyə münasibəti birmənalıdır:

"Bura Amerika deyil. Bəlkə, biz demokratiya üçün vacib şərtləri yarada bilsek, mənim nəvəm demokratiyanı görə biler" [438].

C. Qolberqin ölkənin imicini birbaşa neftlə çərçivələyən, hadisələrə münasibət bildirilən ocerki cavabsız qalmır. Qəzetə ünvanlanan oxucu məktubunda müəllifin fikirlərinin subyektiv olması vurgulanır. Məktub müəllifi - 1995-96-ci illərdə Fridom Housun Bakı ofisində işləmiş C. Robbins yazır:

"Jeffri Qoldberq bakılılardan söhbət açarkən onları intriqalarla bağlayır. Neft heç də bütün bakılıların beynini məşğul edən birinci məsələ deyil. Onları ən çox narahat edən Əliyevdən sonrakı eradir. Ölkədəki bütün çatışmaqlıqlara baxmayaraq, 75 yaşlı bu lider Azərbaycana ondan əvvəlki rejimlərin verə bilmədiyi sabitlik gətirmişdir. Küçələrdəki insanlar Əliyevin Rusiya və Türkiyə ilə məharətlə davranışmasına məftunluqla baxırlar" [439].

Qəzetiñ neft mövzusunda dərc etdiyi digər materiallar oxucuya oxşar məjaslar ünvanlayır, oxşar problemləri qaldırır. Mətbu orqani geostrateji cəhətdən ABŞ üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan bu regionun sabahı düşündürür. Ən çox qaldırılan məsələ neft sərvətlərinin bölüşdürülməsi, vətəndaşların bu sərvətlərdən bərabər bəhrələnmək imkanları, ölkədə müşahidə olunan təbəqələşmənin aradan qaldırılmasıdır. [440].

Qeyd edək ki, 1998-2001-cü illərdə neft mövzusu Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinin, eləcə da Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin çərçivələnməsinin mühüm elementi kimi çıxış edir. Münaqişənin 1988-ci ildən bəri müşahidə olunan xristian-müsəlman qarşidurması kimi təqdimatı zəifləyir, gündəliyə Ermənistandan "neftlə zəngin qonşusunun kölgəsində qalması", Azərbaycanın tödricən regional əməkdaşlığın mərkəzinə çevriləməsi məsələsi gəlir [441]. Qəzetiñ verdiyi əsas mesaj belədir: "Bu gün Amerika və Xəzər bölgəsində payı olan digər ölkələr Ermənistana sərt mesaj yollayırlar: ya Azərbaycanla barışmalı, ya da siyasi və maddi dəstəkdən məhrum olaraq təcrid edilmək riski" [442]. Qəzet yazır ki, Ermənistan Amerikadan ildə 87.5 milyon dollar alaraq adambaşına düşən yardımın həcmində görə ilk yerlərdən birini tutsa da, Klinton administrasiyası Konqresdən 1999-cu ildə bu rəqəmi 80 milyon dollara endirməyi və Azərbaycana qoyulmuş qadağanı aradan qaldırmağı xahiş etmişdir [443].

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Ermənistanla münasibətlər: 1998-2001

1998-ci ildə neft kəmərləri marşrutu regional əməkdaşlığın və sülhün bərpası, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün variantlardan biri kimi yenidən gündəliyə gəlir [444]. “Münaqişənin həllində ilk dəfə ümid işığının közərdiyini” yazan qəzet Ermənistanın bu varianta münasibətini açıqlamaq üçün Yerevandan reportaj hazırlayır. S. Kinzer “Ermənistan heç nəyi unutmur. Bəlkə, unuda” sərlövhəli materialda ermənilərlə söhbətlərinə əsasən, ölkə tarixinin ermənilər üçün ağır bir yük olması ərarına gəlir. Regional əməkdaşlığı dəstəkləyən ali təhsilli 22 yaşı M. Hambazdzumyanın fikrincə: “Bizim tariximiz bize müharibə, əzab, qətlər və talanlar tarixi kimi təqdim olunmuşdur. Biz 4500 illik tariximizdə yalnız 500, ya 700 il sülh şəraitində yaşamışq. Biz 2500 illik mübarizə, qətl və xəyanət tarixi əzbərləyirik. Onlardan ən yaxşı halda 10, 20, 30-u pozitiv bir şeydən xəbər verir. Bu, çox ağırdır, insanı fiziki və mənəvi cəhətdən yorur” [445].

Bu məqalə Amerika erməniləri tərəfindən cavabsız qalmır. Qəzətə ünvanlaşdıığı məktubda A. Pidedcian Ermənistan tarixinin ermənilər üçün yük olması fikrinə qarşı çıxaraq “Azərbaycanda ermənilərin talan olunmasını, ermənilərin etnik təmizlənməsi cəhdlərini, Ermənistanın Türkiyə tərəfindən blokadاسını keçmişin heç də uzaqda qalmadığına” sübut olduğunu yazar [446].

“Nyu York Tayms” sıravi ermənilərin deyil, siyasətçilərin, Ermənistən prezidentinin neft və Qarabağ münaqişəsinin həlli variantına münasibətini bildirir. R. Koçaryan bu varianti rədd edərək, ölkəsinin digər yollarla inkişaf edəcəyini, təbii sərvətlərin qithığının insan kapitalı hesabına kompensasiya olunacağını deyir. Onun fikrincə: “Ermənistəndən heç bir neft kəməri keçə bilməz. Biz iştirak etmədiyimiz oyunda uduza bilmərik” [447].

“Nyu York Tayms” 1988-ci il boyu qaldırıldığı məsələdə uzun müddət müstəqil müşahidəçi mövqeyi tutsa da, 1999-cu ilin oktyabrında və noyabrında neft kəmərinin marşrutunun müəyyən ediləcəyi ərəfədə iki baş məqalə ilə məsələyə münasibətini bildirir. Müharibənin “Ermənistəni geri saldığını, ona bədbəxtlik, geriləyən iqtisadiyyat və artan korrupsiya gətirdiyini” yazan müəllif “Ermənistən və Azərbaycan arasında münaqişənin hələ də alovlanmasının səbəbini 1915-ci ildən qaynaqlandığını” yazaraq bildirir ki, erməni millətçiləri üçün etnik türk olan azərilərlə danışqlar aparmaq zəiflik əlamətidir. Baş məqalədə deyilir: “Nə qədər ki, millətçilər müharibəyə son qoymaq üçün zorakılıqdan veto kimi istifadə edəcəklər gələcək nəsilləri əzabə məhkum edəcəklər” [448]. “Ermənistənin faciəsi” baş məqaləsində irəli sürülen mesajlar 3 gündən sonra digər bir baş məqalədə daha kəskin şəkildə vurğu-

lanır. ATƏT-in İstanbul konfransından iki həftə əvvəl dərc edilmiş bu baş məqalənin qaldırıldığı əsas tezis belədir: "ABŞ Ermənistannın çaldığı ilə oynamamağa son qoymalıdır". Müəllifin fikrincə, Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqazda və Mərkəzi Asiyadanın gələcək inkişafında və siyasi təşəkkülündə böyük payı var [449]. Müəllif "Şərqi Qafqazda və Mərkəzi Asiyada müstəqil, sabit və enerji ixrac edən, bir-biri ilə sülh şəraitində yaşayan Qərbyönümlü dövlətlərin yaranmasının ABŞ-in maraqlarına xidmət göstərdiyi" barədə Klinton administrasiyasının verdiyi bəyanatı xatırladaraq administrasiyanın yalnız enerji məsələlərinə diqqət yetirməsini, siyasi və hərbi sabitsizliyə göz yummasını onun öz məqsədlərinə qarşı çıxmazı kimi qiymətləndirir. Bu açıda baş məqalədə iki məsələ qaldırılır: Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və hərbi əməkdaşlıq. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə toxunarkən müəllif ABŞ-in ədalətli hakim olaraq tərəflərə balanslı yanaşmasının vacibliyini qeyd edir. Balanslaşdırılmamış siyasetə sülh danışçıları prosesində üç ildən bəri həmsədr kimi iştirak edən ABŞ-in Azərbaycanı hökumət yardımından məhrum etdiyi halda, Ermənistana humanitar və texniki yardım göstərməsi misal çəkilir. Qeyd edək ki, əgər dünənə qədər 907-ci düzəlişdən səhbət gedəndə bu qadağanın aradan qaldırılması neft şirkətlərinin maraqları çərçivəsində təqdim edilirdi, bu məqalədə ilk dəfə olaraq probleme fərqli aspektdən daha geniş çərçivədən baxılır. Digər bir məsələ, baş məqalədə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə 1988-1997-ci illər ərzində formalaşmış çərçivədən yanaşılmamasıdır. Məqalədə münaqişənin xristian-müsəlman qarşıdurması olması nəinki xatırlanır, hətta oxucuya tamamilə fərqli və yeni mesajlar verilir. Qeyd olunur ki, "həll edilməmiş münaqişələrin baş verdiyi ərazilər silahların və narkotiklərin keçirildiyi kanallara çevrilir, status-kvonun qalmasında maraqlı olan yerli mütəşəkkil cinayətkar qrupların yaranmasına kömək edir" [450].

Hərbi təhlükəsizlik məsələlərinə gəldikdə isə müəllif sərhədlərin və neft kəmərlərinin qorunması çərçivəsində NATO-nun Sülh Naminə Əməkdaşlıq Proqramına bənzər proqramlara dəstək verilməli olduğunu vurgulayaraq regional təhlükəsizlik məsələləri ilə məşğul olan qurum kimi Gürcüstan, Ukrayna, Özbəkistan, Azərbaycan və Moldovanın yaratdığı GUÖAM-1 xüsusi qeyd edir. Baş məqalənin irəli sürdüyü əsas tezis belədir:

"ABŞ-in Cənubi Qafqazda və Mərkəzi Asiyada öz siyasetini sözdə deyil, əməldə aydınlaşdırmasının vaxtı gəlib çatmışdır. Rusiya ilə münasibətlərdə bəzi güzəştərlərə getmək lazıim gələcəkdir. Qələbə asanlıqla əldə edilməyəcəkdir" [451]

Məhz administrasiyanın Qafqaz siyasetini sonadək incələməməsi, ikili standartların tətbiqi xarici siyasetdəki boşluqdan xəber verdiyindən mətbu orqan administrasiyaya tövsiyələr vermək məsuliyyətini boynuna götürərək hadisələrin aktiv iştirakçısına çevrilməklə yanaşı, həm də hadisələri önləyərək müəyyən mənada katalizator rolunu oynayır. Əvvəlki illərə müraciət etsək,

görər ki, qəzətin Clinton administrasiyasına tövsiyələr verməsi praktikası ilk dəfə 1993-cü ilə - Klintonun ofisə gəlişinin ilk aylarına təsadüf edir. Clinton administrasiyasının xarici siyaseti müəyyənləşdikcə bu yazılar gündəlikdən çıxır. Tövsiyə xarakterli yazılar bir də Klintonun prezidentliyinin son illərində meydana çıxır. Siyasi situasiyanın və materialların təhlili göstərir ki, bu, təsadüfi xarakter daşıdır. Belə ki, prezident administrasiyası iki tarixi məqamda mətbuatın tənqidlərinə həssas olur. Bunlardan birincisi, prezidentliyin ilk aylarına təsadüf edirsə, ikincisi prezidentlik dövrünün son ilinə düşür. Əgər birinci halda siyasetin formallaşmaması mətbuata hadisələrə müdaxilə etməyə imkan verirsə, ikinci halda, paradoxal da olsa, məhz siyasetin formallaşması belə bir müdaxiləyə şərait yaradır. Belə ki, formallaşmış siyaset dəqiq prioritətlər deməkdir. Mətbu orqan hər hansı məsələnin öndə gəlməsini digər məsələlərin ikinci dərəcəli olması kimi qiymətləndirə, başqa sözlə deyilərsə, prioritətlərin konfliktini yarada bilər. Clinton administrasiyası Qafqaz siyasetini səkkiz il ərzində əsas məsələ olaraq enerji təhlükəsizliyi məsələsi üzərində qurduğundan regionda sülh məsələlərini ikinci plana keçirmişdi ki, bu da qəzətin məsələlərə müdaxilə etməsinə gətirib çıxarırdı.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Prezidentinin 2000-ci ilin fevral-mart aylarında ABŞ-a səfərini işıqlandıran məqalə ermənilərin yağış altında nümayiş keçirərək bu səfərə etiraz etmələri və bu zaman H. Əliyevin auditoriyaya xəritə qarşısında Ermənistən təcavüzkar olmasını bəyan etməsi xəbəri ile başlansa da, yazı bütövlükdə həmin dövrə siyasi gündəlikdə daha öndə gələn neft və 907-ci düzəlişin aradan qaldırılması məsələlərinə həsr edilmişdi [452].

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin siyasi gündəlikdə ilk yeri tutmadığı 2000-ci ildə qəzet məsələyə daha iki dəfə qayıdır: iyulda və dekabrda. "Azərbaycan qacqın dənizində ümidi itir" adlı iri həcmli, illüstrasiyalı birinci yazı Ağcabədidə, Saatlıda məskunlaşan qacqınların güzəranından bəhs edərək, əhatəliliyi ilə seçilsə də, məqaledə ermənilər və münaqişə çərçivələnmir [453], müəllifin münaqişəyə daha ehtiyatlı yanaşma tərzi hiss edilir. Bu yanaşma dekabrda dərc edilən "Ermənistən-Azərbaycan əlaqələrini bərpa etmək cəhdləri" adlanan ikinci yazıda da sezilir [454]. Türkiyənin Ermənistənla ticarət əlaqələrini bərpa edəcəyi ehtimalı barədə məlumat verən bu xəbərdə münaqişənin son illərdə müşahidə olunan çərçivələnməsindən istifadə olunur. Belə ki, münaqişənin dini xarakter daşımazı nəinki xatırlanır, hətta oxucuya 1992-ci ildə Ermənistən dəstek verdiyi qoşunların azərbaycanlıları Dağlıq Qarabağdan çıxarmaları və beləliklə, müstəqil dövlət qurmaları barədə mesajlar verilir. Qeyd edək ki, münaqişənin bu mesajlar üzərində çərçivələnməsi Ermənistən-Azərbaycan sülh danışıqlarının aktivləşdiyi 2001-ci il üçün səciyyəvidir.

2001-ci ilin fevralında Azərbaycan və Ermənistən prezidentlərinin Paris-dəki görüşlərinə həsr edilmiş "Ermənistən və Azərbaycan danışıqlarında tə-

"rəqqi siqnali" sərlövhəli yazıda müəllif tarixi belə çərçivələyir: "Mübarizə 1988-ci ildə etnik ermənilər anklavin Azərbaycandan müstəqilliyini elan etdikləri zaman başladı. 1994-cü ildə əldə edilən atəşkəsə qədər 35,000 adam həlak olmuşdur. Region Yerevan tərəfindən dəstəklənən separatist ermənilərin nəzarəti altında [455]. Hadisənin oxşar çərçivələnməsi uğursuzluğa düçər olmuş Paris danışçıları yerini Key Vest danışçılarına verdiyi aprel ayında da davam etdirilir [456]. Belə bir yanaşma tərzi, tarixi daha neytral çərçivələmək cəhdini qəzetiñ rolunun dəyişməsi ilə bağlaşdır. Qəzet müstəqil müşahidəçi olaraq yalnız hadisələri xəbərləyir. Qəzetiñ dövlət katibi K.Paelin iştirak etdiyi, Prezident C. Buşun dəstək verdiyi bu siyasi hadisəyə mövqeyi "Cənab Buşun Xəzər siyaseti" adlı baş məqalədə əksini tapır [457]. "Nyu York Tayms" ABŞ Prezidentinin münaqişənin həllində maraqlı olması səbəbini Xəzər neftinin Qərb bazarlarına təhlükəsiz nəqlində görə də, bütün hallarda, sülh yaratmaq zorurötünün hansı ehtiyacdən doğub-doğmamasından asılı olmayaraq bu addımı alqışlayır, "Vaşinqtonun yer kürəsinin problemlərə üzləşən bu regionu ilə məşğul olacağına ümidi verdiyini" yazar:

"Cənab Buşun bu hadisələrə müdaxiləsinin əsas səbəbi Xəzər neftinin inkişafını və Azərbaycan neftini Qərb bazarlarına daşıyan neft kəmərinin inşasını sürətləndirməkdir. Arzu olunan kəmər Rusiyadan keçməyəcək və beləliklə də, neft siyasi hadisələrin girovuna çevriləməyəcəkdir. Amma bütün hallarda bu kəmərin Ermənistanın nəzarəti altında olan ərazidən keçməsi onu təhlükəli edir. Rusyanın, Britaniya və Fransa neft şirkətlərinin dominant olduğu regionda cənab Buş şübhə yoxdur ki, Amerikanın təsirini artırmaq istəyir. Onun bu işi sülh yaratmaq imkanlarına kömək edərək həyata keçirməsi alqışlanır" [458]

Qəzetiñ administrasiyanın siyasetini birmənalı olaraq dəstəklədiyi bu məqalə yalnız müsbət mesajlar üzərində qurulmuşdur. Baş məqalələr üçün səciyyəvi olan hadisələrin hətta arzu olunmayan istiqamətdə inkişaf edə biləcəyi ehtimallarından belə uzaqdır.

Qəzetiñ münaqişənin təqdimatında neytral mövqe tutması təkcə baş məqalə deyil, həm də münaqişə zonasından hazırlanmış reportajlar üçün xarakterikdir. Bu reportajlardan məqsəd prezidentlər səviyyəsində əldə edilmiş razılıqlara insanların münasibətini, bir sözlə, baş məqalədə irəli sürürlən pozitiv mesajların reallaşa bilmək ehtimalını öyrənməkdir. 2001-ci ilin mayında Ermənistan-Azərbaycan danışçılarında Amerikanın xüsusi nümayəndəsi K. Kavanani Dağlıq Qarabağ səfərində müşayiət edən müxbir dözləməz şəraitdə yaşayan həm azərbaycanlı, həm də erməni qaçqınlarının bir-birinə nifret bəslədiklərini, ağdamlıların Ağdam məscidində inəklərin saxlanılmasından və şəhərlərinin nə hala salındığından xəbərsiz olduqlarını, mühəribənin sonularının insanlarda yaratdığı ədavət hissini sülhü təhlükə altına qoyduğunu

nu yazır. Key Vest danışçılarının ümidi verdiyini yazan müəllifin fikrincə, “Deyəsən, liderlər bu məsələdə öz xalqlarından irəli gedirlər” [459]. Onun bu ehtimallarını cənab Kavana da təsdiq edir: “Mən fikirləşmirmə ki, insanlar sülh üçün kompromisləri qəbul etməyə hazırlırlar” [460].

1998-2001-ci illərdə “Nyu York Tayms”da Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə həsr edilmiş materialların təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Qəzet siyasi gündəliyi izleyir, administrasiyanın mövqeyini bir-mənalı şəkildə dəstekləyir, Razılıq yaratma nəzəriyyəsinin iqtidar versiyası ilə hərəkət edir.
2. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin 1988-1997-ci ilər üçün səciyyəvi olan çərçivələnməsindən imtina edilir.

Belə bir çərçivələməyə səbəb administrasiyanın mövqeyinin dəqiqləşməsi, siyasi boşluqların aradan qalxması, Azərbaycanın yeni imicinin formallaşması və erməni təbliğatının müəyyən qədər zərərsizləşdirilməsi idi. 1997-2001-ci illərdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin “Nyu York Tayms”da çərçivələnməsini müəyyənləşdirən əsas element neft amili idi.

907-ci düzəliş “Nyu York Tayms”ın siyasi gündəliyində: 1998-2001

Neft mövzusu 1997-2001-ci illər çərçivələməsinin əsas amili olaraq təkcə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin deyil, Azərbaycana həsr edilmiş digər mövzulardaki materialların təqdimatında aparıcı element kimi çıxış edir. 1998-2001-ci illərdə 907-ci düzəliş mövzusu tezliyinə görə, siyasi materiallar arasında üçüncü yeri tutur. 907-ci düzəlişin “Nyu York Tayms”ın gündəliyinə çıxarılması və çərçivələnməsi 1997-ci ilin yayından Azərbaycan Prezidentinin ABŞ-a rəsmi dövlət səfəri ərefəsində başlasa da, məsələ gündəlikdə yalnız 1998-ci ildən etibarən daimi yer alır. 1998-ci ilin sentyabrında xəbər verilir ki, administrasiyanın arzusuna baxmayaraq, Konqres 182 səsin əleyhinə 231 səslə düzəlişi aradan qaldırmamışdır [461]. Qeyd edək ki, ABŞ enerji təhlükəsizliyi, eləcə də neft şirkətlərinin maraqları kimi irəli sürürlən arqumentlər 907-ci düzəlişin aradan qaldırılmasının çərçivələnməsində əsas amil götürüldü. 1998-ci ildə Konqresdə məsələyə baxıldığı ərefədə qəzeti nə baş məqaləsi, nə də şərhləri bu məsələyə toxunduğu bir zaman, neft şirkətləri avqustda qəzeti elanlar səhifəsini alaraq məsələni gündəliyə çıxarmağa nail olur [462]. “İpək yolunun dirçəldilməsi” adlanan bu materialda İpək yolunun strateji əhəmiyyətindən danışılaraq məhz bu aktın Azərbaycana tətbiq olunan 907-ci düzəlişin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutduğu yazılırdı. Beləliklə, 907-ci düzəlişin yeni çərçivələnməsi üzə çıxır. 907-ci düzə-

lişə qəzetiñ birmənalı münasibəti ilk dəfə 1999-ci ildə ATƏT-in İstanbul sammiti zamanı dərc edilən baş məqalədə bildirilir. Müellif məhz bu düzəlişin hələ de qüvvədə qalmasını ABŞ-in Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə ikili standartlardan çıxış edərək yanaşmasının təzahürü kimi qiymətləndirərək administrasiyaya belə bir tövsiyə verir: “Prezident Klinton Azərbaycana iqtisadi yardımın verilməsini əngəlləyən qadağanı aradan qaldırmalıdır” [463].

Qeyd edək ki, Klinton administrasiyasının Azərbaycan siyasetində 907-ci əlavənin ləğvi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində tərəflərə balanslı münasibətin əlaməti olaraq münaqişənin həlli üçün vacib şərtlərdən biri kimi irəli sürüldü. Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin 2000-ci ilin fevral-mart aylarında ABŞ-a səfəri zamanı bu məsələ gündəlikdə xüsusi yer tutmuşdu. “Neft, siyaset və qara siyahı” adlı məqalədə bildirilirdi ki, ABŞ və Azərbaycan prezidentlərinin Ağ evdəki görüşü zamanı 907-ci düzəliş müzakirə edilmiş, prezident Klinton bu düzəlişin onun “əl-qolunu bağlaşa da”, məsələnin Konqresdən asılı olduğunu söyləmişdir [464]. Qəzet Konqresin oynadığı oyunun qaydalarına cavab olaraq Azərbaycanın eyni üsullara əl atdığını, Kəpitol təpəsinə təsir göstərmək üçün Amerikanın iki lobbi firması ilə əməkdaşlıq etdiyini, senator S.Brownbəkin söylər göstərdiyini yazır. Bu məqalədə erməni tərəfinin - qadağanın qalması üçün çalışan Amerika Erməni Assambleyasının mövqeyi də bildirilir [465].

Həll edilməmiş 907-ci düzəliş məsələsini qəzet gündəlikdə saxlamasa da, neft şirkətləri 1998-ci il təcrübəsini davam etdirərək 2000 və 2001-ci illərdə “Nyu York Tayms”ın elanlar səhifəsini olaraq məsələni diqqətdə saxlayır. 1997-2002-ci illərdə 907-ci düzəlişin işıqlandırılmasının təhlili bir sıra nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. 907-ci düzəlişin çərçivələnməsinin ilk növbədə neft şirkətlərinin maraqları ilə ifadə olunması düzəlişin qəbulu zamanı Konqresin qəbul etdiyi formulə ilə müqayisədə ictimai fikir üçün daha az cəlbedici idi.
2. Yalnız 1998-ci ildən etibarən düzəlişin ləğvi üçün daha geniş maraqlara cavab verən çərçivə təqdim edilməyə başlayır. Bu çərçivə təkcə enerji təhlükəsizliyi deyil, həm də demokratik dəyərləri de ehtiva edir.
3. Düzəlişin ləğvinə çalışan neft lobbisi vasitəsilə hərəkət edən Azərbaycandan fərqli olaraq, Amerika ermənilərinə arxalanan erməni lobbisinin fəaliyyəti daha davamlıdır.

Qeyd edək ki, 907-ci düzəlişin çərçivələnməsi zamanı “Nyu York Tayms”ın Azərbaycanla əməkdaşlıq məsələsində mövqeyinin - neft və demokratiya dilemmasının - nəzərə alınmaması 907-ci düzəlişin qəzetiñ gündəliyində daimi olaraq yer tutmamasına getirib çıxarır.

“Nyu York Tayms” və administrasiya münasibətləri: neft və demokratiya dilemması

Neft və demokratiya dilemması maddi və mənəvi dəyərlərin münaqişəsi olaraq “Nyu York Tayms”ın baş məqalələrində Azərbaycanın çərçivələnməsi üçün əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Məhz bu çərçivə 1999-cu ilin yanварında xarici siyaset məsələləri üzrə müşavir V. Quluzadənin Azərbaycan Prezidentinin Türkiyədə müalicə olunduğu günlərdə Amerika hərbi bazalarının Azərbaycanda yerləşdirilməsi barədə verdiyi bəyanata qəzetiñ reaksiyasını müoyyən edir. Qəzetiñ 31 yanver tarixli sayında “Azərbaycan ABŞ-dan hərbi bazalar yaratmağı xahiş edir” adlı yazida respublikanın müdafiə məqsədilə ABŞ-in hərbi bazalarının Azərbaycan ərazisində yerləşdirilməsi arzusunda olduğu bildirilir [466]. Dövlət müşaviri bu niyyətin nədən qaynaqlandığını açıqlayır: Qərb kəşfiyyat orqanlarının verdiyi xəbərlərə görə, Rusiya Ermənistən silahlanmasına kömək edir və bu, Azərbaycana qarşı yönələ bilər [467]. Qəzet Amerika rəsmilərinin məssələ barədə rəsmi məktub almadiqlarını, məsələnin Azərbaycan Prezidentinin Vaşinqtona səfəri zamanı, bəlkə, “müzakirə oluna biləcəyini” yazsa da, bu hadisəni xəbərləməklə kifayətlənmir. Qəzetiñ 5 fevral tarixli nömrəsində dərc edilən baş məqalədə xəbərə münasibət bildirilir. Baş məqalənin başlığı qəzetiñ mövqeyini oxucuya birmənali çatdırır: “Azərbaycanla hərbi əməkdaşlıq yol vermək olmaz” [468]. Bu mövqə aşağıdakı arqumentlərə əsaslandırılır: “Amerika qoşunlarının Azərbaycanda yerləşdirilməsi Rusiya, Ermənistən və İranla münasibətləri lüzumsuz yərə gərginləşdirəcəkdir”. Qəzet Konqressin bəzi üzvlərinin Rusiya və İrandan gözlənilən potensial təhlükələrin qarşısını almaq üçün Azərbaycandan bufer zonası kimi istifadə etməyi dəstekləmədiklərini yazar. Baş məqalədə əgər bir tərəfdən belə bir addımın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hellində ABŞ-in neytral mövqə tutmasına mane ola biləcəyi yazılırsa, digər tərəfdən Azərbaycanda “demokratiyanın və insan hüquqlarının minimal standartlara cavab vermədiyi” xüsusilə vurgulanır. Müəllifin fikrincə, Azərbaycanla hərbi əməkdaşlıq ölkənin qeyd olunan sahələrdə irəliləyişə yiyləndiyi və “Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə həll etdiyi” zaman həyata keçə bilər. “Nyu York Tayms”ın Azərbaycanın hərbi əməkdaşlıq təklifinə bu qədər kəskin münasibəti digər bir sıra məqamlarla da şərh oluna bilər:

1. Təklif Azərbaycanla daha yaxın əməkdaşlığı ehtiva edirdi ki, bu da erməni lobbisinin strategiyasına cavab vermir, 907-ci düzəlişin aradan qaldırılması şansını artırır.
2. Bu təklif Azərbaycandan gəlirdi. Ağ evdən gələn təklifdən fərqli olaraq, Azərbaycan rəsmilərindən gələn təklifi zərərsiz-

ləşdirmək daha asan idi. Həmin illerdə rəsmi Vaşinqton həbi əməkdaşlıq məsələsinə hazır deyildi, GUÖAM yaranmasını dəstekləyərək regiona çox ehtiyatla, birbaşa yox, dolayı yolla müdaxilə edirdi [469].

1999-cu ildə "Nyu York Tayms" tərəfindən kəskin etirazla qarşılanan həbi əməkdaşlıq məsəlesi 2001-ci il 11 sentyabr hadisəsindən sonra, beynəlxalq təhlükəsizlik terrorla üz-üzə qaldığı zaman yenidən gündəliyə gətirilərək mətbuat-siyasət münasibətlərinin yeni bir plastının təhlilinə imkan verir. "Nyu York Tayms" ABŞ müdafiə naziri Ramsfeldin 11 sentyabr hadisəsindən sonra regiona səfəri barədə yazılarının Azərbaycanla həbi əməkdaşlıq məsələlərinə həsr edilmiş materialları müqayisəli təhlili "Nyu York Tayms"ın hadisələrə münasibətində Ağ evin siyasi istinad çərçivələrinin az rol oynamadığını göstərir. Belə ki, qəzet müdafiə nazirinin regiona səfərinə şərh verməsə də, mövcud siyasi şəraitdə belə bir addimın vacibliyini şübhə altına alırmır. Qəzet bildirirdi ki, cənab Ramsfeld Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan prezidentlərini əmin etmişdir ki, terrora qarşı başlanmış birgə əməkdaşlıq Amerika ilə həbi əməkdaşlıq sahəsində yeni era açacaqdır [470]. Ramsfeld 11 sentyabr hadisəsinin bir çox ölkələrin prioritətlərini, Amerikaya və dünya problemlərinə münasibətdə perspektivlərini dəyişdirdiyini, bu hadisənin onun fikrincə, ABŞ üçün bu ölkələrlə yeni şəraitdə yeni əlaqələr qurmağa imkan verdiyini bildirirdi. "Müttefiqlər" rubrikası altında dərc edilmiş, müdafiə nazirinin səfərinin yekunlarına həsr olunmuş yazıda bildirilirdi ki, Ramsfeld Azərbaycan paytaxtına təkcə həbi əməkdaşlıq təklifi ilə deyil, həm də 907-ci əlavənin nəzərdə tutduğu bir sıra sanksiyalardan imtina ediləcəyi xəbəri ilə gəlmışdır. İndiyədək bu düzelişə tətbiq edilən üç istisnaya yeni istisnanın - Amerikanın antiterrorizm səylərinə dəstəkdə həbi yardımın göstərilməsinə icazə verilməsinin əlavə edildiyi qeyd olunurdu [471]. Hadisələri xəbərləyərkən mətbu orqan administrasiyanın maraqlarından çıxış edir, Azərbaycanda demokratiyanın veziyətinin həbi əməkdaşlığı mane ola biləcəyini vurgulamıdır, hadisəyə münasibətini baş məqalə ilə bildirmirdi. 1999-cu il Azərbaycanın həbi əməkdaşlıq barədə təklifi və 2001-ci il ABŞ-in antiterrorizm çərçivəsində Azərbaycanla həbi əməkdaşlığı başlaması hadisələrinin "Nyu York Tayms"da işıqlandırılmasının müqayisəli təhlili göstərir ki, qəzet administrasiyanın təşəbbüskarı olduğu addımları tənqid etməkdən çəkinir.

1998-2001-ci illerdə təhlil olunan sonuncu qrup məqalələr ölkə həyatı barədədir. "Nyu York Tayms" 1998-ci ildə başlamış Azərbaycanın bölgələrindən öçerkələr hazırlamaq ənənəsinə sadıq qalaraq oxucuları üzünömürlülər diyari sayılan Leriklə tanış edir [472]. Sonrakı illərdə oxucular Bakuda yaşayış yəhuditlərin həyatı [473], Nobellərin tarixçəsi [474], Bakı meri H. Abutalibovun fəaliyyəti [475], latin əlifbasına keçid [476], eləcə də Azərbaycan tarixi [477] barədə materiallarla tanış olurlar. Qeyd edək ki, qəzetiñ Azərbay-

can gündəliyi mütəmadi deyil, onun tezliyi ölkəyə olan ziqzaqvari maraqla düz mütənasibdir.

1998-2001-ci illərdə dərc olunan materialların təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, 1997-ci ildə Azərbaycan Prezidentinin ABŞ-a dövlət səfərindən sonra Azərbaycanın "Nyu York Tayms"da çərçivələnməsinin üçüncü mərhəlesi - ölkənin müstəqil çərçivələnməsi mərhəlesi başlanır. Müstəqil çərçivələnmənin əsas elementi ölkənin hər hansı bir ölkə ilə müqayisəli və paralel deyil, müstəqil olaraq təqdimatıdır.

Müstəqil çərçivələnmə mərhələsini şərtləndirən əsas elementlər aşağıdakılardır:

1. Çərçivələnnənin neft amili üzərində qurulması;
2. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin qeyri-dini aspektindən çərçivələnməsi və tərəflərə balanslı münasibət;
3. Neft lobbisinin media təşəbbüsleri.

Təhlil olunan materiallar media-siyaset münasibətlərinin dissertasiyanın birinci fəslində bəhs edilən nəzəri çərçivədən fərqli bir çərçivədə inkişaf etdiyini üzə çıxarır. Maraqların münaqişəsi və prioritetlərin münaqişəsi olaraq təsnif edilən bu yeni nəzəri çərçivələr iki səviyyədə təzahür edir:

1. İntrainstitusional, mətbu orqan daxilində;
2. Interinstitusional, mətbu orqan və siyasi institutlar arasında.

Maraqların münaqişəsi intrainstitusional proses olaraq "Nyu York Tayms" daxilində qəzetin önəm verdiyi iki mövzu: Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və milli təhlükəsizlik məsələləri arasında baş verir.

İkinci münaqişə interinstitusional proses olaraq "Nyu York Tayms" və prezident institutu arasındadır. Bu zaman qəzet xarici siyaset prioritetlərini təftiş edərək enerji təhlükəsizliyi və demokratik dəyərlər dilemmasını irəli sürür və beləliklə, prioritetlərin münaqişəsini yaradır. Her iki münaqişə son nəticədə mətbu orqan - "Nyu York Tayms" və çərçivələnən obyekt - Azərbaycan arasında münasibətlərin dinamik inkişafına və çərçivələnmənin dəyişməsinə gətirib çıxarır.

SON SÖZ VƏ YA NƏTİCƏ ƏVƏZİ

Son sözü mən demirəm. Onu da "Əkinçi" deyir. 130 ildən sonra mənim üçün "Əkinçi"nin ən təzə xəbəri budur:

"Oktyabrın 11-də Badkubədə olan tufan o günü Amerikada həm olub".

Qloballaşan və balacalaşan, tufanı və aydın səməsi bir olan dünyada bundan təzə nəsə demək çox çətindir. İstər sözün həqiqi mənasında olsun, istər məcazi...

Ədəbiyyat siyahısı

I fəsil:

1. News Media and Foreign Relations: Multifaceted Perspective. Edited by Abbas Malek. New Jersey, 1998.
2. Lippmann, W. Public Opinion. New York, 1997
3. Ibid.
4. News Media and Foreign Relations: Multifaceted Perspective. Edited by Abbas Malek. New Jersey, 1998.
5. International Politik. Новые средства массовой информации. №11, Ноябрь, 1989.
6. Richard Davis. The Press and American Politics: the New Mediator. New Jersey, 1998.
7. John T. Rouke. Taking sides: Clashing issues in American Foreign Policy. 2000.
8. В.В.Пугачев, А.И.Соловьев. Введение в политологию. Учебник для вузов. Москва 2001.
9. Ibid.
10. И.С.Мельюхин. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. Москва, 1999.
11. Richard Davis. The Press and American Politics: the New Mediator. New Jersey, 1998.
12. International Politik. Новые средства массовой информации. № 11, Ноябрь, 1989.
13. Ibid.
14. John T. Rouke. Taking sides: Clashing issues in American Foreign Policy. 2000.
15. Alexis de Tocqueville, Richard D. Heffner, ed. Democracy in America, New York: New American Library, 1956.
16. Richard Davis. The Press and American Politics: the New Mediator. New Jersey, 1998.
17. Bernard A. Weisberger, Reporters for the Union, Boston: Little, Brown, 1953
18. Richard Davis. The Press and American Politics: the New Mediator. New Jersey, 1998.
19. P.Johnson. A History of the American People. London, 1997.
20. Ibid.
21. Richard Davis. The Press and American Politics: the New Mediator. New Jersey, 1998.
22. Ibid.
23. Ibid.
24. Samuel Kernell, Gary C. Jacobson. The Logic of American Politics.

- Washington, CQ Press, 2000.
25. News Media and Foreign Relations: Multifaceted Perspective. Edited by Abbas Malek. New Jersey, 1998.
26. Ibid.
27. Ibid.
28. Merrill, J.C., (Ed.) Global Journalism (2nd ed.) New York: Longman Press, 1991
29. Samuel Kernell, Gary C. Jacobson. The Logic of American Politics. Washington, CQ Press, 2000.
30. John T. Rourke. Taking sides: Clashing Views on Controversial Issues in American Foreign Policy. Guilford, Conn. 2000.
31. News Media and Foreign Relations: Multifaceted Perspective. Edited by Abbas Malek. New Jersey, 1998.
32. Ibid.
33. Ibid.
34. Cohen, B. C. Foreign Policy in American Government. Boston: 1965
35. Judis, Y. B. Grand Illusion: Critic and Champions of the American Century. New York: Farrer, Straus, and Giroux. 1992.
36. News Media and Foreign Relations: Multifaceted Perspective. Edited by Abbas Malek. New Jersey, 1998.
37. Richard Davis. The Press and American Politics: the New Mediator. New Jersey, 1998.
38. Ibid.
39. Ibid.
40. Sherry Ricchard, "Over the Line?" American Journalism Review 18 (September 1996): 26.
41. Richard Davis. The Press and American Politics: the New Mediator. New Jersey, 1998.
42. Ibid.
43. Doris A. Graber. Mass Media and American Politics. Washington D.C.: CQ Press, 1997.
44. Becker, L. B. Foreign Policy and Press Performance. Journalism Quarterly, 5 (54) 1977
45. Rourke F. E. Secrecy and Publicity: Dilemmas of Democracy. Baltimore: The Johns Hopkins Press. 1961
46. News Media and Foreign Relations: Multifaceted Perspective. Edited by Abbas Malek. New Jersey, 1998.
47. Ibid.
48. Richard Davis. The Press and American Politics: the New Mediator. New Jersey, 1998.
49. News Media and Foreign Relations: Multifaceted Perspective. Edited

by Abbas Malek. New Jersey, 1998.

50. Reston, Y.B. *The Artillery of the Press: It's Influence on American Foreign Policy*. New York: Center for the Study of the Presidency. 1967.

51. News Media and Foreign Relations: Multifaceted Perspective. Edited by Abbas Malek. New Jersey, 1998.

52. Dorman, W. A. & Fahrang, M. *The US Press and Iran: Foreign Policy and Journalism of Difference*. Berkeley, CA: University of California Press. 1987

53. News Media and Foreign Relations: Multifaceted Perspective. Edited by Abbas Malek. New Jersey, 1998.

54. *The Media and Foreign Policy in the Post-Cold War World / by the Freedom Forum Media Studies Center Research Group*. New York, N.Y. : The Center, [1993]. 64 p. : ill. ; 28 cm.

55. Ibid.

56. News Media and Foreign Relations: Multifaceted Perspective. Edited by Abbas Malek. New Jersey, 1998.

57. Richard Davis. *The Press and American Politics: the New Mediator*. New Jersey, 1998.

58. *The Media and Foreign Policy in the Post-Cold War World / by the Freedom Forum Media Studies Center Research Group*. New York, N.Y. : The Center, [1993]. 64 p. : ill. ; 28 cm.

59. Ibid.

60. Richard Davis. *The Press and American Politics: the New Mediator*. New Jersey, 1998.

61. Doris A. Graber. *Mass Media and American Politics*. Washington D.C.

62. Richard Davis. *The Press and American Politics: the New Mediator*. New Jersey, 1998.

63. Ibid.

64. Doris A. Graber. *Mass Media and American Politics*. Washington D.C.

65. *The Media and Foreign Policy in the Post-Cold War World / by the Freedom Forum Media Studies Center Research Group*. New York, N.Y. : The Center, [1993]. 64 p. : ill. ; 28 cm.

66. Richard Davis. *The Press and American Politics: the New Mediator*. New Jersey, 1998.

67. News Media and Foreign Relations: Multifaceted Perspective. Edited by Abbas Malek. New Jersey, 1998.

68. *The Media and Foreign Policy in the Post-Cold War World / by the Freedom Forum Media Studies Center Research Group*. New York, N.Y. : The Center, [1993]. 64 p. : ill. ; 28 cm.

69. News Media and Foreign Relations: Multifaceted Perspective. Edited by Abbas Malek. New Jersey, 1998.

-
70. Ibid.
71. Wicker, T. On Press. New York: Berkeley Publishing Corporation. 1979
72. Richard Davis. The Press and American Politics: the New Mediator. New Jersey, 1998.
73. Piers Robinson. Theorizing the Influence of Media on World Politics: Models of Media Influence on World Policy // European Journal of Communication. 2001. Vol 16 (4).
74. Brian S. Brooks, G. Kennedy, Daryl R. Moen, D. Ranly. News Reporting and Writing Boston, Bedford St. Martins. 2002.
75. Piers Robinson. Theorizing the Influence of Media on World Politics: Models of Media Influence on World Policy // European Journal of Communication. 2001. Vol 16 (4).
76. Ibid.
77. Ibid.
78. Mermin, Yonathan, Debating War and Peace. Princeton, NY: 1999.
79. Cohen, Bernard. "The View from the Academy", in W. L. Bennett and D. L. Paletz (eds) Taken by Storm: the Media, Public Opinion and US Foreign Policy in the Gulf War. Chicago, IL: University of Chicago Press. 1994
80. Piers Robinson. Theorizing the Influence of Media on World Politics: Models of Media Influence on World Policy // European Journal of Communication. 2001. Vol 16 (4).
81. Ibid.
82. Ibid.
83. Entham, Robert . "Framing US Coverage of International News: Contrasts in Narratives of the KAL and Iran Air Incidents"// Journal of Communication 41(4). 1991
84. Piers Robinson. Theorizing the Influence of Media on World Politics: Models of Media Influence on World Policy // European Journal of Communication. 2001. Vol 16 (4).
85. Ibid.
86. Ibid.
87. Strobel, Warren. Late Breaking Foreing Policy. Washington, DC: United States Institute of Peace. 1997
88. Piers Robinson. Theorizing the Influence of Media on World Politics: Models of Media Influence on World Policy // European Journal of Communication. 2001. Vol 16 (4).
89. Ibid.
90. Ibid.
91. Gulbert, David. "Televisions Visial Impact on Decision-Making in the USA, 1968: The Tet Offensive and Chicago's Democratic National

Convention” // Journal of Contemporary History 33(3). 1998.

92. Ibid.

93. Piers Robinson. Theorizing the Influence of Media on World Politics: Models of Media Influence on World Policy // European Journal of Communication. 2001. Vol 16 (4).

94. Ibid.

II fəsil:

1. Бзежинский З. Великая шахматная доска. М., 2003.
2. Ibid.
3. Ibid.
4. Ibid.
5. Ibid.
6. Ibid.
7. Максименко В. Центральная Азия и Кавказ: основание геополитического единства. // Центральная Азия и Кавказ. 2000. №3(9).
8. Жильцов С.С. , Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. М., 2003.
9. Колесов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М., 2001.
10. Нартов Н.А. Геополитика. М., 2003.
11. Ibid.
12. Колесов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М., 2001.
13. Нартов Н.А. Геополитика. М., 2003.
14. Колесов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М., 2001.
15. Ibid.
16. Ibid.
17. Нартов Н.А. Геополитика. М., 2003.
18. Ibid.
19. Максименко В. Центральная Азия и Кавказ: основание геополитического единства. // Центральная Азия и Кавказ. 2000. №3(9).
20. Колесов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М., 2001.
21. Ibid.
22. Ibid.
23. Бэttлер А. Национальные интересы, национальная и международная безопасность // Полис. 2002. № 4.
24. Ibid.
25. Колесов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая

география. М., 2001.

26. Бзежинский З. Великая шахматная доска. М., 2003.
27. Ibid.
28. Максименко В. Центральная Азия и Кавказ: основание geopolитического единства. // Центральная Азия и Кавказ. 2000. №3(9).
29. Бзежинский З. Великая шахматная доска. М., 2003.
30. Бэттлер А. Национальные интересы, национальная и международная безопасность // Полис. 2002. № 4.
31. Эйазов Дж. Безопасность Кавказа и стабильность развития Азербайджанской Республики. Б., 2004.
32. Бэттлер А. Национальные интересы, национальная и международная безопасность // Полис. 2002. № 4.
33. Ibid.
34. Ibid.
35. Бзежинский З. Великая шахматная доска. М., 2003.
36. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. М., 2001.
37. Svante E. Cornell. Small Nations and Great Powers. Richmond 2001.
38. Ibid.
39. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. М., 2001.
40. Эйазов Дж. Безопасность Кавказа и стабильность развития Азербайджанской Республики. Б., 2004.
41. Максименко В. Центральная Азия и Кавказ: основание geopolитического единства. // Центральная Азия и Кавказ. 2000. №3(9).
42. Ibid.
43. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. М., 2001.
44. А.Нурша. Прикаспийский регион: стратегическое значение пространства и нефти. Центральная Азия и Кавказ. № 2(14), 2001.
45. Ibid.
46. Brenda Shaffer. It's not About Ancient hatreds, it's About Current Policies: Islam and Stability in the Caucasus. <http://bcsia.ksg.harvard.edu/publication>.
47. Жильцов С.С. , Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. М., 2003.
48. Бзежинский З. Великая шахматная доска. М., 2003.
49. Ibid.
50. A.Cohen. US Policy in the Caucasus and Central Asia: Building a New. www.heritage.org
51. Бзежинский З. Великая шахматная доска. М., 2003
52. Ibid.
53. Z. Brzezinski. Living with Russia // The National Interest, #61.2000. pp. 5-16.

54. A.Cohen. US Policy in the Caucasus and Central Asia: Building a New. www.heritage.org
55. А. Коен. Причина для беспокойства: последние тенденции Российской политики на Южном Кавказе // Центральная Азия и Кавказ. № 2(14), 2001.
56. Эйвазов Дж. Безопасность Кавказа и стабильность развития Азербайджанской Республики. Б., 2004.
57. Велиев А. Треугольник Израиль-Турция и Азербайджан // Центральная Азия и Кавказ. 2000. №2(8).
58. Уткин А.И. Американская стратегия для XXI века. М., 2000.
59. Нартов Н.А. Геополитика. М., 2003.
60. Qasimov M. Azərbaycanın xarici siyaseti (konsepsiya məsələləri). Bakı, 1997.
61. Ibid.
62. Diplomatic Series: Interview with Azerbaijan's President, Heydar Aliyev. First Official Trip to the US. // Azerbaijan International, Autumn 1997 (5.3).
63. Brenda Shaffer. The Caucasus and Caspian Region: Understanding United States Policy. File://A:\\brenda.htm.
64. The New "Great Game": Oil Politics in the Caucasus and the Central Asia. www.heritage.org
65. F. Fukuyama. The Primacy of Culture // Journal of Democracy 6.1 (1995).
66. Shaffer B. US Policy in the Caucasus and Caspian Region.
67. А.Коен.США, страны Центральной Азии и Кавказа:проблемы и перспективы взаимоотношений // Центральная Азия и Кавказ. № 2(8), 2000
68. Diplomatic Series. The US and Iran – Daring to be Friends? Statement by Madeleine Albright, US Secretary of State // Azerbaijan International. Spring 2000 (8.1).
69. Forging a Lasting Peace. Interview with Y. Maresca // Azerbaijan International. Spring. 1996 (4.1)
70. Дж. МакДугалл. Новая стадия политики США в Каспийском бассейне // Центральная Азия и Кавказ. www.ca-c.org
71. Ibid.
72. R. Armitage, Back on the World Map, Integrating Azerbaijan Into The Global Economy. Azerbaijan International // 10.1 Spring 2002
73. Democratic Republic of Azerbaijan. Chronology of Major Events (1918-1920). // Azerbaijan International. Spring. 1998. 6.1.
74. J.Hassanov. Azerbaijani-American Relations from 1918-1920: A Page in Their History // Caspian Crossroads Magazine. Volume 2, Issue No.1,

Spring-Summer 1996

75. Ə.Həsənov. Azərbaycan-ABŞ. Anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdəşliğə doğru (oktyabr 1991-avqust 1997). Bakı, 1997.
76. M.Qasımov. Azərbaycanın xarici siyaseti (konsepsiya məsələləri). B., 1997.
77. Ə.Həsənov. Azərbaycan-ABŞ. Anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdəşliğə doğru (oktyabr 1991 - avqust 1997). B., 1997.
78. E.Nəsirov. Azərbaycan-ABŞ munasibətləri (1991 - 1997-ci illər). B., 1998.
79. Ibid.
80. S.E.Cornell. Small Nations and Great Powers. Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. Richmond 2001.
81. National Security in the 21th Century: The Challenge of Transformation. Summer 1997//YFQ.
82. S.E.Cornell. Small Nations and Great Powers. Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. Richmond 2001.
83. Ibid.
84. Ə.Həsənov. Azərbaycan-ABŞ. Anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdəşliğə doğru (oktyabr 1991 - avqust 1997). B., 1997.
85. S.E.Cornell. Small Nations and Great Powers. Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. Richmond 2001.
86. Earmarks and Exclusions. The Ins and Outs of U.S. Assistance to Azerbaijan. Ambassador William Taylor // Azerbaijan International. Winter 2000 (8.4)
87. S.E.Cornell. Small Nations and Great Powers. Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. Richmond 2001.
88. The State of Affairs in the Transcaucasus. Interview with the Honorable James Baker, former US Secretary of State // Caspian Crossroads Magazine. Volume 1, Issue No. 2, Spring 1995
89. S.E.Cornell. Small Nations and Great Powers. Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. Richmond 2001.
90. Prezident. Xronika. 1993-1997. I kitab. Tərtib edəni A. Bəşirova. B., 1998.
91. Ə.Həsənov. Azərbaycanın xarici siyaseti: Avropa dovlətləri və ABŞ (1991-1996). B., 1998.
92. Ibid.
93. Prezident. Xronika. 1993-1997. I kitab. Tərtib edəni A. Bəşirova. B., 1998.
94. Recent Memoirs: An Interview with Former National Security Adviser Zbignew Brzezinski by Jayhun Mollazade // Caspian Crossroads Magazine. Volume 1, Issue No. 3, Summer Fall 1995

95. S.E.Cornell. Small Nations and Great Powers. Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. Richmond 2001.
96. Ibid.
97. President Heydar Aliyev ‘Oil Contract of the Century’ // Azerbaijan International. Winter 1994 (2. 4)
98. S.E.Cornell. Small Nations and Great Powers. Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. Richmond 2001.
99. Prezident. Xronika. 1993-1997. I kitab. Tərtib edəni A. Bəşirova. B., 1998.
100. A.Bəşirli. Lissabon döyuşü // “Günay” qəzeti 10 dekabr 1996, №138.
101. In a Nutshell. Karabakh: The Armenia-Azerbaijan Conflict. Vafa Guluzade// Azerbaijan International. Summer 1998 (6.2)
102. Diplomatic Interview. Vafa Guluzade. Elmira Amrahgizi and Betty Blair // Azerbaijan International. Spring 1997 (5.1)
103. <http://www.heritage.org/Research/RussiaandEurasia/BG1132.cfm> Ariel Cohen. U.S. Policy in the Caucasus and Central Asia: Building A New. June 24, 1997
104. Ibid.
105. Diplomatic Interview. Vafa Guluzade. Elmira Amrahgizi and Betty Blair // Azerbaijan International. Spring 1997 (5.1)
106. Ariel Cohen. U.S. Policy in the Caucasus and Central Asia: Building A New. June 24, 1997. www.heritage.org
107. S.E.Cornell. Small Nations and Great Powers. Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. Richmond 2001.
108. Ə.Həsənov. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dovlətləri və ABŞ (1991-1996). B., 1998.
109. Diplomatic Series: Interview with Azerbaijan’s President, Heydar Aliyev. B. Blair // Azerbaijan International. Autumn 1997 (5. 3)
110. S.E.Cornell. Small Nations and Great Powers. Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus. Richmond 2001.
111. Дж. МакДугалл. Новая статья политики США в Каспийском бассейне. Центральная Азия и Кавказ. www.ca-c.org/journal
112. Независимый Азербайджан: Новые ориентиры. Том 2. М., 2000.
113. http://www.heritage.org/Research/Russia_andEurasia/BG1105.cfm. A.Cohen. A New Paradigm for the US-Russia Relations: Facing the Post-Cold War Reality.
114. Ramsay W.A.. Future Trends in Supply and Demand in Oil Markets//Global Oil Report (London), March-April 1998.
115. Dr.Z.Brezinski. The Caucasus and New Geo-Political Realities. How the West Can Support the Region // Azerbaijan International. Summer 1997 (5.2)

116. Ariel Cohen. U.S. Policy in the Caucasus and Central Asia: Building A New. June 24, 1997. www.heritage.org
117. Deputy Secretary Talbott. A farewell to Flashman: American Policy in the Caucasus and Central Asia. www.stategov
118. Global Horizons. Prezident Aliyev's Vizit to the USA. USA, 1997.
119. E.Nəsirov. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri (1991-1997-ci illər). B., 1998.
120. Ə.Həsənov. Azərbaycan-ABŞ. Anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdalılığa doğru (oktyabr 1991-avqust 1997). B., 1997
- 121.http://commdocs.house.gov/committees/intlrel/hfa50308.000/hfa50308_0.htm. The U.S. Role in The Caucasus and Central Asia. Hearing Before the Committee on International Relations House of Representatives. April 30, 1998.
122. Prezident. Xronika. 1993-1997. I kitab. Tərtib edəni A. Başirova. B., 1998.
123. Dr.Z.Brezinski. The Caucasus and New Geo-Political Realties. How the West Can Support the Region // Azerbaijan International. Summer 1997 (5.2)
124. Ariel Cohen. U.S. Policy in the Caucasus and Central Asia: Building A New. June 24, 1997. www.heritage.org
125. Deputy Secretary Talbott. A farewell to Flashman: American Policy in the Caucasus and Central Asia. www.stategov/www/region
126. Ə.Həsənov. Azərbaycan-ABŞ. Anlaşılmaz münasibətlərdən strateji tərəfdalılığa doğru (oktyabr 1991-avqust 1997). B., 1997.
127. Birlikdə yeni əsrə doğru. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Amerika Birleşmiş Ştatlarına rəsmi səfəri. 27 iyul-7 avqust 1997-ci il.
128. Global Horizons. Prezident Aliyev's Vizit to the USA. USA, 1997.
129. Birlikdə yeni əsrə doğru. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Amerika Birleşmiş Ştatlarına rəsmi səfəri. 27 iyul-7 avqust 1997-ci il.
130. Ibid.
131. Ibid.
132. The U.S. Role in The Caucasus and Central Asia. Hearing Before the Committee on International Relations House of Representatives. April 30, 1998. commdocs.house.gov/committees
133. Ibid.
134. Ibid.
135. Earmarks and Exclusionss. The Ins and Outs of U.S. Assistance to Azerbaijan. Ambassador William Taylor //Azerbaijan International. Winter 2000 (8.4)

136. Hand Tied. Denying Aid to Baku – Section 907. The U.S. Embassy to Azerbaijan // Azerbaijan International. Winter 2000 (8.4)
137. Ibid.
138. Р.Гасанов Азербайджан: трансформация и перспективы развития экономики// Центральная Азия и Кавказ. № 5(17), 2001.
139. Независимый Азербайджан: Новые ориентиры. Том 2. М., 2000.
140. Caspian Watch#8: “Silk Road” Legislation Opens New Opportunities for US Strategic Commercial Interests in the Caspian Basin. www.security-policy.org/papers/199...
141. A. Başırı. Amerikanın kəşfi // “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 4 may. 1999, № 95.
142. Orthodox Union Supports Silk Road Strategy Act of 1999. www.ou.org/public/statements/1999/
143. American Jewish Committee Endorses Silk Road Strategy Act. www.charitywire.com
144. Armenian Assembly Press Release. Senate Foreign Relations Committee Postpones Vote on Repeal of 907. www.aaainc.org/press/release
145. The Silk Road Strategy. www.afsi.org
146. U.S. policy for the Caucasus. Deputy Secretary of State Strobe Talbott//Azerbaijan International. Spring 1998 (6.1)
147. Key West Talks. For the Peaceful Resolution to the Karabakh Conflict//Azerbaijan International. Spring 2001 (9.1).
148. Newsmakers. Honorary Doctorate Bestowed on Brzezinski. By Zbigniew Brzezinski //Azerbaijan International. Winter 2003 (11.4).
149. R.Armitage. Back to the World Map. Integrating Azerbaijan to the Global Economy // Azerbaijan International. Spring 2002 (10.1).

III fəsil:

1. A Dispute With Religious Overtones
By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 24, 1988. p. A15 (1 page)
2. Howard Friel, Richard Falk. The Record of the Paper. How the NYT Misreports US Foreign Policy. New York. 2004.
3. Abbas Malek. News Media and Foreign Relations: Multifaceted Perspective. New Jersey, 1998.
4. A Dispute With Religious Overtones. By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 24, 1988. p. A15 (1 page)
5. Soviet Reports Mayor Unrest In Armenian Areas in South; Soviet Reports Mayor Unrest In Armenian Areas in South. By PHILIP TAUBMAN

Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 24, 1988. p. A1 (2 pages)

6. Ibid.

7. News Cut Off as Armenian Protests Continue. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 26, 1988. p. A6 (1 page)

8. Soviet Reports Mayor Unrest In Armenian Areas in South; Soviet Reports Mayor Unrest In Armenian Areas in South. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 24, 1988. p. A1 (2 pages)

9. Ibid.

10. A Dispute With Religious Overtones. By FELICITY BARRINGER. Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 24, 1988. p. A15 (1 page)

11. Ibid.

12. News Cut Off as Armenian Protests Continue

By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 26, 1988. p. A6 (1 page)

13. GORBACHEV URGES ARMENIANS TO END NATIONALIST FUROR; 'SERIOUS CONSEQUENCES' Thousands Are Yoining Unrest Aimed at Removing Area From Azerbaijan Rule Gorbachev Urges Armenians to End Their Protest. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 27, 1988. p. 1 (2 pages)

14. PROTEST LEADERS AGREE TO SUSPEND ARMENIAN UNREST; GORBACHEV GIVES PLEDGE Soviet Leader Is Said to Vow to Look at Grievances -Demonstrations Ease Armenian Nationalists Call Off Protests After Pledge by Gorbachev. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 28, 1988. p. 2 (2 pages)

15. Lippmann, W. Public Opinion. New York: The Free Press, 192

16. Soviet Armenians Mourn Their Dead; The unrest has raised questions about glasnost. By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 9, 1988. p. A8 (1 page)

17. SOVIET DISMISSES TWO PARTY CHIEFS IN TENSE REPUBLICS; ETHNIC UNREST A FACTOR Gorbachev Opportunity Seen in the New Armenian and Azerbaijani Protests Soviet Ousts Party Chiefs in 2 Republics. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 22, 1988. p. 2 (2 pages)

18. Armenians, Irate at Party Conference Results, Resume Wide Unrest.

By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Yul 6, 1988. p. A6 (1 page)

19. SOVIET ARMY PUTS ARMENIAN CAPITAL UNDER ITS CONTROL; CURBS ON ETHNIC RIVALS Patrols, Curfews and Ban on Protests Imposed in Two Republics in the South MILITARY CONTROLS ARMENIAN CAPITAL. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 26, 1988. p. 1 (2 pages)

20. Armenia Opens To Show Capital Under Tight Lid; Armenia Opens To Show Capital Under Tight Lid. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Dec 22, 1988. p. A1 (2 pages)

21. Gorbachev Is Feeling the Heat From the South. By PHILIP TAUBMAN. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 6, 1988. p. E3 (1 page)

22. Armenia AT A GLANCE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 28, 1988. p. 23 (1 page)

23. Azerbaijan AT A GLANCE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 3, 1988. p. A6 (1 page)

24. News Cut Off as Armenian Protests Continue. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 26, 1988. p. A6 (1 page)

25. Soviet Trying to Quell Ethnic Unrest. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 25, 1988. p. A6 (1 page)

26. News Cut Off as Armenian Protests Continue. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 26, 1988. p. A6 (1 page)

27. Soviet Trying to Quell Ethnic Unrest. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 25, 1988. p. A6 (1 page)

28. PROTEST LEADERS AGREE TO SUSPEND ARMENIAN UNREST; GORBACHEV GIVES PLEDGE Soviet Leader Is Said to Vow to Look at Grievances -Demonstrations Ease Armenian Nationalists Call Off Protests After Pledge by Gorbachev. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 28, 1988. p. 2 (2 pages)

29. Armenian Protests Reportedly Subside; Some nationalists doubt the Soviet leader's vow. By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 29, 1988. p. A8 (1 page)

30. Behind the Armenian crisis, rising expectations and old enmities.; For Gorbachev, a Major Test of Change Explodes. By FELICITY BARRINGER with BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 11, 1988. p. A1 (2 pages)
31. Armenian Capital Residents Are Said to Ignore Strike Call. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Yul 22, 1988. p. A5 (1 page)
32. Armenian Protests Reportedly Subside; Some nationalists doubt the Soviet leader's vow. By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 29, 1988. p. A8 (1 page)
33. Soviet Reports Deaths of 31 in Azerbaijan Rioting. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 5, 1988. p. 28 (1 page)
34. News Cut Off as Armenian Protests Continue. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 26, 1988. p. A6 (1 page)
35. For Armenians in U.S., an Issue of Solidarity. Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 27, 1988. p. 6 (1 page)
36. Soviet Armenians Mourn Their Dead; The unrest has raised questions about glasnost. By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 9, 1988. p. A8 (1 page)
37. Azerbaijan AT A GLANCE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 3, 1988. p. A6 (1 page)
38. Unrest Appears Linked to Recent Nationalist Protests in the Region; Key Soviet Oil Center Is Reported Shaken by Riots The nationalist unrest has been the most serious since the 1920's. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 1, 1988. p. A1 (2 pages)
39. Soviet Reports Deaths in Rioting; Unofficial Toll in Azerbaijan Is 17. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 3, 1988. p. A6 (1 page)
40. Gorbachev Is Feeling the Heat From the South. By PHILIP TAUBMAN. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 6, 1988. p. E3 (1 page)
41. Unrest Appears Linked to Recent Nationalist Protests in the Region; Key Soviet Oil Center Is Reported Shaken by Riots The nationalist unrest has been the most serious since the 1920's. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar

- 1, 1988. p. A1 (2 pages)
42. Gorbachev Is Feeling the Heat From the South. By PHILIP TAUBMAN. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 6, 1988. p. E3 (1 page)
43. Strike Ends in Armenia as Unrest Slows. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Yun 15, 1988. p. A3 (1 page)
44. Armenia and Its Neighbors Only Diverge. By BILL KELLERYEREVAN. U.S.S.R.. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 11, 1988. p. E3 (1 page)
45. Armenian Forsakes the Liturgy to Tend His Flock. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 17, 1988. p. A4 (1 page)
46. For Armenians in U.S., an Issue of Solidarity. Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 27, 1988. p. 6 (1 page)
47. Armenians Recall Republic at Parade. By DENNIS HEVESI. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: June 5, 1988. p. 34 (1 page)
48. Armenian Forsakes the Liturgy to Tend His Flock. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 17, 1988. p. A4 (1 page)
49. Ibid.
50. Rise of Islam in Soviet Union Tests Gorbachev. ROBERT H. TEMBECKYIAN. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Yul 5, 1988. p. A16 (1 page)
51. Display Ad 67 -- No Title. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 11, 1988. p. D19 (1 page)
52. Armenian Unity Rally in New York. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 14, 1988. p. A3
53. For Armenians in U.S., an Issue of Solidarity. Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 27, 1988. p. 6 (1 page)
54. Armenian Protests Reportedly Subside; Some nationalists doubt the Soviet leader's vow. By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 29, 1988. p. A8 (1 page)
55. News Cut Off as Armenian Protests Continue. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 26, 1988. p. A6 (1 page)
56. For Armenians in U.S., an Issue of Solidarity. Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 27,

1988. p. 6 (1 page)

57. Ibid.

58. 130 Died, Sakharov Says. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 26, 1988. p. 6 (1 page)

59. SOVIET ARMY PUTS ARMENIAN CAPITAL UNDER ITS CONTROL; CURBS ON ETHNIC RIVALS Patrols, Curfews and Ban on Protests Imposed in Two Republics in the South MILITARY CONTROLS ARMENIAN CAPITAL. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 26, 1988. p. 1 (2 pages)

60. Svetlana Lurye. Армянская политическая мифология и ее влияние на формирование внешней политики Армении и Нагорного Карабаха. www.ethnopsyhology.narod.ru/svlourie/articles/arm-geopolit.htm.

61. Armenian Protests Reportedly Subside; Some nationalists doubt the Soviet leader's vow. By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 29, 1988. p. A8 (1 page)

62. Behind the Armenian crisis, rising expectations and old enmities.; For Gorbachev, a Mayor Test of Change Explodes. By FELICITY BARRINGER with BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 11, 1988. p. A1 (2 pages)

63. Soviet Says It Used Troops to Quell Riots in South. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 2, 1988. p. A10 (1 page)

64. Soviet Armenians Mourn Their Dead; The unrest has raised questions about glasnost. By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 9, 1988. p. A8 (1 page)

65. Pravda Writer Disavows Article on Armenia; Pravda Writer Disavows Article Criticizing Armenian Nationalists Such protests are almost never made public. By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 23, 1988. p. A1 (2 pages)

66. Months of Unrest Led to Leaders' Ousters. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 22, 1988. p. 13 (1 page)

67. Sakharov, in New Forum, Still Dissents; Sakharov, Given a Government Forum, Still Dissents The image of the official appearance is breathtaking. By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Yun 4, 1988. p. 1 (2 pages)

68. Pravda Reports Further Strikes By Armenians; Armenian Strikes

Paralyze Disputed Soviet Region. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 11, 1988. p. 1 (2 pages)

69. STRIFE AGAIN GRIPS SOVIET ARMENIANS AND AZERBAIJANIS; STRIKE CRIPPLES YEREVAN Policeman Is Slain as Dispute Is Rekindled Over Status of Autonomous Region Unrest Again Grips Armenia and Azerbaijan. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 14, 1988. p. A1 (2 pages)

70. Armenian Legislature Backs Calls For Annexing Disputed Territory; ARMENIA ASSEMBLY BACKS PROTESTERS. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Yun 16, 1988. p. A1 (2 pages)

71. Armenians, Irate at Party Conference Results, Resume Wide Unrest. By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 6, 1988. p. A6 (1 page)

72. Anger Alters the Chemistry of Armenian Protest. By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 11, 1988. p. A2 (1 page)

73. Legislature in Armenian Enclave Votes to Secede From Azerbaijan. By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 13, 1988. p. A2 (1 page)

74. SOVIET DISMISSES TWO PARTY CHIEFS IN TENSE REPUBLICS; ETHNIC UNREST A FACTOR Gorbachev Opportunity Seen in the New Armenian and Azerbaijani Protests Soviet Ousts Party Chiefs in 2 Republics. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 22, 1988. p. 2 (2 pages)

75. Soviet Reports Deaths in Rioting; Unofficial Toll in Azerbaijan Is 17. By PHILIP TAUBMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 3, 1988. p. A6 (1 page)

76. Soviet Armenians Mourn Their Dead; The unrest has raised questions about glasnost. By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 9, 1988. p. A8 (1 page)

77. Pravda Writer Disavows Article on Armenia; Pravda Writer Disavows Article Criticizing Armenian Nationalists Such protests are almost never made public. By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 23, 1988. p. A1 (2 pages)

78. Armenian Strike Continues. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 30, 1988. p. A10 (1 page)

79. Azerbaijani City Shut By Armenian Strikers. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 1, 1988. p. A15 (1 page)
80. Azerbaijan Violence Reported. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 12, 1988. p. 13 (1 page)
81. Soviet Court Sentences Man To Death in Armenian Riots. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 20, 1988. p. 16 (1 page)
82. Ibid.
83. Tension Called High In Armenia Capital, With 1,400 Arrests; 1,400 Are Reportedly Arrested For Curfew Violations in Armenia. By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 29, 1988. p. A1 (2 pages)
84. Riot's Legacy of Distrust Quietly Stalks a Soviet City; A Riot in a Soviet City: A Legacy of Distrust and Fear as Thousands Leave. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Aug 31, 1988. p. A1 (2 pages)
85. Ibid.
86. Ibid.
87. Ibid.
88. Armenia and Its Neighbors Only Diverge. By BILL KELLER. YEREVAN. U.S.S.R.. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 11, 1988. p. E3 (1 page)
89. Ibid.
90. Nationalism Of Armenians Stirring Fears; The minority Azerbaijanis 'feel they are not wanted here.' By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 12, 1988. p. A3 (1 page)
91. Ibid.
92. Ibid.
93. Ibid.
94. Rally of Thousands Reported in Capital Of Soviet Armenia. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 13, 1989. p. 7 (1 page)
95. Trains Roll Into Armenia, Ending Blockade. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 27, 1989. p. A13 (1 page)
96. 2 Killed in New Violence in Disputed Soviet Area. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 30, 1989. p. A14 (1 page)
97. Protests Over Territory Continuing in Armenia. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Dec 1, 1989. p. A22 (1 page)
98. Armenia Votes to Yoin With Disputed Region. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Dec 2, 1989. p. 9 (1 page)
99. Russian Republic Urges Azerbaijan to End Armenia Blockade. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Dec 3, 1989. p. 11 (1 page)

100. Soviets Revise Casualty Toll In Violence in Transcaucasus. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 8, 1989. p. A13 (1 page)
101. Huge Azerbaijani Rally Asks Moscow to Free Prisoners. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Aug 20, 1989. p. 14 (1 page)
102. Azerbaijani Workers Stage a Protest Strike. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 5, 1989. p. A10 (1 page)
103. Azerbaijan Rail Strike Is Reported After Ban. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 9, 1989. p. A2 (1 page)
104. Senate Interferes in Azerbaijan's Affairs. D. ALIBEKOV, K. RAGIMOV, A.SHARIFOV. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 13, 1989. p. A32 (1 page)
105. Turkic Republics Press Soviets to Loosen Reins. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 3, 1989. p. 18 (1 page)
106. Ibid.
107. SAKHAROV TOOK UP ENCLAVE'S STATUS; Physicist Reportedly Explored Possible Moscow Rule of Ethnic Armenian Area. By CRAIG R. WHITNEY Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 10, 1989. p. A5 (1 page)
108. Moscow Puts Disputed Region Under Direct Rule; The move seeks to defuse unrest in Armenia and Azerbaijan. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 13, 1989. p. A6 (1 page)
109. How Moscow Hopes to Defuse an Ancient Ethnic Conflict. By BILL KELLER. MOSCOW. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Yan 22, 1989. p. E4 (1 page)
110. Soviet Muslims Seek Leader's Ouster. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 6, 1989. p. A3 (1 page)
111. 11 Armenians Leave Prison, Find Celebrity. By ESTHER B. FEIN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Aug 27, 1989. p. 19 (1 page)
112. Violence Flares Again in Azerbaijan Republic. By FRANCIS X. CLINES Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 17, 1989. p. 8 (1 page)
113. Moscow Protests to U.S. Over 'Interfering' on Armenia by a Senate Panel. By FRANCIS X. CLINES Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 20, 1989. p. A10 (1 page)
114. Moscow Protests to U.S. Over 'Interfering' on Armenia by a Senate Panel. By FRANCIS X. CLINES Special to The New York Times. New York

- Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 20, 1989. p. A10 (1 page)
115. Senate Interferes in Azerbaijan's Affairs. D. ALIBEKOV, K. RAGIMOV, A. SHARIFOV. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 13, 1989. p. A32 (1 page)
116. Centuries of Strife Between 2 Groups. By ERIC PACE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 17, 1990. p. A8 (1 page)
117. Moscow Dispatches 11,000 Troops to Azerbaijan; Airlift Ordered as Mobs Continue Their Attacks -- Atrocity Accounts Kremlin Dispatches 11,000 To Cool Strife in Azerbaiyan Soviet Union. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 17, 1990. p. A1 (2 pages)
118. News Summary. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 17, 1990. p. A2 (1 page)
119. SOVIETS' RESPONSE GETS U.S. SUPPORT; Administration Says Kremlin May Use Force in Some Domestic Situations. By THOMAS L. FRIEDMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 17, 1990. p. A8 (1 page)
120. At Conference, Soviet General Sees Changes in Warsaw Pact. By ALAN RIDING Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 18, 1990. p. A8 (1 page)
121. Gorbachev Is Backed On Azerbaijan Combat. By ESTHER B. FEIN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 18, 1990. p. A8 (1 page)
122. News Summary. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 18, 1990. p. A2 (1 page)
123. PRAGUE DISMAYED AT TROOP TALKS; The Negotiations on a Pullout Are Apparently Hampered by the Soviet Strife. By CRAIG R. WHITNEY Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 18, 1990. p. A10 (1 page)
124. CONFLICT WORSENS; Deployment of 17,000 Seen as Slow in Some Areas of the South Blockades Bog Down Moscow's Troops. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 19, 1990. p. A1 (2 pages)
125. European Assembly Urges Grant to Armenia. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 19, 1990. p. A12 (1 page)
126. Nationalism at Its Nastiest. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 19, 1990. p. A34 (1 page)
127. News Summary. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 19, 1990. p. A2 (1 page)
128. Soviet Press Disrupted By Republic's Violence; Soviet Union. By ESTHER B. FEIN Special to The New York Times. New York Times (1857-

Current file). New York, N.Y.: Jan 19, 1990. p. A10 (1 page)

129. Worried About Its Own Azerbaiyanis, Teheran Acts With Caution. By YOUSSEF M. IBRAHIM Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 19, 1990. p. A10 (1 page)

130. ARMENIANS REFUSE TO LEAVE A PLANE; Protest a Lack of Assurances on Residence Permits and Housing in Moscow. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 20, 1990. p. A6 (1 page)

131. A Worried Washington Is Keeping Its Distance; Upheaval in the Easts: Washington Watches and Wonders. By THOMAS L. FRIEDMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 20, 1990. p. A7 (1 page)

132. Cry of 'Won't Give My Son!' And Soviets End the Call-Up; Upheaval in the East; Grim Times in the Caucasus. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 20, 1990. p. A6 (1 page)

133. Experts See No Broader Islamic Uprising; The Azerbaijan riots are rooted in local history, scholars in the U.S. say. By YASON DePARLE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 20, 1990. p. A6 (1 page)

134. MANY DEATHS SEEN; Armed Civilians Are Said to Confront Tanks as the Strife Spreads Azerbaijanis Report a Battle With Soviet Troops Soviet Union. By FRANCIS X. CLINES Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 20, 1990. p. A1 (2 pages)

135. State Dept. Team Finds Nations in Afghan Conflict Flexible on Future Rule; Seeking a deal that won't give any Kabul faction a dominant role. U.S. delegates meet with Saudi, Pakistani and Indian leaders. By BARBARA CROSSETTE Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 20, 1990. p. A8 (1 page)

136. 2 Years of Angry Clashes In 2 Southern Republics. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 20, 1990. p. A7 (1 page)

137. MUSIC. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 21, 1990. p. H38 (1 page)

138. Table of Contents 4 -- No Title. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 21, 1990. p. E1 (1 page)

139. Soviet Chief's Address On Azerbaijan Fighting. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 21, 1990. p. 12 (1 page)

140. Soviet Dissidents Yoin In Big Strategy Session; In Moscow, Heated Cry for an Opposition Upheaval in the East: Divisions and Conquerors 'My conviction is that this party cannot be reformed.' By FRANCIS X. CLINES Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New

York, N.Y.: Jan 21, 1990. p. 1 (2 pages)

141. Teheran Is Said to Back 'Islamic Zeal' but Not Separatism in Azerbaijan. By ROBERT PEAR Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 21, 1990. p. 12 (1 page)

142. The Making of a Post-Communist Disorder. By BILL KELLER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 21, 1990. p. E3 (1 page)

143. Today's Late Television Listings I. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 21, 1990. p. 31 (1 page)

144. TROOPS STORM CITY; Militants Stage Protest, Vowing to Defy Army With Civil Unrest MOSCOW CLAIMING CONTROL IN BAKU Azerbaijan. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 21, 1990. p. 1 (2 pages)

145. Azerbaijan: An Old Puzzle. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 4, 1990. p. A15 (1 page)

146. Nationalists in Vilnius Turn Down Soviet Call for New Secession Law; LITHUANIANS SPURN OFFER BY MOSCOW The Baltics. By ESTHER B. FEIN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 13, 1990. p. 1 (2 pages)

147. A Death in Border Clashes In a Muslim Soviet Republic; Upheaval In the East: From Middle Europe to the Caucasus. By FRANCIS X. CLINES Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 3, 1990. p. A13 (1 page)

148. Angry Soviet Crowd Attacks What Is Left Of Iran Border Posts. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 7, 1990. p. 14 (1 page)

149. SOVIET AZERBAIJAN IN ETHNIC TURMOIL; AT LEAST 25 DEAD; MOBS ATTACK ARMENIANS Secession Vote Demanded in Region's Capital -- Aides Are Sent by Gorbachev Azerbaijani Unrest Claims 25 Lives as Crisis Worsens Azerbaijan. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 15, 1990. p. A1 (2 pages)

150. Centuries of Strife Between 2 Groups. By ERIC PACE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 17, 1990. p. A8 (1 page)

151. A Once-Docile Azerbaijani City Bridles Under the Kremlin's Grip; Once-Docile Colony Bridles Under Moscow's Grip Soviet Union. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 18, 1990. p. 1 (2 pages)

152. Armenia Fighting Levels Off; Toll Is 23. By ESTHER B. FEIN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 29, 1990. p. A8 (1 page)

153. Armenian Parliament Weighs Independence. New York Times

(1857-Current file). New York, N.Y.: Aug 22, 1990. p. A3 (1 page)

154. The World; In the Deep South Of the Soviet Fold, Complaints Rise In Many Tongues. By FRANCIS X. CLINES. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 7, 1990. p. E2 (1 page)

155. SOVIET AZERBAIJAN IN ETHNIC TURMOIL; AT LEAST 25 DEAD; MOBS ATTACK ARMENIANS Secession Vote Demanded in Region's Capital -- Aides Are Sent by Gorbachev Azerbaijani Unrest Claims 25 Lives as Crisis Worsens Azerbaijan. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 15, 1990. p. A1 (2 pages)

156. Story of Action in Baku Is Framed in Questions; Azerbaijan. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 23, 1990. p. A8 (1 page)

157. Armenians in U.S. Say the People of the Homeland Are in Danger, but What Can Be Done? By SETH MYDANS Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 23, 1990. p. A8 (1 page)

158. Nationalism at Its Nastiest. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 19, 1990. p. A34 (1 page)

159. Display Ad 21 -- No Title. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 23, 1990. p. B4 (1 page)

160. SOVIETS' RESPONSE GETS U.S. SUPPORT; Administration Says Kremlin May Use Force in Some Domestic Situations. By THOMAS L. FRIEDMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 17, 1990. p. A8 (1 page)

161. Experts See No Broader Islamic Uprising; The Azerbaijan riots are rooted in local history, scholars in the U.S. say. By YASON DePARLE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Yan 20, 1990. p. A6 (1 page)

162. Teheran Is Said to Back 'Islamic Zeal' but Not Separatism in Azerbaijan. By ROBERT PEAR Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Yan 21, 1990. p. 12 (1 page)

163. Islamic Population Gain A Challenge to Soviets; Upheaval in the East: The Long Shadow of the Minaret. By ROBERT PEAR Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 24, 1990. p. A10 (1 page)

164. Crackdown in Azerbaijan Leaves Turks Torn Between Politics and Kinship. By ALAN COWELL Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 24, 1990. p. A10 (1 page)

165. Turks at Rally Assail Soviet Moves. By ALAN COWELL Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.:

Jan 26, 1990. p. A10 (1 page)

166. In a Turkish Village, Soviet Strife on TV Broadcasts from a Muslim enclave reach just across the border. By ALAN COWELL Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 27, 1990. p. 6 (1 page)

167. Experts See No Broader Islamic Uprising; The Azerbaijan riots are rooted in local history, scholars in the U.S. say. By YASON DePARLE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 20, 1990. p. A6 (1 page)

168. No Grand Turkish Alliance Looms on Horizon. WALTER FELDMAN. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 6, 1990. p. A22 (1 page)

169. Centuries of Strife Between 2 Groups. By ERIC PACE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 17, 1990. p. A8 (1 page)

170. To Azerbaijanis, Conflict Isn't Religious. AUDREY L. ALTSTADT. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 31, 1990. p. A26 (1 page)

171. Azeris Mourn Khomeini. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 4, 1990. p. A7 (1 page)

172. Wood Men and Desert Men; A Forgotten Book Humanizes Azerbaijan. KARL E. MEYER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 29, 1990. p. A22 (1 page)

173. Azerbaijani Blockade Imperils Armenians. (Archbishop) MESROB ASHYIAN. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 29, 1990. p. A22 (1 page)

174. Armenians Persecuted. LAURA AKGULIAN. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 6, 1990. p. A22 (1 page)

175. Display Ad 8 -- No Title. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 27, 1990. p. A10 (1 page)

176. Oil Facts and Follies. LESLIE H. GELB. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 19, 1991. p. E17 (1 page)

177. Amoco Given Job by Soviets. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 14, 1991. p. D5 (1 page)

178. Yeltsin, in Azerbaijan, Proposes Pact on Enclave; Kazakhstan and Russia try to cool tensions outside their borders. By BILL KELLER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 22, 1991. p. 10 (1 page)

179. Agent of Today Is Fluent in Uzbek. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 4, 1992. p. A8 (1 page)

180. AID PANEL STALLS ON FORMER SOVIETS; As Meeting Nears, Diplomats Cannot Agree on Agenda or Types of Assistance. By KEITH BRADSHER Special to The New York Times. New York Times (1857-

Current file). New York, N.Y.: Jan 8, 1992. p. A9 (1 page)

181. Link Economic Aid to Military Limits; Reward restraint, from India to the ex-Soviet Union. By Nicole Ball and Robert S. McNamara WASHINGTON. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 11, 1992. p. 19 (1 page)

182. Ibid.

183. U.S. to Counter Iran in Central Asia. By THOMAS L. FRIEDMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 6, 1992. p. A3 (1 page)

184. Ibid.

185. Ibid.

186. Ibid.

187. Ibid.

188. Turk Cautions Bush on Toppling of Hussein; 'We are not happy with Saddam. But he is there.' By BARBARA CROSSETTE Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 13, 1992. p. A16 (1 page)

189. No Demons in Central Asia. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 7, 1992. p. A28 (1 page)

190. REPUBLICS PROMISE TO PROTECT RIGHTS; Baker Says Turkmenistan and Azerbaijan Meet Terms on Establishing Relations. By THOMAS L. FRIEDMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 13, 1992. p. A12 (1 page)

191. Ibid.

192. Ibid.

193. Ibid.

194. BAKER OPENS TOUR OF THE CAUCASUS; Secretary Receives Promises on Democracy and Vows to Establish Relations. By THOMAS L. FRIEDMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 12, 1992. p. A9 (1 page)

195. Baker's Trip to Nations Unready for Independence. By THOMAS L. FRIEDMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 16, 1992. p. 16 (1 page)

196. Winking at Aggression in Baku. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 14, 1992. p. A28 (1 page)

197. Ibid.

198. Baker's Trip to Nations Unready for Independence. By THOMAS L. FRIEDMAN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 16, 1992. p. 16 (1 page)

199. Create a U.N. Fire Brigade; A new world order needs a rapid-deployment force for small wars. By Joseph S. Nye Jr.. New York Times (1857-

Current file). New York, N.Y.: Feb 1, 1992. p. 21 (1 page)

200. NATO Eyes Military Role To Halt Azerbaijani Feud. By BARBARA CROSSETTE Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 11, 1992. p. A3 (1 page)

201. The New Era Still Demands Bold Strokes Of Leadership. By CRAIG R. WHITNEY. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 5, 1992. p. E3 (1 page)

202. Armenians Gain in New Battle With Azerbaijanis. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 27, 1992. p. A5 (1 page)

203. Massacre by Armenians Being Reported. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 3, 1992. p. A1 (2 pages)

204. Ethnic War in the Caucasus Finds New Depths of Carnage; Caucasus War Carnage Plunges to New Depths. By FRANCIS X. CLINES Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 8, 1992. p. 1 (2 pages)

205. Angry Azerbaijanis Impel Chief to Quit. By FRANCIS X. CLINES Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 7, 1992. p. 3 (1 page)

206. Islamic Militance Along Russia's Rim Is Less Than a Sure Bet. By FRANCIS X. CLINES Moscow. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 9, 1992. p. E2 (1 page)

207. Ethnic Battles Flaring In Former Soviet Fringe; Localized fighting threatens to spread. By SERGE SCHMEMANN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 24, 1992. p. 10 (1 page)

208. AZERBAIJANIS OPEN A MAYOR OFFENSIVE; Seek to Force Armenians Out of Disputed Territory -- High Casualties Seen. Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 23, 1992. p. A15 (1 page)

209. Fighting Intensifies in Armenian-Azerbaijani War. Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 25, 1992. p. A10 (1 page)

210. Turk Warns of a Religious War in Azerbaijan. By ALAN COWELL Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 12, 1992. p. A11 (1 page)

211. Republics' Clash Is Too Close for Turkey's Comfort; Fighting in Azerbaijan threatens visions of dominance. By ALAN COWELL Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 7, 1992. p. 3 (1 page)

212. Turk Cautions Bush on Toppling of Hussein; 'We are not happy with Saddam. But he is there.' By BARBARA CROSSETTE Special to The New

- York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 13, 1992. p. A16 (1 page)
213. Armenia-Azerbaiyan Strife: Empires' Legacy. By DENNIS HEVESI. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 8, 1992. p. 21 (1 page)
214. A Blood Feud Only Worsens. SERGE SCHMEMANN. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 8, 1992. p. E3 (1 page)
215. Armenians Have Also Known Massacres. ARA ARAZ. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 17, 1992. p. A24 (1 page)
216. No Demons in Central Asia. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 7, 1992. p. A28 (1 page)
217. Winking at Aggression in Baku. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 14, 1992. p. A28 (1 page)
218. A Blood Feud Only Worsens. SERGE SCHMEMANN. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 8, 1992. p. E3 (1 page)
219. War in Nakhichevan. LESLIE H. GELB. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 22, 1992. p. A29 (1 page)
220. Ibid.
221. Ibid.
222. Ibid.
223. Ibid.
224. Ibid.
225. TURKEY AND RUSSIA ASK END TO STRIFE; Two Nations Pledge to Work for a Peaceful Solution to Conflict in Caucasus. By CELESTINE BOHLEN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 27, 1992. p. A8 (1 page)
226. Bosnia in the Caucasus?; The West should act now to avert a wider war. By Ronald Grigor SUNY ANN ARBOR, Mich.. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 1, 1992. p. A17 (1 page)
227. Nationalist Elected President in Azerbaijan. Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 9, 1992. p. A7 (1 page)
228. In the Caucasus, Ancient Blood Feuds Threaten to Engulf 2 New Republics; Armenians and Azerbaiyanis rally to old hatreds and battle cries. By SERGE SCHMEMANN. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 8, 1992. p. A3 (1 page)
229. U.S. Warns of 'Catastrophe' Facing Armenia. By DAVID BINDER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Dec 20, 1992. p. 11 (1 page) Presidential Rule Is Imposed On Nagorno-Karabakh Area. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 3, 1992. p. A8 (1 page)

230. Clinton's Nightmare. ANTHONY LEWIS. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 18, 1993. p. A17 (1 page)
231. Ibid.
232. In Baring Old Hatreds, the Cold War's End Imperils the Peace; As Ethnic Wars Multiply, U.S. Struggles to Meet the Challenge. By DAVID BINDER with BARBARA CROSSETTE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 7, 1993. p. 1 (2 pages)
233. Soviet Kurds Face Loss of Their Identity. Catherine Cosman. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 2, 1991. pg. 169
234. Armenia and the Kurds. DIKRAM M. KALIGIAN. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 24, 1991. p. A14 (1 page)
235. World Looks Away While Armenians Die. CRAIG WALLEN. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 3, 1993. p. A22 (1 page)
236. Ibid.
237. Blockade and Winter Deepen Misery in Armenia. By CELESTINE BOHLEN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 7, 1993. p. 12 (1 page)
238. Amid War for Enclave, Armenia Sees Little Hope; A diplomatic impasse yoins with economic ruin. By CELESTINE BOHLEN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 12, 1993. p. A3 (1 page)
239. Ibid
240. Ibid
241. Veteran Communist Crowns a Comeback in Azerbaijan. By SERGE SCHMEMANN. Special to The New York Times New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 1, 1993. p. A2 (1 page)
242. New Hostilities Threaten Azerbaijan Peace Talks. By DAVID BINDER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Apr 2, 1993. p. A7 (1 page)
243. Ibid.
244. Attacks in Caucasus Bring New Tide of Refugees. Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Apr 7, 1993. p. A3 (1 page)
245. Ibid
246. Ibid
247. U.S. Rebukes Armenia on New Drive in Caucasus. By DAVID BINDER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Apr 7, 1993. p. A3 (1 page)
248. Ibid.
249. Iranians Deliver a Warning to Azerbaijan and Armenia. Special to

- The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Apr 13, 1993. pg. A5
250. Turk Says Russia Is Tangled in Caucasus War. Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Apr 15, 1993. p. A9 (1 page)
251. Turgut Ozal, 66, Dies in Ankara; Pugnacious President of Turkey. By ALAN COWELL. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Apr 18, 1993. p. 46 (1 page)
252. Ibid
253. Armenia Has No Forces in Azerbaijan. ALEXANDER ARZOU-MANIAN. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Apr 24, 1993. p. 22 (1 page)
254. Armenia and Azerbaijan Agree on a Peace Plan. Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 27, 1993. p. A14 (1 page)
255. Ibid.
256. Ex-Kremlin Figure Returns to Power in Azerbaijan. Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: June 16, 1993. p. A14 (1 page).
257. Ibid
258. Ibid
259. Wellspring of Hope from an Old Source. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: July 9, 1993. p. A4 (page).
260. Azerbaijan Chief Fights Rebellion. Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: June 15, 1993. p. A9 (1 page).
261. War and Politics Clog Azerbaijan's Road to Riches. By SERGE SCHMEMANN. Special to The New York Times New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 9, 1993. p. A1 (1 page)
262. Wellspring of Hope from an Old Source. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 9, 1993. p. A4 (1 page).
263. Turkey Loses Its Allure as a Patron in Central Asian Nations. By ALAN COWELL Special to the New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Aug 4, 1993. p. A3 (1 page)
264. Wellspring of Hope from an Old Source. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: July 9, 1993. p. A4 (1 page).
265. Azerbaijani Is Soundly Rejected In a Confidence Ballot by Voters. Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 1, 1993. p. A2 (1 page)
266. Spheres of Influence Nip at Sovereignty. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: July 9, 1993. p. A4 (1 page)

267. Veteran Communist Crowns a Comeback in Azerbaijan. By SERGE SCHMEMANN. Special to The New York Times New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: July 1, 1993. p. A2 (1 page)
268. Turkey Loses Its Allure as a Patron in Central Asian Nations. By ALAN COWELL Special to the New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Aug 4, 1993. p. A3 (1 page)
269. Spheres of Influence Nip at Sovereignty. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: July 9, 1993. p. A4 (1 page)
270. The World; Worried A new, Europe Asks How Best to Keep the Peace. By CRAIG R. WHITNEY. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 31, 1993. p. E5 (1 page)
271. A New Russian Empire? New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Aug 1, 1993. p. E 14.
272. Heads in the Sand But Aching Hearts. New York, N.Y.: July 9, 1993. p. A 4 (1 page).
273. War in Caucasus Shows Ethnic Hate's Front Line. By RAYMOND BONNER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Aug 2, 1993. p. 6 (1 page)
274. Wellspring of Hope from an Old Source. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: July 9, 1993. p. A4 (1 page).
275. War and Politics Clog Azerbaijan's Road to Riches. By SERGE SCHMEMANN. Special to The New York Times New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: July 9, 1993. p. A1 (1 page)
276. Ibid
277. Ibid
278. U.N. Demands Armenians Give Up Conquests. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Aug 19, 1993. p. A14 (1 page)
279. U.S. Envoy Visits Azerbaijan To Promote Ties and Peace. Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 12, 1993. p. 20 (1 page)
280. Ibid
281. Turkey Holds Talks on Caucasus War. By SERGE SCHMEMANN Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 10, 1993. p. A3 (1 page)
282. Ibid
283. Heads in the Sand But Aching Hearts. New York, N.Y.: July 9, 1993. p. A 4 (1 page).
284. Ibid
285. Armenian and Ethnic Turks. New York. New York Times (1857-Current file). New York,N.Y.: Aug 2, 1993. p. 6 (1 page).
286. REFUGEES ON MOVE IN AZERBAIJAN WAR; Tens of

- Thousands Fleeing as Armenians Gain in Fight Over Disputed Region
Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file).
New York, N.Y.: Sep 16, 1993. p. A7 (1 page)
287. Azerbaijani Villages Fall to Karabakh. New York Times (1857-
Current file). New York, N.Y.: Aug 2, 1993. p. 6 (1 page).
288. Kindergarten Holds Hostages Too Old To Flee. By Raymond
Bonner. Special to The New York Times. New York Times (1857-Current
file). New York, N.Y.: Aug. 2. 1993. p. 6 (1 page)
289. War in Caucasus Shows Ethnic Hate's Front Line. By RAYMOND
BONNER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current
file). New York, N.Y.: Aug 2, 1993. p. 6 (1 page)
290. Foreigners Fight Again in the Embattled Caucasus. By RAYMOND
BONNER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current
file). New York, N.Y.: Aug 4, 1993. p. A3 (1 page)
291. Landlocked and Alone, Armenia Fears the Winter. By RAYMOND
BONNER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current
file). New York, N.Y.: Aug 9, 1993. p. A4 (1 page)
292. Wars Envelop Armenia, Corroding Environment. By RAYMOND
BONNER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current
file). New York, N.Y.: Aug 17, 1993. p. A2 (1 page)
293. Azerbaijani Villages Fall to Karabakh. New York Times (1857-
Current file). New York,N.Y.: Aug 2, 1993. p. 6 (1 page).
294. Foreigners Fight Again in the Embattled Caucasus. By RAYMOND
BONNER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current
file). New York, N.Y.: Aug 4, 1993. p. A3 (1 page)
295. Landlocked and Alone, Armenia Fears the Winter. By RAYMOND
BONNER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current
file). New York, N.Y.: Aug 9, 1993. p. A4 (1 page)
296. Ibid
297. Wars Envelop Armenia, Corroding Environment. By RAYMOND
BONNER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current
file). New York, N.Y.: Aug 17, 1993. p. A2 (1 page)
298. Armenia Once Again Needs World Support. ROUBEN SHUGARI-
AN. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Dec 2, 1993. p.
A26 (1 page)
299. Azerbaijan Suffers Armenian Aggression. HAFIZ MIR JALAL
PASHAYEV. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Dec 16,
1993. p. A28 (1 page)
300. The Endless War. By Mark A. Uhlig. New York Times (1857-
Current file). New York, N.Y.: Oct 27, 1993. p. A23 (1 page)
301. Russian Troop Movements Rouse NATO Concern on Treaty Limits;

Russian Redeployment Along Its Borders Has NATO Worried. By MICHAEL R. GORDON Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Apr 3, 1994. p. 2 (2 pages)

302. Russia Chafes at Force Limits. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Apr 6, 1994. p. A20 (1 page)

303. An Army in Need of a Role: A Russian Goes to NATO. By STEVEN ERLANGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 23, 1994. p. A6 (1 page)

304. Russia Tells NATO It Is Ready to Yoin Peace Partnership; Moscow Says It Will Yoin NATO's Plan. By WILLIAM E. SCHMIDT Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 25, 1994. p. A1 (2 pages)

305. Yeltsin Orders A Sealing-Off Of Rebel State; Russia Raises Stakes In Chechen Conflict. By MICHAEL SPECTER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Dec 11, 1994. p. 29 (1 page)

306. Article 1 -- No Title. By STEVEN ERLANGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Dec 12, 1994. p. A12 (1 page)

307. Russia Chafes at Force Limits. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Apr 6, 1994. p. A20 (1 page)

308. Armenia Says It Would Welcome Russian Peacekeeping Offer. By STEVEN GREENHOUSE Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Aug 12, 1994. p. A3 (1 page)

309. Ibid

310. At the Summit, It's All Uphill. By Stephen Sestanovich. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 27, 1994. p. A25 (1 page)

311. U.S. and Russia to Speed Disarmament. By R.W. APPLE Yr. Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 29, 1994. p. A10 (1 page)

312. Unease at European Security Parley. By YANE PERLEZ Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Dec 5, 1994. p. A1 (2 pages)

313. Russian Peacekeeping in the Caucasus. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Dec 6, 1994. p. A22 (1 page)

314. Article 1 -- No Title. By STEVEN ERLANGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Dec 12, 1994. p. A12 (1 page)

315. Ibid

316. Ibid

317. Wellspring of Hope from an Old Source. New York Times (1857-

Current file). New York, N.Y.: July 9, 1993. p. A4 (1 page).

318. Armenians Suffer Painfully in War; But With Pride and Determination. By MICHAEL SPECTER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 15, 1994. p. A3 (1 page)

319. Azerbaijan, Potentially Rich, Is Impoverished by Warfare; Azerbaijan, Potentially Rich, Is Being Improverished and Sundered by War Over a million people have been driven from their homes by the war with Armenia. Foreigners dream longingly about the billion gallons of oil under the Caspian Sea. By MICHAEL SPECTER Special to The New York Times. New York Times (1857. Jun 2, 1994. p. A1 (2 pages)

320. Ibid

321. Ibid

322. Armenian-Azeri War Lacks Liberators. CHRISTOPHER PANICO. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 18, 1994. p. A14 (1 page)

323. Ibid

324. Azerbaijan, Potentially Rich, Is Impoverished by Warfare; Azerbaijan, Potentially Rich, Is Being Improverished and Sundered by War Over a million people have been driven from their homes by the war with Armenia. Foreigners dream longingly about the billion gallons of oil under the Caspian Sea. By MICHAEL SPECTER Special to The New York Times. New York Times (1857. Jun 2, 1994. p. A1 (2 pages)

325. Armenians Suffer Painfully in War, But With Pride and Determination. By MICHAEL SPECTER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 15, 1994. p. A3 (1 page)

326. Even With Defeat, Armenian-American Bobsled Is a Success. By IRA BERKOW Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 21, 1994. p. C7 (1 page)

327. Tangible Guarantees Of Salvation; ART VIEW Armenia, the oldest Christian nation, presented itself to the world through Gospels, its primary art form. Holland Cotter. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 12, 1994. p. H35 (1 page)

328. Armenians And Identity. MONIQUE P. YAZIGI. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 9, 1994. p. CY8 (1 page)

329. Armenians Suffer Painfully in War, But With Pride and Determination. By MICHAEL SPECTER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 15, 1994. p. A3 (1 page)

330. Ibid

331. A Dispute With Religious Overtones. By FELICITY BARRINGER Special to The New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 24, 1988. p. A15 (1 page)
332. Ibid
333. In Azerbaijan, Armenia Is the Aggressor. WILLIAM H. SCHAAP. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Yun 9, 1994. p. A24 (1 page)
334. Armenian-Azeri War Lacks Liberators. CHRISTOPHER PANICO. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 18, 1994. p. A14 (1 page)
335. Huge-Scale Caspian Oil Deal Signed. By AGIS SALPUKAS. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 21, 1994. p. D2 (1 page)
336. Azerbaijan, Potentially Rich, Is Impoverished by Warfare; Azerbaijan, Potentially Rich, Is Being Improverished and Sundered by War Over a million people have been driven from their homes by the war with Armenia. Foreigners dream longingly about the billion gallons of oil under the Caspian Sea. By MICHAEL SPECTER Special to The New York Times. New York Times (1857. Jun 2, 1994. p. A1 (2 pages)
337. Ibid
338. Display Ad 57 -- No Title. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Aug 18, 1994. p. D8 (1 page)
339. Huge-Scale Caspian Oil Deal Signed. By AGIS SALPUKAS. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 21, 1994. p. D2 (1 page)
340. Ibid
341. Iran Signs Oil Deal With Conoco; First Since 1980 Break With U.S.; Iran Signs Oil Deal With Conoco; First Since '80 Break With U.S. By AGIS SALPUKAS. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 7, 1995. p. A1 (2 pages)
342. Getting This Oil Takes Drilling and Diplomacy; Getting This Oil Requires Drilling and Diplomacy. By RAYMOND BONNER Special to the New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 15, 1995. p. D1 (2 pages)
343. Ibid
344. Iran Signs Oil Deal With Conoco; First Since 1980 Break With U.S.; Iran Signs Oil Deal With Conoco; First Since '80 Break With U.S. By AGIS SALPUKAS. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 7, 1995. p. A1 (2 pages)
345. Ibid
346. Getting This Oil Takes Drilling and Diplomacy; Getting This Oil Requires Drilling and Diplomacy. By RAYMOND BONNER Special to the New York Times. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb

- 15, 1995. p. D1 (2 pages)
347. Pipeline Politics. THOMAS L. FRIEDMAN. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 13, 1995. p. A23 (1 page)
348. Ibid
349. Ibid
350. U.S. and Russia at Odds Over Caspian Oil. By STEVE LeVINE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 4, 1995. p. D2 (1 page)
351. Ibid
352. Ibid
353. Western Group Further Reduces Russian Role in Azerbaijani Oil. By STEVE LeVINE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 10, 1995. p. D2 (1 page)
354. Ibid
355. Oil Consortium To Skirt Russia In Its Shipments; Central Asia Oil Consortium To Skirt Russia in Shipments. By STEVE LeVINE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 7, 1995. p. 35 (2 pages)
356. Caspian Sun on the Rise, Chasing Russian Shadow. By STEVE LeVINE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 27, 1995. p. A4 (1 page)
357. Ibid
358. Rigging of Elections Is Reported in Azerbaijan. By STEVE LeVINE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 15, 1995. p. A11 (1 page)
359. Caspian Sun on the Rise, Chasing Russian Shadow. By STEVE LeVINE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 27, 1995. p. A4 (1 page)
360. Ibid
361. Ibid
362. U.S. Sending Envoys to Seek Peace in Armenian-Held Region. By MICHAEL R. GORDON. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 14, 1996. p. A4 (1 page)
363. Ibid
364. Ibid
365. Ibid
366. Yeltsin Holds Talks on Strife in the Caucasus. By MICHAEL R. GORDON. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jun 4, 1996. p. A3 (1 page)
367. Russia's Oil Grab. By Caspar W. Weinberger and Peter Schweizer. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 9, 1997. p. A35 (1 page)
368. Ibid.

369. Ibid.
370. Ibid.
371. America's Vital Interest in the 'New Silk Road'. By James A. Baker 3d
HOUSTON. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 21,
1997. p. A17 (1 page)
372. Caspian Oil and Quicksand. New York Times (1857-Current file).
New York, N.Y.: Aug 4, 1997. p. A14 (1 page)
373. Ibid
374. Ibid
375. Ibid
376. Ibid.
377. Ibid
378. Ibid
379. Ibid
380. Evolution of an Oil Rush. By Daniel Yergin and Thane Gustafson
CAMBRIDGE, Mass. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.:
Aug 6, 1997. p. A19 (1 page)
381. Ibid
382. Ibid
383. Ibid
384. America's Iran Policy Rethinks Itself. By Stephan-Gotz Richter. New
York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Aug 18, 1997. p. A19 (1
page)
385. Sleuth Dusts Off a City's Storied Past. By STEVE LeVINE. New
York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 22, 1997. p. 4 (1 page)
386. A City at Death's Door Turns the Doctors Away. By STEVE LeVINE.
New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 9, 1997. p. A4 (1
page)
387. The Fallen Commissars of 1918, Now Fallen Idols. By STEPHEN
KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 9, 1997.
p. A4 (1 page)
388. Azerbaijan Has Reason To Swagger: Oil Deposits. By STEPHEN
KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 14,
1997. p. 12 (1 page)
389. From Splendid Isolation, Treasures for the World. By STEPHEN
KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 16,
1997. p. A4 (1 page)
390. A Perilous Contest for a New Prize; In its quest for energy, the United
States is being drawn into yet another of the world's trouble spots. By
STEPHEN KINZER BAKU, Azerbaijan. New York Times (1857-Current
file). New York, N.Y.: Sep 21, 1997. p. WK1 (2 pages)

391. In Post-Soviet Era, the Old Style Works; Azerbaijan Autocrat Quiets the Chaos, but Democracy Suffers A former K.G.B. general is likened to Ataturk and de Gaulle. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 21, 1997. p. 16 (1 page)
392. The Poetic Spirit Unbowed Despite Fear and Danger; A beloved writer who made good use of allegory under Soviet rule. Stephen Kinzer. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 9, 1997. p. E2 (1 page)
393. Awash in Oil Wealth, But Just for the Few? By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 11, 1997. p. A4 (1 page)
394. Daubs of Oil and Exultation As Caspian Pipeline Opens; Linking the West to Richest New Reserves. By STEVE LeVINE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 13, 1997. p. D2 (1 page)
395. Azerbaijan Has Reason To Swagger: Oil Deposits. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 14, 1997. p. 12 (1 page)
396. Ibid
397. Ibid
398. Ibid
399. Ibid
400. In Post-Soviet Era, the Old Style Works; Azerbaijan Autocrat Quiets the Chaos, but Democracy Suffers A former K.G.B. general is likened to Ataturk and de Gaulle. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 21, 1997. p. 16 (1 page)
401. A City at Death's Door Turns the Doctors Away. By STEVE LeVINE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 9, 1997. p. A4 (1 page)
402. ?bid.
403. Awash in Oil Wealth, But Just for the Few? By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 11, 1997. p. A4 (1 page)
404. Ibid
405. Ibid
406. Sleuth Dusts Off a City's Storied Past. By STEVE LeVINE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 22, 1997. p. 4 (1 page)
407. The Fallen Commissars of 1918, Now Fallen Idols. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 9, 1997. p. A4 (1 page)
408. The Poetic Spirit Unbowed Despite Fear and Danger; A beloved writer who made good use of allegory under Soviet rule. Stephen Kinzer. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 9, 1997. p. E2 (1 page)

409. Awash in Oil Wealth, But Just for the Few? By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 11, 1997. p. A4 (1 page)

410. U.S. BID TO BUILD CASPIAN PIPELINE APPEARS TO FAIL; SETBACK IN THE CAUCASUS Oil Concerns Unlikely to Back a Plan That Would Extend Influence of Americans U.S. Bid to Build Caspian Pipeline in Doubt. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 11, 1998. p. 1 (2 pages)

411. Fearless Turks' Big Fear? Oil Tankers; A waterway at the center of world attention, again. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 24, 1998. p. A4 (1 page)

412. U.S. Oilmen Chafing at Curbs on Iran. By JANE PERLEZ and STEVE LeVINE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Aug 9, 1998. p. 8 (1 page)

413. U.S. BID TO BUILD CASPIAN PIPELINE APPEARS TO FAIL; SETBACK IN THE CAUCASUS Oil Concerns Unlikely to Back a Plan That Would Extend Influence of Americans U.S. Bid to Build Caspian Pipeline in Doubt

414. Turkey Places New Limits on Oil Tanker Traffic in Bosphorus. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 26, 1998. p. A11 (1 page)

415. On Piping Out Caspian Oil, U.S. Insists the Cheaper, Shorter Way Isn't Better. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 8, 1998. p. 10 (1 page)

416. U.S. BID TO BUILD CASPIAN PIPELINE APPEARS TO FAIL; SETBACK IN THE CAUCASUS Oil Concerns Unlikely to Back a Plan That Would Extend Influence of Americans U.S. Bid to Build Caspian Pipeline in Doubt

417. Ibid

418. Ibid

419. U.S., Pushing Its Route For Pipeline, Aids Turkey. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 22, 1998. p. A11 (1 page)

420. Ibid

421. Decision On Pipeline In Caspian Is Delayed. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 14, 1998. p. A4 (1 page)

422. Ibid

423. Ibid

424. On Piping Out Caspian Oil, U.S. Insists the Cheaper, Shorter Way Isn't Better. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file).

New York, N.Y.: Nov 8, 1998. p. 10 (1 page)

425. Ibid

426. Ibid

427. Bill to Punish Giving Missile Help to Iran Passes in Senate; Trying to protect American troops and allies in the Mideast. By ERIC SCHMITT. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 23, 1998. p. A3 (1 page)

428. Caspian Lands Back a Pipeline Pushed by West; SUMMIT IN TURKEY: East and West, War and Peace THE CASPIAN ACCORD Four Lands Back Plan For Pipeline To the West. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 19, 1999. p. A1 (2 pages)

429. Ibid

430. Ibid

431. Ibid

432. Ibid

433. Ibid

434. The Crude Face of Global Capitalism; OIL IN THE RAW OIL IN THE RAW OIL IN THE RAW BAKU BAKU. BY JEFFREY GOLDBERG. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 4, 1998. p. SM50 (12 pages)

435. Ibid

436. Ibid

437. Ibid

438. Ibid

439. Magazine, desk, New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: October 15, 1998.

440. Riches May Roil Caspian Nations; They Surely Need Money, but Can They Survive a Bonanza? Caspian Nations Surely Need Money, but Can They Survive the Coming Oil Bonanza? Promise and danger are palpable as waves of cash await. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 2, 1999. p. C1 (2 pages)

441. Oil-Rich Neighbor Eclipsing Armenia. By STEVE LEVINE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 30, 1998. p. A6 (1 page)

442. Ibid

443. Ibid

444. Ethnic Conflict in Caucasus Shows Its First Glimmer of Hope. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 14, 1998. p. A6 (1 page)

445. Armenia Never Forgets. Maybe It Should. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 4, 1998. p. WK16 (1 page)

446. Armenia's Present ANTOVK PİDĘDYAN. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 9, 1998. p. A26 (1 page)
447. Armenians, Bitter Over Enclave, Let the Oil Boom Pass By. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Dec 6, 1998. p. 22 (1 page)
448. Armenia's Tragedy. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Oct 30, 1999. p. A14 (1 page)
449. Editorial Article 1 -- No Title. By Sheila N. Heslin BETHESDA, Md.. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 3, 1999. p. A25 (1 page)
450. Ibid
451. Ibid
452. Oil, Politics And a Blacklist; Azerbaijan an Lobbies Amid a Mix of Oil, Politics and a Congressional Blacklist. MARC LACEY. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 2, 2000. p. C1 (2 pages)
453. Hope Erodes for Azerbaijan's Sea of Refugees; Hope Recedes for Azerbaijan Sea of Refugees. DOUGLAS FRANTZ. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Yul 24, 2000. p. A1 (2 pages)
454. Effort to Repair Armenia and Azerbaijan Ties. DOUGLAS FRANTZ. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Dec 10, 2000. p. 28 (1 page)
455. Armenia and Azerbaijan Signal Progress in Talks on Enclave. DOUGLAS FRANTZ. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 20, 2001. p. A3 (1 page)
456. Bush Encourages Resolution of Conflict in Oil-Rich Region. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Apr 10, 2001. p. 11 (1 page)
457. Mr. Bush's Caspian Diplomacy. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Apr 16, 2001. p. 11 (1 page)
458. Ibid
459. Trying to Tell a Truce From a War; Casualties Mount in the Long Battle of Armenia and Azerbaijan. MICHAEL WINES. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 27, 2001. p. 8 (1 page)
460. Ibid
461. House Votes Small Fraction Of Money Sought for I.M.F.; It Clears \$3.4 Billion, Drawing Veto Threat. By KATHARINE Q. SEELYE. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 18, 1998. p. C2 (1 page)
462. Display Ad 20 -- No Title. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Aug 6, 1998. p. A23 (1 page)
463. Editorial Article 1 -- No Title. By Sheila N. Heslin BETHESDA, Md.. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Nov 3, 1999. p. A25 (1 page)

464. Oil, Politics And a Blacklist; Azerbaijan an Lobbies Amid a Mix of Oil, Politics and a Congressional Blacklist. MARC LACEY. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Mar 2, 2000. p. C1 (2 pages)
465. Ibid
466. Azerbaijan Asks the U.S. To Establish Military Base. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 31, 1999. p. 11 (1 page)
467. Ibid
468. No Military Partnership With Azerbaijan. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 5, 1999. p. A26 (1 page)
469. New Alliance Highlights Ebb of Russian Clout. By CELESTE BOHLEN. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: May 2, 1999. p. 16 (1 page)
470. U.S.-BRITISH FORCE ON THE FRONT LINE IN AFGHAN ATTACK; DRIVE AGAINST AL QAEDA; American General Asserts 300 to 1,000 Enemy Fighters Have Been 'Contained' THE FIGHTING American-British Force Is Leading Afghan Drive. JOHN KIFNER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Dec 15, 2001. p. A1 (2 pages)
471. THE ALLIES; Rumsfeld to Visit Troops Stationed in Afghanistan. THOM SHANKER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Dec 16, 2001. p. B4 (1 page)
472. Drudgery of Turkish Trading Becomes a Delight. By STEPHEN KINZER. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jan 4, 1998. p. BU6 (1 page)
473. Baku Journal; A Jewish Renaissance In an Unlikely Location. DOUGLAS FRANTZ. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Jul 29, 2000. p. A4 (1 page)
474. BP Amoco Will Sell Stake in Caspian Sea Oil Field
CHRISTOPHER PALA. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Feb 3, 2001. p. C2 (1 page)
475. Baku Journal; A Mayor Who's Big on Cleanup. Sound Familiar? DOUGLAS FRANTZ. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Aug 25, 2001. p. A4 (1 page)
476. Breaking Old Soviet Ties, Letter by Letter. DOUGLAS FRANTZ. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 2, 2001. p. 10 (1 page)
477. Shirvan Steppe Journal; Gift From Oil to Archaeology: Pipeline to the Past. DOUGLAS FRANTZ. New York Times (1857-Current file). New York, N.Y.: Sep 19, 2001. p. A4 (1 page)

Ad gostəricisi

A

ABC 25,78
ABC Nyus (ABC News) 78
ABŞ 10, 16, 17, 19, 20, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 39-67, 70, 78, 79, 85, 86, 95-100, 102-105, 111, 112, 114, 115, 116, 118, 121, 122, 124, 125, 127, 130, 131, 132, 136-159, 161-168
Abutalibov H. 167
Adams C. (Adams, John) 19
Adams V.J. (Adams, V.J.) 26
Afrika 18, 42, 115
Ağcabədi 162
Ağdam 86, 108, 109, 126, 133, 163
Ağ dəniz 42
Ağ ev 16, 18, 24, 32, 54, 60, 65, 108, 112, 120, 122, 128, 144, 148, 154, 164, 166, 167
Aleksis de Toskvil (Alexis de Tocqueville) 18
Almaniya 8, 27, 44
Alyaska 124, 138
Amanpur K. (Amanpour, Christine) 22
Amerika Erməni Assambleyası 164
Amerika Qəzet Redaktorları Cəmiyyəti (American Newspaper Publishers Association) 22
Amoco (Amoco) 140
Andrey Saxarovun Xatirə Konqresi 108
Annan, Kofi (Annan, Koffee) 32
Ara Araz (Ara, Araz) 110
ARDNŞ 58, 137, 138
Aralıq dənizi 42, 45, 76
Ararat 88
Arizona 76
Asiya 18, 42, 43, 50, 62, 114

Assoşieyted Press (Associated Press, AP) 23
Aşurbəyovlar 152
Atatürk 150
ATƏM 54, 56, 102, 107, 118, 120, 130, 132
ATƏT 52, 62, 66, 142, 156, 160, 164
Audrey L. Alstadt (Audrey L. Alstadt) 98
Avqust qiyamı 99, 110
Avrasiya 40-46, 65, 131
Avrasiya Balkanları 145
Avropa 8, 14, 16, 18, 27, 40, 42, 50, 62, 115, 146, 155
Avropa İttifaqı 63, 64, 103
Ayətullah Ruhulla Xomeyni 98
Azadlıq Müdafıə Aktı 54, 62, 64
Azərbaycan 8-11, 14, 29, 39, 40, 45, 46, 50-68, 70-106, 108-148, 150-168
Azərbaycan-ABŞ Ticarət Palatası 58
Azərbaycan Xalq Cəbhəsi 92, 95, 108
Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi 133
Azərbaycan Respublikası Ali Soveti 100
Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası 82
Azəri 100, 110, 123

B

Badkubə 20, 169
Bağdad 94
Bakı 10, 47, 51, 52, 57, 59, 61, 66, 78, 86, 89, 90, 91, 94, 95, 96, 100, 106, 108-111, 113, 116, 121-125, 129, 132-135, 137, 138, 141, 152, 153, 155, 156, 158, 159, 167

- Bakı-Ceyhan 154, 156
Bakı-Supsa 156
Baltik dənizi 42
Bamer (Bomer) 20
Barringer F. (Barringer F.) 72
Başibeyli 118
Baykal 42
BBC 86
Beker 24
Belarus 53, 103
Bentsen L. (Bentsen, Lloyd) 150
Berger S. (Berger, Sandy) 158, 142
Berkeley Universiteti (Berkeley University) 126
Bettler A. 42, 44
Beyker Ceyms (Baker, James) 44, 52, 103-107, 122, 146, 150
Beynəlxalq Sülhə Yardım Karneqi Fondu (Carnegie Endowment for International Peace) 130
Bjezinski Z. (Brzezinski, Zbignev) 40, 43, 45, 46, 66, 151
Bliss (Bliss) 50
Bluminhton (Bloomington) 10, 14
BMT 33, 54, 58, 83, 102, 107, 115, 118-120, 124, 131-133, 141, 152
BMT Ali Komissarlığı 118
BMT Təhlükəsizlik Şurası 124
Bosfor 44, 154
Bosniya 16, 33, 112, 113
Böyük Britaniya 23, 41, 46, 52
Böyük İpək Yolu 55, 64, 65
Breznev L. 90
Brownbæk S. (Brownback, Sam) 84, 165
Britaniya 27, 42, 149, 163
British Petroleum (British Petroleum) 138
Bruton Paul (Bruton, Paul) 152
Budapeşt 57, 131
Buş C. (Bush, George) 32, 53, 56, 97, 100, 104, 107-109, 111, 113, 163
Butros Butros Qalı (Boutros Boutros Ghali) 118
Buzluq 112
Bünyadov Z. 78
- C**
- CBS 26, 34
CNN 16, 17, 22, 31, 32
Jefferson T. (Jefferson, Thomas) 17, 19, 20
Cekson A. (Jackson, Andrew) 19
Cenevə 120, 141
Ceyhan 140
Cənubi Koreya 16, 46
Cənubi Qafqaz 45, 60, 65, 161
Cənub Şərqi Asiya 42
C.Hopkins Universiteti (John Hopkins University) 60
Conson O. (Johnson, Owen) 14
Cozef S. Nay (Joseph, S. Nye) 107
Cudis (Judis) 22
- C**
- Çandler (Chandler) 8, 51
Çamski (Chomsky, Noam) 22, 29
Çeçenistan 58, 132, 157
Çellen R. 41
Çin 46
Çillər Tansu 125
- D**
- Dağlıq Qarabağ 9, 47, 53, 54, 56, 57, 61, 62, 63, 66, 70-75, 77, 79-93, 95,

96, 98, 100, 105-136, 142, 143, 147, 148, 151, 154, 159-164, 166, 168
Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti 71, 75, 98
Daqlas (Douglass) 20
De Qoll 150
Delaveə 136
Dennis de Konsi (De Councini, Dennis) 25, 29
Dəmərəl Süleymar 104, 105
Dikkens C. (Dickens, Charles) 18
DTK 83, 121
Dövlət Departamenti 55, 56, 58, 60, 66, 102, 105, 111, 113, 123, 143

E

Ebel R. (Ebel R.) 156
Ekson (Exxon) 140
Elçibəy Ə. 53, 54, 118, 120, 121, 123
Entsam (Entham, Robert) 24, 32
Emin G. 134
Ergenekon G. 104
Erkedzde 113
Erməni Apostol Kilsəsi 84, 116
Erməni İnsan Hüquqları Müdafiəçiləri İcraçı İdarə Heyəti 110
Erməni Milli Komitəsi 79, 84, 115
Ermənistən 45, 47, 52, 54, 56, 57, 61, 64, 66, 71, 74, 75, 77-81, 83-92, 94-96, 103, 104, 108-136, 142, 145-147, 150, 151, 154, 158-164, 166, 167
Estoniya 8, 11
Everet E. (Everet E.) 18

Ə

Əkinçi 11, 15, 18, 21, 29, 80, 166
Əliyev Bəxtiyar 86

Əliyev Heydər 10, 57, 58, 60, 62, 65, 114, 140, 142, 144, 145, 148, 151
Əliyev İlham 137, 138
Ənvər paşa 94
Əsrin müqaviləsi 55, 57, 59, 60, 67, 132, 137, 138, 140, 142
Əzimov Araz 134

F

Faınıq (Farhang) 25, 29
Fələstin 27, 28, 35, 47
Filadelfiya 10, 18
Florida 66, 141
Fransa 8, 23, 46, 51, 58, 62, 132, 148, 149, 163
Fridom Haus (Freedom House) 158
Fulbrayt U. C. (Fulbright, William) 42
Frans Press (Agence France Press, AFP) 23

G

Gömrü 80
GÜÖAM 167
Gürcüstan 8, 45, 46, 47, 51, 58, 60, 64, 65, 103, 115, 139, 141, 146, 155-157, 161, 167

Ğ

Ğildin 29

H

Hacıyev Əli 86
Hacıyev Haqverdi 108
Hagel C. (Hagel, Chuck) 65
Haiti 132
Hallin (Hallin) 34

Hambazdzumyanın M. 160

Hans H. (Hans H.) 26

Haşimoto R. 65

Heartland 40, 42, 43, 45, 47

Helms (Helms) 60

Helsinki Hyuman Rayts Votç
(Helsinki Human Rights Watch) 136

Helsinki Votç (Helsinki Watch) 115,
116, 136

Heritic (Heritage) 58

Heveyisi Denis (Hevesi, Dennis) 109,
110

Həsənov Əli 51

Hind-Çin 25

Hindistan 26, 42, 46

Holbrouk R. (Holbrooke, Richard)
33

Huver İnstitutu (Hoover Institution)
144

Hyuston 59

X

Xəzər dənizi 42, 45-47, 49, 51, 55-
60, 62, 64, 76, 100, 122, 123, 130,
132, 137, 139, 141, 142, 145-148,
153, 155-159, 162, 163

Xocalı 108, 109, 110, 113, 118

Xomeyni 88, 99

i

İnterfaks 108

İpək yolu 55, 64-67, 146, 147, 164

İran 22, 29, 30, 42, 45-47, 50, 56, 63,
72, 73, 82, 91, 95-99, 102-107, 111,
112, 118, 119, 122, 123, 138, 139,
145, 146, 147, 150, 155-157, 166

İran körfəzi 42, 50, 138, 139

İsayan 90

İsrail 27, 28, 35, 47, 64, 91, 125, 134,
146

İtaliya 27, 51

26 Bakı Komissarı 151

Izvestiya 72, 80, 89

K

Kaçşel (Caggesshell) 21, 74, 84, 111,
126

Kaliforniya 115

Kaligian M. (Kaligian M.) 26

Kamboca 26

Kanada 26

Kapitoli 65

Katusev A. 84, 86

Kavano K. (Cavanaugh, Kerry) 163,
164

Kembrik Enerji Tədqiqatları Assosiasiyyası 148

Kevin Bryant (Bryant, Kevin) 152

Key Vest (Key West) 66, 163, 164

Key V. O. (Key V. O.) 20

Kəlbəcər 116, 118, 120, 124

Kələki 118

Kəspiən Drillinq Kompani (Caspian
Drilling Company) 152

Kinzer S. (Kinzer S.) 160

Kissincer H. (Kissinger, Henry) 150

Kirovabad 84, 85, 86

Klinton U. (Clinton, Bill) 16, 53, 56-
60, 62, 63, 114, 117, 119, 121, 123-
125, 130, 132, 138-143, 146, 150,
151, 155-157, 159, 160, 162, 163

Koçaryan R. 134, 160

Kommunist Partiyası 82, 121, 148

Konqres 17, 19, 28, 33, 52, 54, 55,
58, 59, 61, 63-65, 108, 117, 119, 132,

- 146, 147, 150 ,151, 158, 159, 164-
166
Konoko (Conoco) 138, 139
Koreya 30, 31, 46
Kosman Katrin (Cosman, Catherine)
115
Kouen (Cohen, B.) 20
Kozlariç (Kauzlarich, Richard) 59,
138
Kreiq S. Vallen (Kreig S. Vallen)
116
Kremli 76, 83, 115, 121
Kristofer U. (Christopher, Warren)
58, 118, 119, 125
Küveyt 133, 152, 153
Kvin Kollec 109
- Q**
- Qafan 80, 81
Qalisiya 94
Qaraçınar 113
Qara dəniz 42, 45, 78
Qasimov Musa 52
Qazaxıstan 53, 64, 65, 103, 115, 157
Qərbi Virciniya 26
Qırğızıstan 60, 103, 147
Qırmızı Aypara 106
Qırmızı dəniz 42
Qırmızı Xaç 106
Qinriç N. (Gingrich, Newt) 150
Qlandel 79
Qlob P. (Globe, Paul) 143
Qolberq Cefri (Goldberg, J.) 159
Qor A. (Gore, Al) 56, 62
Qorbaçov M. 27, 97, 102, 148
Qreyböy (Graber) 25
Qriqoryants S. 88
Qriqoryan Van 112
- Qroznı 58
Quqark 89
Quliyev Vilayət 79
Quluzadə Vəfa 61, 141, 152, 157,
158, 164
Qurban Səid 70, 72, 102, 129
Qustavson T. (Gustavson, T.) 148
- L**
- Lansinq R. (Lansing R.) 115
Latın Amerikası 115
Lembo Paolo (Lembo, Paolo) 133,
152
Latviya 8, 51
Lengenya Fredirik (Langaigne,
Frederique) 108
Lerik 167
Lipman U. (Lippmann, Walter) 76
Lissabon 57, 66, 67, 143
Litva 8, 51, 97
Livan 94, 109
London 138, 141
Los Anceles (Los Angeles) 73, 83
Lurye Svetlana 81, 85, 86
Lütfizadə (Lutfi-zadeh) 14
- M**
- Makkinder M. 42, 43, 47
Manaşid 113
Mark A. Uhliq (Mark A. Uhlig) 127
Marks 76
Martin G. Pranqa (Martin G. Pranga)
140
Marşal Planı 137, 139
Masis 90
Mayls R. (Miles, Richard) 137, 139
Mayn 77

- Maynit D. (Maynit D.) 43
MDB 103, 145
Media Analizi İnsitutu 135
Meğri 81
Mexen A.T. 42, 43
Meksika 27
Məhəmməd 77
Məkkə 83
Mərkəzi Asiya 46, 47, 49, 58-65, 74,
94, 104, 106, 109, 112, 139, 141,
151, 157, 161
Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi 102
Mərkəzi Konnektivitət Universiteti
(Central Connecticut State
University) 98
MGT Qrupu 137
Miçigan Universiteti (Michigan
University) 112
Milli Enerji Stratəgiyası 63
Milli Məclis 121
Milli Təhlükəsizlik Şurası (Center
for Security Policy) 58, 59
Miloševic S. (Miloševic, S.) 25
Minsk Konfrası 54, 57
Minsk Qrupu 62, 66
Misir 104
Missisipi 26
Moldova 103, 161
Monte Mellomyan 126
Morgentau H. (Morgentau, Henry)
47, 51
Morningstar R. (Morningstar
Richard) 61, 156
Moskva 28, 46, 58, 72, 75, 78, 82,
83, 88, 89, 91, 97, 100, 104, 123-125,
131, 132, 140-145
Mörmin 31, 32
“Mşak”, dəzət 80
- MTV 86
Muradyan 86
Murov 118, 119
Mustafayev Əli 152
Mutəllibov Ayaz 53, 54, 105, 108,
118
- N**
- Naxçıvanski 74
Namazov E. 151
Nanay C. (Nanay, J.) 156
NATO 26, 65, 66, 102, 107, 139,
145, 150
NATO-nun Sülh Naminə Əməkdaş-
lıq Programı 161
NBC 27
Neftulla 141
Nepal 26
Nigeriya 152, 153
Norveç 124, 153
Nyusom D. 28
Nyu York 18, 51, 83
Nyu York San (The New York Sun)
18
Nyu York Tayms (The New York
Times) 8-10, 29, 40, 69-72, 75, 77,
78, 81, 83, 84, 86, 88, 89, 92, 93, 95-
103, 106-108, 110-118, 120-126,
129-168
- O**
- Olbtayt M. (Allbright, M.) 59, 63, 66,
155
O’Nil (O’Neil) 23
Orta Asiya 45, 46, 50, 103, 104, 111
Orta Şərq 27, 46, 49, 59, 115, 123,
124, 145
Osmanlı 21, 80

O

Özal Turqut 119
Özbekistan 46, 64, 103, 106, 147,
161

P

Palif (Paleth) 24
Panikon K. (Panicon K.) 136
Paris 8, 51, 162, 163
Paşayev Hafız 127, 131
Pael K. (Powel, Colin) 163
Pennzoil (Pennzoil) 140
Pentaqon (Pentagon) 17
Penya F. (Pena, Federico) 63
Petroleum İntellecens Vikli
(Petroleum Intelligence Weekly) 100
Petrosyan L. 66, 105, 106, 117, 119,
126, 131
Polşa 16, 51
Pidedcian A. 160

R

Ramsfeld (Ramsfeld) 167
Rather D. (Rather D.) 26
Ratsel F. 41, 42
Rəfsancanı 119
Riçardson B. (Richardson, B.) 155,
157
RİTA-SÖTA 123
Robbins C. (Robbins J.) 159
Robinson (Robinson) 35
Ronald Qriqor Soni (Ronald G.S.)
112
Röyter, (Reuters) 23, 93, 100, 108,
111, 119
Ruanda 32, 132
Ruk (Rouke) 24

Rusiya 40-42, 44-47, 50, 51, 53,
54, 56-58, 62, 64, 77, 80, 98, 102,
103, 107, 111, 112, 114, 115, 117,
119, 120-125, 127, 130-132, 139-
143, 145-151, 157, 159, 161, 162,
166

Ruzvelt F. (Roosevelt, F.) 19

S

Saatlı 162
Saxaradan Cənubdakı Afrika 115
Saxarov A. 85, 87, 110
San Fransisko 152
Sarayevo 26, 117
Serbiya 26, 33, 114
Sestanoviç S. (Sestanovich S.) 63,
131, 155
Sibir 123
Sina səhrası 94
SİTA, agentlik 23, 73, 84
Skovrout B. (Scowcroft, B.) 146
Soucubaq 29
Sovet İttifaqı 45, 52, 70, 73, 74, 76,
77, 82, 91, 97-100, 102-104, 123,
131, 158
Sovet Transqafqaziyası 74
Sparta 16
Spaykmen N. 42, 47
SSRİ 25, 27, 30, 31, 40-46, 50, 86,
95, 100
Stalin 74, 92, 127, 135, 147, 148
Statoyl (Statoil) 100
Stepanakert 26, 78, 79, 84, 133-135
Sto (Stowe) 20
Strateji və Beynəlxalq Araşdırmlar
Mərkəzi 156
Strateji və Beynəlxalq Tədqiqatlar
Mərkəzi 59

- Sumqayıt 78, 84-92, 97, 109, 110, 151, 152
Sununu C. (Sununu, John) 151
- S**
- Şaumyan 153
Şelbi R. (Shelby R.) 156
Şeymen Serj (Schmemann S.) 109, 113
Şərqi Avropa 45, 130, 151
Şərqi Qafqaz 161
Şərq-Qərb enerji dəhizi 47, 64
Şimal dənizi 138
Şimali Afrika 115
Şimali Atlantika İttifəqi 42, 66
Şimali İrlandiya 27
Şimal-Şərqi Sibir 42
Şuqariyan R. 126
- T**
- Tacikistan 103
Takmen (Tuckman) 24
Talbot S. (Talbott, S.) 56, 61, 63, 125, 142, 147
Taubman Filip (Taubman, F.) 72, 75
Tayvan 28
Tet 35
Təbriz 28
Təhlükəsizlik Siyaseti Mərkəzi (Center for Security Policy) 58, 65
Toffler A. (Toffler A.) 16
Topçubaşov Ə. 8, 5
Torkom Manogian 84
TRAsEka 64, 65
Transqafqaz 64, 74, 77, 127
Trumen H. (Truman H.) 19
Turan 94
- Türkiyə 8, 44, 47, 50, 59, 65, 74, 91, 92, 95, 102, 104, 107, 109, 111, 112, 117, 119, 120, 123-126, 139-141, 149, 150, 155-157, 159, 160, 162, 166
Türkmənistan 103, 106
- U**
- Uels 26
Uilyam H. Şap (William H. Sharp) 135
Uilyam Uayt (William White) 138
Ukrayna 46, 53, 64, 103, 161
- V**
- Vahabzadə B. 153
Vaşington 28, 29, 30, 31, 32, 54-59, 61, 64-66, 70, 102-104, 106, 107, 112, 115, 116, 120, 123-125, 130, 131, 137, 138, 140, 142, 146, 148, 150, 151, 153, 156, 158, 163, 166
Vaynborger (Weinberger W.C.) 145
Velç (Welch) 24, 25
Verdiyev Hilal 90
Vəzirov Ə. 90
Viker (Wicker) 30
Wilson V. (Wilson, W.) 19, 51, 52, 61, 115
Visaliya 126
Volsfeld (Wolfsfeld) 35, 36
Voterqeyt (Watergate) 23
Vyetnam 23, 31, 34, 35
- Y**
- Yaxın Şərqi 28, 42, 45, 62, 74, 114
Yaponiya 16, 41, 42, 63, 64, 114
Yeltsin Boris 56, 58, 59, 100, 123, 151

Aynur Ə. Bəşirli

Yeni Müstəqil Dövlətlər 52, 63
Yergin D. 148
Yuqoslaviya 26
Yunokal (Unocal) 100, 140
Yunusova L. 151

Z

Zaqafqaziya 47
Zərdabi 11
Zəngəzur 74
Zəngilan 81
Zədiyan Hratc 109

Qeyd üçün

Qeyd üçün

Aynur Əlövsət qızı Bəşirli

**AZAD
MƏTBUATIN
ÇƏRÇİVƏSİNDE**

The New York Times

**Azərbaycandan
Nə? Nə zaman? Necə?**

Çapa imzalanmışdır 19.02.2007. Formatı 60x84 $\frac{1}{16}$.
Fiziki çap vərəqi 14. Ofset çap üsulu.
Tirajı 300. Sifariş 16.

Kitab “Şərq-Qərb” mətbəəsində
hazır diapozyitlərdən çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.